POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

WŁADYSŁAW BARANOWSKI

KATALOG ZABYTKÓW BUDOWNICTWA PRZEMYSŁOWEGO W POLSCE

Tom IV

Zeszyt 5

POWIATY BEŁCHATÓW I ŁASK — WOJEWÓDZTWO ŁÓDZKIE

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WADAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

KATALOG ZABYTKÓW BUDOWNICTWA PRZEMYSŁOWEGO W POLSCE

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

KATALOG ZABYTKÓW BUDOWNICTWA PRZEMYSŁOWEGO W POLSCE

POD REDAKCJĄ
JANA PAZDURA

Tom IV
WOJEWÓDZTWO ŁÓDZKIE

Zeszyt 5
POWIATY BEŁCHATÓW I ŁASK

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

WŁADYSŁAW BARANOWSKI

KATALOG ZABYTKÓW BUDOWNICTWA PRZEMYSŁOWEGO W POLSCE

POWIATY BEŁCHATÓW I ŁASK — WOJEWÓDZTWO ŁÓDZKIE

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1972

Redaktor Zyta Kwiecińska

Redaktor techniczny Joanna Montrymowicz

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1972.
Nakład: 500+130 egz. Objętość: ark. wyd. 8, ark. druk. 6,38, ark. A1—9.
Papier ilustr. kl. III, 80 g, 70×100. Oddano do składania 26 II 1972.
Podpisano do druku 27 X 1972. Druk ukończono w listopadzie 1972.
Wrocławska Drukarnia Dziełowa Wrocław ul. Oławska 11. Zam. 198/A
F-9. Cena zł 20.—

SPIS TREŚCI

Wstęp 7
Katalog zabytków pow. bełchatowskiego 11
Katalog zabytków pow. łaskiego 26
Wykaz źródeł i literatury (z podaniem używanych skrótów) 49
Indeks 52
Ilustracje 57
Spis ilustracji 99
Liste des illustrations 101

TABLE DES MATIÈRES

Introduction 7
Catalogue des monuments du district de Bełchatów 11
Catalogue des monuments du district de Łask 26
Liste des sources et de la littérature (avec les abréviations utilisées) 49
Index 52
Illustrations 57
Liste des illustrations 101

WSTĘP

Teren obecnych powiatów łaskiego i bełchatowskiego nie stanowił w czasach dawnej Rzeczypospolitej osobnej jednostki administracyjnej. Była to środkowa część dawnego województwa sieradzkiego, administracyjnie należąca częściowo do powiatów szadeckiego, piotrkowskiego i sieradzkiego. W pierwszej połowie XIX w. teren ten wchodził w skład różnych jednostek administracyjnych. W 1866 r. w ramach nowych podziałów administracyjnych utworzony został powiat łaski w guberni piotrkowskiej. Bełchatów i jego najbliższe okolice należały do powiatu piotrkowskiego. Dopiero w Polsce Ludowej istniejące na tym terenie od 1866 r. podziały administracyjne zostały zmienione. Z powiatu łaskiego wyłączono miasto Pabianice, które utworzyło osobny powiat miejski. W 1956 r. utworzony został z części powiatu piotrkowskiego i łaskiego powiat bełchatowski. Niewiele później z powiatu łaskiego przyłączono do powiatu pajęczańskiego jego południową część. Obecnie powiat łaski ma powierzchni 1154 km² i zamieszkiwany jest przez niespełna 100 tys. mieszkańców. Na jego terenie znajdują się dwa miasta, a mianowicie Łask liczący ok. 8 tys. ludności oraz Zelów również ok. 8 tys. ludności. Powiat bełchatowski ma powierzchni 749 km², a ludność jego wynosi pięćdziesiąt kilka tysięcy. Na jego terenie znajduje się tylko jedno miasto Bełchatów, liczące ok. 9 tys. ludności.

Za czasów dawnej Rzeczypospolitej teren obecnych powiatów łaskiego i bełchatowskiego nie był zbyt uprzemysłowiony. Tak jak i na innych terenach, istniały tam liczne drobne obiekty przemysłu spożywczego, a mianowicie młyny, browary, gorzelnie, olejarnie. W oparciu o pokłady rudy darniowej czynnych tam było kilka małych kuźnic żelaznych. Dość dużym, jak na owe czasy, ośrodkiem produkcji rzemieślniczej był Łask, jedno z największych miast dawnego województwa sieradzkiego. Szczególnie rozwinięte tam było garbarstwo, szewstwo i krawiectwo.

W ciągu XIX w. nastąpiły na tym terenie bardzo poważne zmiany w strukturze produkcji przemysłowej. W omawianych powiatach dość silnie rozwinął się przemysł włókienniczy. Poważnymi ośrodkami tego typu produkcji stały się Pabianice, Bełchatów i Zelów. Również i w niektórych wsiach tego terenu rozwijała się chałupnicza produkcja włókiennicza. Natomiast istniejące tam niewiel-

kie huty żelaza i fabryczki wyrobów metalurgicznych z trudem wegetowały i pod koniec tego stulecia uległy likwidacji.

Dość znaczne zmiany nastąpiły również w istniejącym na tym terenie przemyśle spożywczym. Liczba młynów nie uległa specjalnie poważniejszemu zwiększeniu. W drugiej połowie XVI w. na ziemiach województwa sieradzkiego 1 młyn przypadał przeciętnie na ok. 19 km² i na ok. 300 mieszkańców, na przełomie XVIII i XIX w. na terenie całego departamentu kaliskiego przeciętnie 1 młyn przypadał na 14 km² oraz 380 ludności, w 1842 r. w całej guberni kaliskiej 1 młyn przypadał na 14,2 km² i 588 mieszkańców, w powiecie jednak sieradzkim na 15,5 km² i 677 mieszkańców, a w powiecie piotrkowskim na 18,2 km² i 666 mieszkańców (wyliczenia wg KRSW, AGAD, nr 6994). Liczba młynów nie ulegała więc zwiększeniu. Natomiast na miejsce rozebranych lub zniszczonych małych młynów budowano większe. Również zamiast licznych zlikwidowanych małych o prymitywnej technice browarów i gorzelni powstało później kilka dość dużych gorzelni, które nadal ściśle związane były z gospodarstwami folwarcznymi.

W związku z zapotrzebowaniem na materiały budowlane powstało w tym czasie na omawianym terenie kilka cegielni. Kilka młynów przerobionych zostało na papiernie (Fraszka, Kolumna i in.), które zresztą po dość krótkim okresie działania zostały zlikwidowane. W Łasku nadal działało sporo małych garbarni.

W początkach XX w. na omawianym terenie nadal najbardziej rozwijała się produkcja włókiennicza. Bełchatów i Zelów stały się dość poważnymi ośrodkami tego działu przemysłu. Również i po wsiach nadal rozwijała się włókiennicza produkcja chałupnicza, np. w Dłutowie. W niektórych wsiach powstawały także niewielkie fabryczki włókiennicze, jak np. w Okupie Wielkim, w Grzeszynie. Ze względu na potrzeby konsumpcyjne coraz to liczniejszej ludności na miejsce likwidowanych mniejszych młynów budowano większe. Powstało również kilka nowych zakładów przemysłowych różnych specjalności w Łasku, Bełchatowie oraz w innych miejscowościach. Szczególnie na terenach leżących bliżej Łodzi stopień uprzemysłowienia był dość duży. Natomiast znacznie słabiej był uprzemysłowiony teren południowej części dzisiejszych powiatów łaskiego i bełchatowskiego.

Dalsze bardzo poważne zmiany w strukturze przemysłu nastąpiły już w okresie Polski Ludowej. Wybudowanych zostało wiele nowych obiektów przemysłowych lub też rozbudowano pewną liczbę już istniejących. Jednocześnie w ramach koncentracji przemysłu zlikwidowano sporo maleńkich zakładów przemysłowych. Szczególnie unieruchomiono lub nawet rozebrano wiele małych młynów wodnych i wiatraków. Olbrzymie zmiany zachodzące w tej dziedzinie powodują, że zachowane jeszcze stare młyny, wiatraki lub budynki niewielkich fabryczek włókienniczych jako obiekty przemysłowe skazane na zagładę, stanowią jednak cenne zabytki dawnego budownictwa przemysłowego.

Na omawianym terenie sporo trudności nasuwała sprawa ustalenia, co należy uważać za zabytek budownictwa przemysłowego. Ze względu na dość silnie roz-

winiętą na tym terenie włókienniczą produkcję chałupniczą, zarówno w miastach, jak i po wsiach, powstało wiele maleńkich zakładów, w których pracowało np. po kilka krosien. Mieściły się one przeważnie w zwykłych pomieszczeniach mieszkalnych lub gospodarczych, przejściowo użytkowanych do celów produkcyjnych. Niekiedy znów właściciel takiego maleńkiego zakładu wystawiał zwykły niewielki budyneczek murowany lub drewniany, który po likwidacji produkcji włókienniczej przerabiany był do celów mieszkalnych lub gospodarczych. Ewidencja tego rodzaju drobnych budyneczków, niezbyt zresztą charakterystycznych dla budownictwa przemysłowego, nie mogłaby być pełna. Celowość jej też nasuwać musiałaby sporo zastrzeżeń. Dlatego też odnośnie do tej kategorii prymitywnych budyneczków ograniczyliśmy się tylko do pewnych przykładów (por. np. dane dotyczące Bełchatowa, Zelowa i in.). Tak samo pomijaliśmy dość typowe budownictwo przemysłowe okresu międzywojennego, występujące szczególnie w stawianych w latach trzydziestych niewielkich zakładach przemysłu włókienniczego oraz cegielniach. Pominęliśmy wreszcie, poza niektórymi bardziej charakterystycznymi wyjątkami, obiekty już zlikwidowane, po których nie zachowały się bardziej widoczne ślady. Z materiałów archiwalnych, starych map czy też przy pomocy badań terenowych można by z pewnością znaleźć wzmianki o istniejących na tym terenie licznych młynach lub wiatrakach, po których nie zostało już prawie żadnych śladów. Dane dotyczące ich lokalizacji są też przeważnie dość niepewne. Wiadomości dotyczące ich wyglądu czy wyposażenia technicznego są również nadzwyczaj chaotyczne lub też zgoła nie można tego rodzaju danych odtworzyć. Budynki tego typu występowały zresztą, zarówno na omawianym terenie, jak i na innych, dość masowo, uznawanie więc każdego miejsca, na którym ongiś stał młyn lub wiatrak, za zabytek budownictwa przemysłowego byłoby zbędne.

KATALOG ZABYTKÓW POWIATU BEŁCHATOWSKIEGO

BEŁCHATÓW

Około 1801 r. dzierżawca, a późniejszy właściciel Bełchatowa, Józef Kaczkowski założył manufakturę włókienniczą, w skład której wchodziła przędzalnia, postrzygalnia, gręplarnia, farbiarnia i folusz. Zarówno Józef Kaczkowski, jak i następny właściciel Bełchatowa, jego syn Leon, stworzyli tam dość poważny ośrodek produkcji włókienniczej (Zawilski, 46-65). Prawdopodobnie nie zachowały się żadne budynki z dawnej manufaktury Kaczkowskich. Co prawda wg bardzo niepewnej tradycji ustnej miejscowy kościół ewangelicki przebudowany został z gmachu dawnej manufaktury sukienniczej Kaczkowskich. Również niektóre stare domy w okolicy dzisiejszego Placu Wolności przebudowane zostały jakoby z budynków dawnej manufaktury. Można jednak wysunąć przypuszczenia, że wiadomości te są wynikiem pewnego nieporozumienia. Otóż w okresie starań o budowę kościoła ewangelickiego w Bełchatowie wynikł spór, czy parafia ma być zlokalizowana w tym miasteczku, czy w leżącej w odległości 2 mil od niego wsi Kleszczowie. Tamtejsi koloniści niemieckiego pochodzenia w sporze tym wysuwali argument, że kościół może być przebudowany z murowanego dworskiego spichrza, co wreszcie zostało zrealizowane (Zawilski, s. 80-81). Może więc wiadomości odnoszące się do Kleszczowa zostały powiązane w tradycji z Bełchatowem. Również można mieć poważne zastrzeżenia co do tego, że najstarsze murowane budynki Bełchatowa, obecnie już przebudowane i zmodernizowane, są pozostałościami dawnej manufaktury. Raczej są to dawne domy tkaczy z połowy XIX w. Bełchatów stał się bowiem siedzibą licznych drobnych przedsiębiorstw włókienniczych. Dopiero pod koniec XIX w. wyraźniej wystąpiła na tym terenie koncentracja produkcji przemysłowej.

Zakłady włókiennicze „Frajtaga" na rogu ul. Kościuszki i 1 Maja. W ostatnich latach XIX w. (1896 r.?) założona została przez Pereca Frajtaga pierwsza w Bełchatowie tkalnia mechaniczna. Według jednej wersji mieściła się ona początkowo w wynajętych szopach w zupełnie innym miejscu, a dopiero w pierwszych latach XX w. wystawiono część istniejącego budynku. Według innej wersji jeszcze w końcu XIX w. wystawiony został budynek parterowy przy ul. Kościuszki, w którym w latach 1900-1902 dobudowano pierwsze piętro. Kilka lat później natomiast wybudowano skrzydło od obecnej ul. 1 Maja. Budynki te ulegały kilkakrotnie dość poważnej przebudowie. Ostatnio w związku z adaptacją na fabrykę cukierków uległy poważnej modernizacji. Zmiany te widoczne są w zestawieniu z dawniejszymi fotografiami, chociażby ze zdjęciem pochodzącym z okresu powojennego i publikowanego w pracy Zawilskiego (między s. 96 i 97).

Budynek od ul. Kościuszki był jednopiętrowy z dość wysokim strychem, murowany, postawiony na rzucie prostokąta, o dwuspadowym dachu krytym papą. Dostawiony do niego budynek od obecnej ul. 1 Maja był nawet trochę dłuższy (50 m). Był to również budynek jednopiętrowy, chociaż trochę niższy, usytuowany na planie prostokąta, o dachu dwuspadowym krytym papą. Zgodnie z tradycją łódzkiego budownictwa fabrycznego sam środek budynku był dwupiętrowy i zakończony wysokim dachem czterospadowym, co stwarzało charakter jakby baszty zamkowej. W podwórzu mieściły się jeszcze dalsze oficyny i przybudówki.

Przed I wojną światową fabryka Frajtaga dość poważnie rozwijała się. W 1912 r. zatrudniała ona 130 robotników i wyposażona była w 150 krosien mechanicznych. Jej roczna produkcja wynosiła przeszło 12 000 sztuk tkanin po 50 arszynów, czyli ok. 35 m (Zawilski, 188). W okresie I wojny światowej fabryka została dość poważnie zdewastowana. Na nowo uruchomiono ją w 1919 r. W okresie międzywojennym w niektórych latach fabryka prosperowała zupełnie dobrze, w innych szczególnie w okresie tzw. kryzysu — przeżywała poważne trudności i musiała bardzo poważnie zmniejszyć swoją produkcję.

W okresie II wojny światowej fabryka wegetowała jeszcze do maja 1940 r. Następnie została unieruchomiona, a jej budynek użytkowany był jako magazyny wojskowe. Po wojnie została w niej uruchomiona produkcja, którą kontynuowano do 1966 r. Następnie budynek przekazano Piotrkowskiemu Przedsiębiorstwu Przemysłu Terenowego, które w niej ulokowało wytwórnię cukierków „Milko". Stan zachowania budynku po przebudowie bardzo dobry.

Zakłady włókiennicze „Barana" przy ul. Krótkiej, tyły posesji przy ul. Armii Czerwonej 18. W końcu XIX w. założone zostało przez rzutkiego ewangelickiego tkacza Daniela Barana niewielkie przedsiębiorstwo produkujące na ręcznych krosnach chusty dla kobiet wiejskich. Przedsiębiorstwo to mieściło się wówczas w istniejącej do dziś jednopiętrowej oficynie murowanej, nietynkowanej, z czerwonej cegły, o jednospadowam dachu. W 1909 r.wybudowany został gmach fabryczny postawiony na rzucie prostokąta, frontem do ul. Krótkiej, murowany, jednopiętrowy, o dachu dwuspadowym. W budynku tym zainstalowane zostały krosna mechaniczne. W 1912 r. w fabryce czynnych było 60 krosien mechanicznych, a produkcja jej wynosiła ok. 4800 szt. tkanin po 50 arszynów, czyli ok. 35 m (Zawilski, s. 188). Tkalnia poruszana była lokomobilą parową. W okresie międzywojennym dzierżawiona była przez pewien czas przez firmę Kirsch i Inberg (Ks. adr. 1939, s. 9). Podczas II wojny światowej fabryka ta prawie przez cały czas była czynna.

W okresie Polski Ludowej fabryka została włączona do nowo wybudowanych w pobliżu Bełchatowskich Zakładów Przemysłu Bawełnianego. Budynek fabryki przebudowano i powiększono.

Zakłady włókiennicze „Klug" i „Tusk" na rogu ul. Armii Czerwonej (Dawnej Piotrkowskiej) i Sienkiewicza. Na posesji tej jeszcze w końcu XIX w. wznosiły się szopy i niewielkie murowane budyneczki, w których ulokowanych było kilka małych przedsiębiorstw tkackich, zatrudniających niewielką liczbę stałych pracowników, a mających raczej charakter nakładczy. Bardzo trudno jest prześledzić dzieje tych firm, gdyż albo łączyły się one, albo znów rozdzielały. Najważniejszą rolę odgrywała tu rodzina Klugów i Tusków. Przędzalnia wełny Ch. Tuska założona została już w 1868 r. W 1905 r. zatrudniała 38 robotników, a jej roczna produkcja szacowana była na 50 000 rubli (Jeziorański, nr 3516). W pierwszych latach bieżącego stulecia (ok. 1910 r.) na posesji wybudowany został trochę większy budynek fabryczny, jednopiętrowy, murowany, o dachu krytym papą. Zainstalowana tam mechaniczna tkalnia czynna była do I wojny światowej, gdyż została wówczas zdewastowana, a budynek wykorzystany był na magazyn paszowy wojsk austriackich. Po wojnie produkcja ruszyła dopiero w 1921 r. (Zawilski, 227). Na posesji, na której obok dużego budynku fabrycznego stał szereg jeszcze mniejszych pomieszczeń, mieściło się kilka mniejszych przedsiębiorstw tkackich. Na przykład w latach 1937-1938 czynne tam były przedsiębiorstwa Moszka Kluga, Jakuba Kluga, Herszka Tuska, Hany Warszawskiej i Abrama Goldsztajna (K. adr. 1939, 9). W 1938 r. (data zamieszczona jest na budynku) wystawiony został nowy gmach, murowany, dwupiętrowy, o dachu dwuspadowym krytym papą, postawiony na rzucie prostokąta, na środku posesji.

W okresie II wojny światowej zakłady te zostały unieruchomione, a budynki użytkowane jako magazyny. Obecnie mieszczą się tam biura i magazyny Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska". Na posesji tej postawiony został cały szereg nowych magazynów. Gmach dawnej fabryki uległ przebudowaniu i adaptacji na cele magazynu. Stan zachowania dobry.

Zakłady włókiennicze i odlewnia żeliwa przy ul. Armii Czerwonej 7 (dawnej Piotr-

kowskiej). Obecnie są to dwa dość podobne budynki, ustawione obok siebie w rzędzie wzdłuż ulicy i przedzielone 3-m przerwą. Pierwszy z tych budynków, murowany, parterowy, o płaskim dachu krytym papą, wystawiony został ok. 1900 r. przez przedsiębiorcę Starowińskiego. Mieściła się w nim niewielka tkalnia. Po zakończeniu I wojny światowej rozpoczęta została budowa drugiego budynku, ukończona dopiero w 1921 r. Jest to również murowany budynek parterowy, podobny do pierwszego. Mieściła się w nim niewielka odlewnia żeliwa stanowiąca własność Michała Ruszkiewicza. Produkowała ona przeważnie części do kieratów i sieczkarni oraz do maszyn młynarskich. Zatrudniała kilkunastu pracowników. W 1928 r. odlewnia uległa likwidacji. Budynek zaś jej został przejęty przez tkalnię. Maszyny w obydwóch budynkach poruszane były przez lokomobilę parową. W okresie II wojny światowej tkalnia przez pewien czas była nieczynna. Po wojnie została ona przejęta przez spółdzielnię włókienniczą. W 1954 r. tkalnię zlikwidowano, w budynkach tych zaś utworzono przędzalnię odpadkową, czynną do chwili obecnej. Stan zachowania budynków dość dobry.

Zakłady włókiennicze „Förstera i Warszawskiego" w podwórzu posesji przy ul. Kościuszki 6, wybudowane zostały niedługo po zakończeniu I wojny światowej ok. 1920 r. Składały się one z trzech niewielkich budynków. W największym z nich, jednopiętrowym, murowanym, mieściła się tkalnia. Poruszana ona była lokomobilą parową. W drugim, parterowym, murowanym, mieściła się farbiarnia. Trzeci, murowany, parterowy, wybudowany w 1936 r., służył za magazyn. Planowano jednak uruchomienie w nim tkalni. Poczynione były nawet pewne przygotowania techniczne do adaptacji budynku na ten cel. Po wybuchu II wojny światowej zakłady zostały unieruchomione. Po wojnie budynki te użytkowane były przez Bełchatowskie Zakłady Przemysłu Bawełnianego. Od 1966 r. mieszczą się tu warsztaty Zasadniczej Szkoły Budowlanej. Budynki uległy znacznej przebudowie i adaptowane zostały do nowych celów. W budynku tkalni piętro przerobiono na pomieszczenia biurowe. Budynek farbiarni przerobiono na warsztaty stolarskie oraz częściowo na cele mieszkalne. Budynek ten został otynkowany. Stan zachowania budynków dość dobry (ryc. 1).

Młyn motorowy przy ul. Kościuszki 16, zbudowany został w 1908-1910 r. jako murowany budynek dwupiętrowy z nadbudówką, usytuowany na rzucie prostokąta, z płaskim dachem krytym papą. Od strony wschodniej do budynku tego przylegała murowana przybudówka parterowa, w której mieściła się siłownia. Od chwili wybudowania młyn poruszany był silnikiem na gaz ssany. W 1946 r. został on zelektryfikowany. Urządzenia produkcyjne składały się z 6 par walców, 2 par kamieni francuskich, śrutownika. Ok. 1932 r. kamienie zostały zastąpione przez dalsze 2 pary walców. Od 1940 r. młyn był nieczynny. Pod koniec wojny prawie wszystkie urządzenia z młyna zostały wywiezione. W 1945 r. zainstalowano w młynie 6 par walców i śrutownik. Liczba ta utrzymuje się do dziś dnia, chociaż znaczna część urządzeń produkcyjnych została wymieniona. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła około 30 t zboża na dobę. Młyn został upaństwowiony w 1954 r. Obecnie należy do Miejskiej Rady Narodowej w Bełchatowie. Czynny. Stan zachowania budynku bardzo dobry.

Młyn motorowy przy ul. Pabianickiej 88, położony ok. 1,5 km od centrum miasta, po zach. stronie szosy Bełchatów — Pabianice, zbudowany został w 1914 r. Budynek murowany, jednopiętrowy na rzucie prostokąta, o dachu płaskim. Od strony pn. przylega do niego murowana siłownia, od strony pd. drewniany silos na zboże. Młyn poruszany był silnikiem na gaz ssany. W chwili powstania młyn posiadał 2 pary kamieni francuskich, śrutownik, perlak, jagielnik. W latach 1931-1932 urządzenia te zastąpione zostały przez 4 pary walców. W 1933 r. zlikwidowana została 1 para walców i pozostały tylko 3 pary. Młyn upaństwowiono w 1956 r. Zelektryfikowano go w 1963 r. W tymże samym roku przestał on funkcjonować. Obecnie użytkowany przez warsztaty naprawy samochodów Ligi Obrony Kraju. Wewnątrz budynek adaptowany został do nowych potrzeb. Z urządzeń młyńskich nie zachowało się prawie nic. Zewnętrzny wygląd budynku pozostał bez zmian, zlikwidowano tylko rampę (ryc. 2).

Cegielnia „Lipy" położona na peryferiach miasta, ok. 2 km od centrum, 0,3 km na pd. od szosy Wieluń — Bełchatów. W miejscu tym już jakoby w pierwszej połowie XIX w. wypalana była cegła w prymitywnych piecach polowych. Dość pewne są natomiast wiadomości o wypalaniu w tym miejscu cegły w drugiej połowie XIX w. również w piecach polowych. W 1895 r. postawiony został tu mały piec typu Hoffmanna. W 1905 r. przebudowano go na znacznie większy piec, również typu Hoffmanna, 18-komorowy. Piec ten, dość poważnie zresztą zmodernizowany, stoi do chwili obecnej. Do 1952 r. produkcja cegły odbywała się ręcznie. Później produkcja została zmechanizowana, zainstalowano do tych czynności nowe maszyny. Napędzała je lokomobila parowa, którą w 1962-1963 r. zastąpiono silnikiem elektrycznym. Z budynków cegielni bardzo poważnie przebudowane zostały suszarnie. Surowiec wydobywany był na miejscu. Zdolność produkcyjna cegielni w okresie międzywojennym wynosiła ok. 1,5-2 milionów cegieł przy zatrudnieniu ok. 60 osób. W okresie wojny w latach 1940-1945 cegielnia była nieczynna. Upaństwowiona została w 1952 r. W latach 1962-1965 produkowała ona rocznie ok. 3,5-4 milionów cegieł przy zatrudnieniu 45-50 osób. W ostatnich latach produkcja została zmniejszona. Cegielnia bowiem przeznaczona jest do likwidacji ze względu na brak na miejscu wartościowego surowca.

BĘDKÓW

Młyn wodny zbożowy nad rzeką Krasówką ok. 2 km w dół od młyna Kocielizna i ok. 2 km w górę od młyna Winek (w pow. Pajęczno), ok. 0,8 km na wschód od drogi Będków-Żłobnica, na wschód od wsi Będków. Wg lokalnej tradycji młyny w tej miejscowości istniały od bardzo dawna. Znajdowały się one jednak nie w tym samym miejscu, co obecnie istniejący, lecz w bardzo bliskiej od niego odległości, na drugim brzegu rzeczki Krasówki. Obecnie istniejący młyn zbudowany został jakoby 140 lat temu. Wydaje się jednak, że jest on raczej znacznie późniejszy. Prawdopodobnie wybudowany został jednak jeszcze w drugiej połowie XIX w. Był to początkowo budynek parterowy, drewniany, o dachu krytym słomą. Budynek młyna ulegał kilkakrotnie przebudowie. Dość poważne zmiany nastąpiły w 1956 r. Część produkcyjna budynku młyna została nadbudowana, położono nowy dach. Obecnie jest to budynek parterowy z nadbudówką, z dachem krytym eternitem. Od strony południowej przylega doń część mieszkalna, parterowa, drewniana, kryta słomą; od strony północnej przylega maleńka turbinownia, drewniana, z dachem jednospadowym krytym papą. Młyn poruszany był poprzednio kołem nasiębiernym (sprawy urządzeń wodnych: Spółki Wodne, 3/129). Turbina zainstalowana została dopiero pod koniec wojny w 1944 r. Młyn posiadał 2 pary kamieni, początkowo śląskich, następnie francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Ok. 1931 r. zainstalowana została 1 para walców. Perlak skasowano ok. 1936 r. Przed II wojną światową zdolność przemiałowa młyna wynosiła ok. 1-1,2 t zboża na dobę. W czasie II wojny światowej młyn był nieczynny w latach 1940-1944. Obecnie stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dość dobry (ryc. 3).

CHABIELICE

Młyn wodny zbożowy na prawym brzegu rzeki Krasówki, na pd. od wsi Chabielice, po zach. stronie szosy Częstochowa — Szczerców. Wg lokalnej tradycji w miejscu tym młyny znajdowały się od niepamiętnych czasów. Zaznaczony on jest na mapie Gilly'ego z przełomu XVIII i XIX w. Młyn, który jeszcze pamiętają informatorzy, wybudowany został prawdopodobnie w drugiej połowie XIX w., chociaż według innych informatorów miał on pochodzić jeszcze z pierwszej połowy XIX w. W pierwszych latach XX w. został jednak dość poważnie przebudowany. Był to wówczas budynek parterowy z wysokim poddaszem, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym gontami. Początkowo poruszany był 2 kołami wodnymi podsiębiernymi. Już jednak jakoby w 1918 r. zainstalowana została turbina (materiały do stosunków wodnych: Spółki Wodne, 3/86). Posiadał on 2 pary kamieni, początkowo jakoby śląskich, następnie zaś francuskich, żubrownik, jagielnik, perlak. Zdolność przemiałowa tego młyna była nie-

wielka i wynosiła ok. 1,2-1,5 t zboża na dobę. Młyn ten spalił się ok. 1920 r.

Następnie wybudowany został nowy młyn, jednopiętrowy z wysokim poddaszem, z dachem dwuspadowym krytym papą. Nie istniał on jednak długo.

Nowy budynek wystawiono w 1936 r. Jest to budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Przylega doń przybudówka, maleńka turbinownia, obecnie częściowo zrujnowana, oraz siłownia murowana z pustaków. W okresie II wojny światowej młyn pozostawał pod zarządem niemieckim i był czynny. Od 1959 r. młyn był wodno-elektryczny, a od 1966 r. wyłącznie elektryczny. Obecnie posiada on 2 pary walców, urządzenia czyszczące; jagielnik nieczynny. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła ok. 5 t zboża na dobę. Młyn stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 4 i 5).

CHYNÓW

Młyn wodny zbożowy nad rzeczką Grabią, przy dużym stawie, na pn. od szosy Wadlew — Łask. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny istniały od niepamiętnych czasów. Wzmianki o tym młynie pochodzą już z początków XVI w. (ŹDz, XIII, 202). Prawdopodobnie młyn zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. Poprzednio istniejący młyn, który pamiętają jeszcze najstarsi informatorzy, zbudowany został przypuszczalnie jeszcze na przełomie XVIII i XIX w. Był to budynek parterowy, drewniany, w części produkcyjnej usytuowany na palach nad wodą, a w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dachem krytym gontami. Młyn ten poruszany był kołem wodnym podsiębiernym, posiadał dwie pary kamieni, początkowo śląskich, następnie francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Młyn ten zniszczony został przez pożar w ostatnich latach XIX w.

Nieomal w tym samym miejscu wybudowano niedługo nowy młyn. Był to parterowy budynek murowany, posiadający od strony wody wysoką suterenę, z dachem dwuspadowym krytym papą. W 1935 r. dobudowane zostało drewniane piętro. Obecnie jest to budynek jednopiętrowy, z dachem dwuspadowym krytym blachą. Młyn poruszany był początkowo kołem wodnym. W okresie I wojny światowej zainstalowano turbinę. Początkowo w młynie były 2 pary kamieni francuskich, perlak, jagielnik. Pierwsza para walców zainstalowana została po I wojnie światowej, druga w kilka lat później. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła w ostatnich latach przed I wojną światową około 3 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn był nieczynny. Po zakończeniu działań wojennych młyn uruchomiono. W 1958 r. został upaństwowiony. Nieczynny jest od 1960 r. Obecnie stan zachowania dość zły (ryc. 6).

DEPCZYK

Młyn wodny zbożowy nad niewielkim dopływem rzeczki Grabówki, ok. 0,8 km na pn. od wsi Wadlewa. W miejscu tym wg lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów znajdowały się młyny. Młyn ten zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. Budynek, o którym wspomnienia zachowały się jeszcze w pamięci informatorów, wystawiony został prawdopodobnie jeszcze w ostatnich latach XVIII lub też w pierwszych latach XIX w. W momencie, gdy spłonął, w ostatnich latach XIX w. miał on mieć jakoby już przeszło 100 lat. Był to budynek parterowy, drewniany, w części produkcyjnej usytuowany na palach nad wodą, w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dwuspadowym czy też czterospadowym dachem krytym słomą, a następnie gontami. Poruszany był 2 kołami wodnymi nasiębiernymi. Posiadał on początkowo jedną, następnie zaś dwie pary kamieni, perlak, jagielnik. Jego zdolność przemiałowa była mała i wynosiła zaledwie ok. 1 t zboża na dobę. Znany był on w okolicy z wyrobu bardzo dobrych kasz tatarczanych. W ostatnich latach XIX w., prawdopodobnie w 1896 lub 1897 r., młyn ten został rozebrany.

Niemal w tym samym miejscu, gdzie stał poprzedni młyn, został w ostatnich jeszcze latach XIX w. (prawdopodobnie w 1897 r.) wystawiony młyn obecnie jeszcze istniejący. Początkowo był to budynek parterowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym gontami, a następnie papą. W 1936 r. młyn ten został dość gruntownie przebudowany i znacznie podwyższony. Od tego czasu jest to budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym

krytym papą. Od pd. strony przylega doń zbudowana w 1936 r. drewniana turbinownia parterowa z dachem jednospadowym krytym papą, a od zach. strony wybudowana w 1949 r. siłownia, murowana, parterowa z dachem jednospadowym krytym papą. Młyn poruszany był do 1936 r. 2 kołami nasiębiernymi. Od 1936 r. zainstalowana była przy młynie turbina (Sprawy urządzeń wodnych: Spółki Wodne, nr 3/93). Urządzenia produkcyjne składały się z 2 par kamieni francuskich, żubrownika, jagielnika i perlaka. W okresie międzywojennym perlak został zlikwidowany. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła ok. 2 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn był czynny tylko przez pewien czas. Po wojnie został odremontowany. W 1946 r. zainstalowano 1 parę walców. W 1949 r. zainstalowany został silnik spalinowy. W latach 1955-1956 młyn był nieczynny. Od 1958 r. podłączono go do sieci elektrycznej. Obecnie jest to tylko młyn elektryczny. Turbina zachowana, ale nieczynna. Młyn stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania średni (ryc. 7).

DOMIECHOWICE

Cegielnia położona ok. 1 km na wsch. od wsi Domiechowice i ok. 2 km na pn. od Bełchatowa. W latach dwudziestych XX w. wybudowana została na terenach należących do majątku Domiechowice. Obliczona była głównie na zaspokojenie potrzeb budowlanych Bełchatowa. Po II wojnie światowej została ona bardzo poważnie rozbudowana i zmodernizowana. Prawie wszystkie stare budynki rozebrano. Zachował się tylko wybudowany w okresie przedwojennym okrągły, murowany z cegły komin, wysokości ok. 48 m. I on jednak również w okresie powojennym został przebudowany.

FIRLEJ

Młyn wodny zbożowy na prawym brzegu strumienia Stawka, na pn.-zach. od wsi Firlej. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyn istniał już jakoby od 200 lat. Młyn ten zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. Młyn, który pamiętają najstarsi informatorzy, wybudowano prawdopodobnie jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Wg dość mocno zatartej legendy wystawiony on został na miejscu młyna, który spalony był przez francuskich maruderów w okresie wojen napoleońskich (?). Młyn wystawiony w pierwszej połowie XIX w. był parterowy, drewniany, w części produkcyjnej usytuowany na palach, w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dachem czterospadowym krytym słomą, a następnie gontami. Był to niewielki młyn nastawiony na zaspokojenie potrzeb mieszkańców najbliższej okolicy, poruszany niedużym kołem wodnym podsiębiernym. Posiadał 1 parę kamieni śląskich, a następnie francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Młyn ten w ostatnich latach XIX czy też w pierwszych latach XX w. zniszczony został przez pożar.

Niedługo później w tym samym miejscu wybudowano nowy młyn. Był to również nieduży młyn drewniany. Kilkakrotnie ulegał przebudowom. Początkowo był parterowy, następnie jednak został podwyższony. Obecnie jest to budynek parterowy z nadbudówką, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Od wschodu przylegała do niego maleńka turbinownia, drewniana, z dachem jednospadowym krytym papą; od zachodniej parterowa siłownia, murowana z pustaków, z dachem krytym papą. Młyn początkowo poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. Około 1930 r. zainstalowana była turbina, a następnie silnik spalinowy na koks — gaz ssany. Młyn posiadał 1, a przez pewien okres 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Około 1930 r. zainstalowana została 1 para walców. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła ok. 1,2-1,5 t zboża na dobę. Młyn miał wyraźny charakter „gospodarskiego", czyli „chłopskiego", zaspokajał potrzeby mieszkańców najbliższej okolicy. W okresie II wojny światowej młyn był nieczynny. Uruchomiony po wojnie pozostawał w posiadaniu prywatnym i z przerwami był czynny do 1962 r. Obecny stan zachowania niedostateczny (ryc. 8).

GRYSIOWIZNA

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeki Pilsi, ok. 1 km na pd.-zach. od wsi Sromutka, ok. 0,5 km na zach. od drogi Strzyżewice — Sromutka. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny istniały od niepamiętnych czasów. Zaznaczony jest na mapie Gilly'ego z prze-

łomu XVIII i XIX w. Młyn, który pamiętają najstarsi informatorzy, był zbudowany jeszcze prawdopodobnie w pierwszej połowie XIX w. Był to parterowy budynek drewniany, w części produkcyjnej usytuowany na palach nad wodą, w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dachem czterospadowym krytym słomą, a następnie gontami. Młyn poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. Posiadał 1 lub 2 pary kamieni śląskich, a następnie francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Zdolność przemiałowa tego młyna była niska i wynosiła zaledwie ok. 1,2-1,5 zboża na dobę. Był to typowy młyn tzw. „chłopski" lub „gospodarski", mełł zboże przywożone przez chłopów z okolicznych wsi.

W 1904 r. niemal na tym samym miejscu, na którym istniał dawny młyn, wybudowany został nowy. Był to parterowy budynek, drewniany z dwuspadowym dachem krytym gontami. Kilkakrotnie ulegał on przebudowie. Ostatnio był to budynek parterowy z nadbudówką, drewniany, z dwuspadowym dachem krytym papą. Od strony pn. przylegała doń parterowa turbinownia, drewniana, z jednospadowym dachem krytym papą, a od strony pd. parterowa siłownia, murowana, z dachem jednospadowym krytym papą. Młyn początkowo poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. W 1928 r. zainstalowana została turbina. Nową turbinę założono następnie w 1960 r. Od 1936 r. młyn posiadał silnik spalinowy na ropę, a od 1964 r. silnik na gaz ssany. Młyn posiadał początkowo 3 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Pierwsza para walców zainstalowana została w 1928 r., druga w 1931 r. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła wówczas ok. 4 t zboża na dobę. Podczas II wojny światowej młyn pozostawał pod zarządem niemieckim i z wyjątkiem stosunkowo krótkich przerw był czynny. Po wojnie pracował do 1961 r. W latach 1955-1961 przy młynie czynny był niewielki tartak. Mieścił się on w drewnianej szopie z dwuspadowym dachem krytym papą, stanowiącej przybudówkę młyna. Czynna była tylko 1 piła. Szopa ta została już obecnie zupełnie rozebrana. Natomiast budynek młyna znajduje się w bardzo złym stanie i prawdopodobnie w niedługim czasie zostanie zupełnie rozebrany. Obecnie zachowana jest jeszcze część urządzeń produkcyjnych (ryc. 9).

KASZEWICE

Kuźnice wodne, wielki piec, walcownie, fabryczki metalurgiczne. W najbliższej okolicy Kaszewic, a mianowicie na terenach obecnie istniejących wsi: Kaszewice, Kuźnica Kaszewska, Słupia i Smugi, od niepamiętnych czasów istniały kuźnice żelazne. Wzmianki o kuźnicy w Kaszewicach zachowały się już w 1419 r. (Pstrokoński, 288). Bliższe losy tych kuźnic w XV-XVIII w. nie są znane. Nad Widawką, a więc prawdopodobnie na terenie dzisiejszej wsi Kuźnica Kaszewska, założony został już po rozbiorach, w okresie rządów pruskich na tym terenie, wielki piec, którego działalność była stosunkowo dość krótka, gdyż tutejsze niskoprocentowe rudy nie nadawały się zbytnio do eksploatacji na większą skalę. W początkach jednak XIX w. na tym terenie działało 5 fryszerek, a mianowicie w Kaszewicach czy też raczej w Kuźnicy Kaszewskiej 3 i w Smugach 2. Ich roczna produkcja wynosiła wówczas ok. 5000 „centnarów" żelaza. Ich działalność utrudniona była w dużym stopniu przez niezbyt odpowiedni stan wody na rzece Widawce. Stanowiły one wówczas własność hr. Henckla, a dzierżawione były przez Pringsheima (Łabęcki, I, 444). Fryszerki i walcownie żelaza istniały jeszcze w drugiej połowie XIX w. W okresie powstania styczniowego na tym terenie kompletowały swe uzbrojenie oddziały partyzanckie. Oto co pisze jeden z dowódców (Oxiński, 70): „Stanąłem obozem w lasach do majątku Kaszewice należących. Korzystając z egzystującej tam fryszerki i walcowni żelaza osadziłem już poprzednio posiadane 100 kos na drążkach i wyrobione 40 grotów do lanc na drzewcach, dokompletowałem po kilku dniach uzbrojenie mego oddziału". W kuźnicy w Smugach należących do dóbr Kaszewice w 1874 r. wyrabiano rocznie przeszło 10 tys. pudów kutego żelaza (SG, X, 924). Kuźnice te zlikwidowane zostały w początkach czwartego ćwierćwiecza XIX stulecia.

Na terenie Kaszewic i przyległych wsi jakoby już od bardzo dawna silnie rozwinięte było rzemiosło metalurgiczne. Tamtejsi kowale wyrabiali części metalowe do pługów i wozów, okucia do drzwi, kłódki itp. W drugiej połowie XIX w. czynnych tu było już kilka większych warsztatów zatrudniających pewną liczbę pra-

cowników najemnych. Stosunkowo największym zakładem była fabryczka metalurgiczna należąca do wspólników Kerena, Weinfelda i Fejgina. W 1884 r. zatrudniała ona 31 robotników, a jej produkcja roczna szacowana była na 84 tys. rubli (Orłow, 1887, 691).

W 1905 r. prawdopodobnie ta sama fabryczka należała do M. Heymana, M. Danzingera i ski. Produkowała ona buksy żelazne do wozów, odkładnice i lemiesze do pługów (Jeziorański, nr 486).

Jeszcze przed I wojną światową, czy też podczas niej, zarówno te zakłady, jak i inne mniejsze zostały zlikwidowane.

W pamięci mieszkańców sprawa lokalizacji miejsc, w których istniały ongiś kuźnice wodne, wielki piec, walcownie, fabryczki i warsztaty metalurgiczne, jak również i młyny, jest już bardzo zatarta. Wiadomości podawane przez informatorów na ten temat są najzupełniej sprzeczne. W kilku zresztą miejscach na tym terenie zachowały się mniej lub bardziej wyraźne ślady po fundamentach, resztki żużla itp. Ze względu na znaczne nagromadzenie ongiś na stosunkowo niewielkim terenie sporej liczby niewielkich zakładów produkcyjnych bliższa identyfikacja ich lokalizacji oraz odtworzenie ich dziejów jest prawie niemożliwe.

KOCIELIZNA

Młyn wodny zbożowy nad rzeczką Krasówką, 1,2 km na zach. od szosy Sulmierzyce — Kleszczów, ok. 1,5 km na pn.-zach. od wsi Antoniówka i ok. 2 km na pd. od wsi Żłobnica. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny znajdowały się od niepamiętnych czasów. Młyn, który istniał do 1939 r., wybudowany został prawdopodobnie jeszcze w trzecim ćwierćwieczu XIX stulecia. Był to budynek drewniany, początkowo parterowy, następnie podwyższony, o dachu czterospadowym (?) krytym gontem, a następnie słomą. Młyn poruszany był kołem wodnym. Posiadał 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, jagielnik, perlak. Jedna para walców zainstalowana została ok. 1935 r.

Nowy budynek młyna wzniesiono w 1939 r. Jest to budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Przylega do niego część mieszkalna, parterowa, częściowo drewniana, częściowo murowana, z dachem dwuspadowym krytym papą. Młyn ten, mimo że wybudowany został dość późno, jest typowym wiejskim młynem, jakie na tym terenie stawiane były w końcu XIX i w pierwszych latach XX w. Turbina zainstalowana została również ok. 1939 r. Młyn posiadał 1 parę walców, żubrownik, jagielnik. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła ok. 1-1,2 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn był czynny z dużymi przerwami. Uruchomiony po wojnie był czynny do 1950 r. Stan zachowania bardzo zły, prawie zupełnie brak urządzeń wewnętrznych (ryc. 10).

KSIĘŻY MŁYN

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeczki Rakówki, położony ok. 0,5 km na pd. od wsi o tej samej nazwie. Wg miejscowej tradycji w miejscowości tej od niepamiętnych czasów istniały młyny. Zresztą sama nazwa wskazuje, że prawdopodobnie obecnie istniejąca wieś wyrosła z dawnej osady młyńskiej. Wg lokalnej tradycji była to jakoby dawna osada młyńska należąca do proboszcza w Grocholicach. Bardzo możliwe jednak, że nazwa osady wiąże się z przynależnością jej do dóbr Grocholice, które w czasach dawnej Rzeczypospolitej stanowiły własność arcybiskupów gnieźnieńskich. Marginesowo można dodać, że i w innych dobrach arcybiskupów gnieźnieńskich, a mianowicie w kluczu uniejowskim, znajdowała się wieś o nazwie Księży Młyn lub Księże Młyny (Topolski, 78-80). Młyn zachowany do ostatnich lat wybudowany został prawdopodobnie w drugiej połowie XIX w. Informatorzy oceniali jego wiek na ok. 100 lat. Był to parterowy budynek drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Początkowo poruszany był on kołem wodnym. Ok. 1925 r. zainstalowano turbinę. Posiadał on 2 pary kamieni, najpierw śląskich, następnie jeszcze przed I wojną światową zastąpionych przez francuskie, żubrownik, perlak, jagielnik. Ok. 1925r. zamiast kamieni zainstalowano 2 pary walców. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła wówczas ok. 1,5-2 t zboża na dobę. Młyn ten obsługiwał zarówno chłopską klientelę z pobliskich wsi, jak również mełł zboże przywożone nawet z dalszych okolic.

Mąka wysyłana była przeważnie do Bełchatowa. W okresie II wojny światowej młyn był przeważnie nieczynny. Po wojnie uruchomiony pracował do ok. 1950 r. Powoli ulegał zniszczeniu. Ostatnio (1970 r.) znajduje się w stanie ostatecznej rozbiórki.

KUCÓW

Młyn wodny zbożowy położony na prawym brzegu rzeki Grabówki, przy dużym stawie, ok. 2 km na wschód od wsi Drużbice. Wg lokalnej tradycji w miejscu tym od niepamiętnych czasów stał albo młyn, albo wiatrak należący do majątku Suchcice. Wspomina się o wiatraku, który rozebrany został w latach siedemdziesiątych XIX w., a z którego drzewo i część urządzeń produkcyjnych wykorzystano przy budowie młyna wodnego. Był to budynek parterowy, drewniany z dachem krytym gontami. Poruszany był on kołem wodnym podsiębiernym. Posiadał 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Młyn ten posiadał pewne wady konstrukcyjne, często też wymagał remontów. Na kilka lat przed I wojną światową został rozebrany.

Nowy młyn wybudowano obok starego, jeszcze przed jego likwidacją. Był to jednopiętrowy budynek drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Ulegał on następnie dość poważnym przebudowom. Obecnie jest to budynek jednopiętrowy z nadbudówką, z dachem dwuspadowym krytym papą. Przylega do niego parterowa przybudówka drewniana z dwuspadowym dachem krytym papą oraz późniejsze 2 przybudówki murowane, parterowe, również kryte papą. Opodal znajduje się mała drewniana turbinownia, z dachem jednospadowym krytym papą. Po I wojnie światowej zainstalowana została turbina (Materiały dotyczące spraw wodnych — Spółki Wodne, nr 3/83). Od 1935 r. zainstalowano przy młynie silnik na gaz ssany. W okresie międzywojennym w młynie było 4 pary walców, 1 para kamieni, perlak. Zdolność przemiałowa wynosiła wówczas ok. 6 t zboża na dobę. W czasie II wojny światowej młyn pozostawał pod zarządem niemieckim i był czynny. Po zakończeniu działań wojennych młyn na nowo uruchomiono. W 1957 r. podłączony został do sieci elektrycznej. Obecnie młyn pozostaje nadal własnością prywatną. Czynny, wyłącznie elektryczny, posiada 3 pary walców. Stan zachowania dobry (ryc. 11 i 12).

KUŹNICA LUBIECKA

Kuźnica wodna, młyn wodny zbożowy, odkrywkowe wydobywanie rudy żelaznej. Prawdopodobnie w miejscowości tej leżącej ok. 2,5 km na wsch. od wsi Lubiec, już w XV w. istniała kuźnica żelazna, w 1459 r. wspomniana jest bowiem Kuźnica Lubiec pod Szczercowem (Pstrokoński, 295-296). Prawdopodobnie kuźnica ta znajdowała się w tym samym miejscu co późniejszy młyn, gdyż dziś jeszcze można tam odnaleźć ślady żużla. Wg mocno już zatartej lokalnej tradycji kuźnica wodna przetrwała do końca XVIII w. Podobno budynek ostatniej kuźnicy spalony został w okresie powstania kościuszkowskiego (?).

Prawdopodobnie w tym samym miejscu, nad rzeczką Pilsią w pn.-środkowej części wsi, na wsch. od drogi prowadzącej z Kuźnicy Lubieckiej do wsi Zbyszek, zbudowany został młyn. Lokalna tradycja wspomina o istnieniu w tym miejscu kolejno aż 4 czy 5 młynów, z których kilka padło ofiarą pożarów jeszcze w ciągu XIX w. Przedostatni z młynów, który jeszcze pamiętają najstarsi informatorzy, wybudowano kilka lat po powstaniu styczniowym. Był to parterowy budynek drewniany, w części produkcyjnej usytuowany na palach nad wodą, a w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dachem czterospadowym krytym słomą. Poruszany on był kołem wodnym podsiębiernym (?). Posiadał 1 parę kamieni śląskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Ten to prawdopodobnie młyn wspomniany jest w latach siedemdziesiątych XIX w. (SG, V, 12). Na jego miejscu w ostatnich latach XIX czy też w pierwszych latach XX w. wybudowano nowy młyn. Początkowo był to budynek parterowy, drewniany. Następnie jednak został podwyższony. Był to więc budynek parterowy z nadbudówką, z dachem dwuspadowym krytym papą. Poruszany był początkowo kołem wodnym; w latach dwudziestych natomiast zainstalowana została turbina (sprawy wodne: Spółki Wodne, nr 3/34). W ostatnich latach przed wojną posiadał 1 parę walców, żubrownik, perlak, jagielnik. Jego zdolności przemiało-

we wynosiły około 1,5 t zboża na dobę. Był to typowy młyn ,,gospodarski'', czyli ,,chłopski'', który mełł zboże na potrzeby okolicznych mieszkańców. Młyn ten był czynny do II wojny światowej. Następnie unieruchomiony powoli ulegał coraz to większej dewastacji, został zupełnie rozebrany. Pozostały po nim tylko pale wbite w wodę, resztki turbiny, ujęcie wody itp.

W latach 1936-1937 na terenie wsi Kuźnica Lubiecka zorganizowane zostało wydobywanie rudy darniowej metodą odkrywkową na stosunkowo niewielkiej głębokości, na łąkach należących do tej wsi. Wydobyta ruda odwożona była wozami chłopskimi do stacji kolejowej Rusiec, a stamtąd wagonami wysyłano ją do Częstochowy lub na Śląsk. W wielu miejscach pozostały jeszcze ślady po wydobytej rudzie. Natomiast jest zagadnieniem spornym, czy ruda darniowa wydobywana była jeszcze wcześniej a mianowicie przed I wojną światową. Niektórzy z informatorów podają, że wywożono wówczas jej znaczne ilości do stacji kolejowej w Łasku. Inni natomiast twierdzą, że tego rodzaju próby były czynione wówczas; bardzo szybko jednak zostały zaniechane.

LUBIEC

Papiernia, młyn wodny zbożowy nad rzeczką Pilsią, po zach. stronie drogi ze Szczercowa do Łasku, ok. 1,2 km na pn.-wsch. od wsi Lubiec. W miejscu tym wg lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów znajdowały się młyny oraz tartaki. Stąd też miejscowość ta zwana była ,,Piłą''. W latach 1820-1872 czynna tu była papiernia nazwana ,,Antoniówką'' albo ,,Piłą'' (Sinarska-Czaplicka, 150-151).

Po likwidacji papierni była tu przez pewien czas czynna fabryka tektury. Zajmowała ona kilka mniejszych budyneczków, z których ostatnie rozebrane zostały zaledwie przed kilku laty.

Po likwidacji fabryki tektury czynny tu był młyn. Nowy budynek młyna wybudowano ok. 1924 r. Był to budynek murowany, jednopiętrowy, z dachem dwuspadowym krytym papą. Ze strony zachodniej przylegała doń murowana, parterowa przybudówka z dachem jednospadowym krytym papą, od strony zaś pn. turbinownia murowana, parterowa, z dachem dwuspadowym krytym papą. Młyn poruszany był turbiną. Posiadał on 2 pary walców, oraz 1 parę kamieni dla przerobu zboża, łubinu na śrutę dla inwentarza oraz ryb ze znajdującego się opodal dużego gospodarstwa stawowego. Zdolność przemiałowa tego młyna wynosiła 3-3,5 t zboża na dobę. Młyn stanowił własność majątku ziemskiego i dość ściśle był z nim związany. W okresie II wojny światowej, z wyjątkiem dość krótkich przerw, był czynny. Po wojnie upaństwowiony, czynny. W 1960 r. spalił się, a w 1967 r. został odremontowany na magazyn paszy i sprzętu rybackiego gospodarstwa rybnego PGR-Kluki (ryc. 13 i 14). Bardzo możliwe, że i inne budynki znajdujące się w pobliżu należały do dawnej papierni.

PIASKI

Papiernia, młyn wodny zbożowy nad rzeką Widawką, na wschodnim krańcu wsi Piaski. Wg mocno już zatartej lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów znajdowały się młyny wodne. Młyn zaznaczony jest na mapie Gilly'ego z przełomu XVIII i XIX w. Później powstała tam papiernia, czynna w latach 1826-1840 (Sinarska-Czaplicka, 152-153). Po zlikwidowaniu papierni nowy młyn wybudowany został w innym miejscu, na lewym brzegu Widawki, na pn. od drogi prowadzącej z Piasków w kierunku Piotrkowa Trybunalskiego. Natomiast miejsce, w którym znajdowała się ongiś papiernia, do dziś dnia nosi nazwę ,,Papiernica''.

Zbudowany na lewym brzegu Widawki młyn kilkakrotnie niszczony był pożarami. Młyn, który jeszcze dobrze pamiętają informatorzy, wybudowany został ok. 1880 r. Był to budynek drewniany, początkowo parterowy, po przebudowie jednopiętrowy, z dachem początkowo czterospadowym krytym słomą, następnie zaś dwuspadowym krytym gontem. Poruszany był kołem wodnym. Posiadał 2 pary kamieni śląskich, następnie zamienionych na francuskie, żubrownik, perlak, jagielnik. Młyn ten spalił się w 1924 r.

W tym samym miejscu został wybudowany następny młyn, jednopiętrowy, drewniany, kryty papą. Posiadał on już turbinę. Znajdowały się w nim 2, a później 3 pary walców, urządzenia czyszczące, perlak, jagielnik. Jego zdolno-

ści przemiałowe wynosiły ok. 3-4 t zboża na dobę. Młyn ten znów spalił się w 1937 r.

Nowy młyn wybudowany został w 1937 r. Jest to budynek jednopiętrowy, murowany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Z jednej strony przylegała do niego parterowa, murowana część mieszkalna, z drugiej mała drewniana turbinownia. Zdolność przemiałowa tego młyna wynosiła przed wojną ok. 5-6 t zboża na dobę. W czasie wojny młyn ten z niedługimi stosunkowo przerwami był czynny. Po zakończeniu działań wojennych został uruchomiony. Od 1958 r. poruszany jest prądem elektrycznym. Obecnie czynna jest tylko 1 para walców. Młyn stanowi własność prywatną. Stan zachowania dobry.

RUDZISKO

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeki Pilsi, we wsch. części wsi Rudzisko. Wg lokalnej tradycji młyny w tym miejscu stały od niepamiętnych czasów. Młyn zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. Dawny młyn, który dość dobrze pamiętają jeszcze informatorzy, wybudowany był jakoby w pierwszej połowie XIX w. (?). Był to budynek parterowy, drewniany, usytuowany w części produkcyjnej na palach nad wodą, w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dwuspadowym dachem (wg innych informacji czterospadowym) krytym początkowo słomą, a następnie gontami. Poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. Posiadał 2 pary kamieni początkowo śląskich, następnie francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Młyn ten w 1910 r. został rozebrany.

Niemal na tym samym miejscu w 1911 r. wybudowano nowy młyn. Był to początkowo budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym gontami. Później dostawiona została od zach. strony parterowa przybudówka, drewniana na palach nad wodą, o dachu jednospadowym krytym papą. Budynek ten przebudowano w 1958 r. Parter został wówczas podmurowany. Następnie w 1964 r. młyn podniesiono o jeszcze jedno piętro. Obecnie jest to dwupiętrowy budynek, drewniany z podmurowanym parterem, z dachem dwuspadowym krytym papą. Od strony wsch. dobudowany jest do niego parterowy spichrz, murowany z pustaków, z dachem jednospadowym krytym papą; od strony pn. przylega doń parterowa turbinownia, drewniana, z dachem dwuspadowym krytym papą. Dość niejasno przedstawia się sprawa, czy już od 1911 r. przy młynie znajdowała się turbina. Informacje w powyższej sprawie są sprzeczne. Wg niektórych informatorów jakoby początkowo poruszany był kołem wodnym podsiębiernym, a dopiero w pierwszych latach po I wojnie światowej zainstalowana została turbina. W młynie początkowo było 2 czy też 3 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Ok. 1925 r. zamiast kamieni zainstalowano 2 pary walców. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła wówczas ok. 3-4 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn początkowo był czynny. W 1941 r. został jednak dość poważnie zdewastowany, a większość maszyn wywieziona do innych młynów lub nawet na inny teren. W latach 1945-1946 młyn odremontowano i uruchomiono. Obecnie jest to młyn wodno-elektryczny. Czynna jest tylko 1 para walców. Zdolność przemiałowa młyna wynosi 1,5-2 t zboża na dobę. Młyn stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 15).

SŁOK

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu Widawki, o 50 m na wsch. od szosy Wola Grzymalina — Grocholice, ok. 1,5 km na pd. od wsi Rząsawa. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny istniały od dawna. Dawny młyn, który istniał do II wojny światowej, wybudowany został jeszcze w drugiej połowie XIX w. Był to budynek parterowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Poruszany był kołem wodnym. Ok. 1925 r. zainstalowano turbinę. Młyn posiadał początkowo 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Po I wojnie światowej zainstalowana została pierwsza, a ok. 1925 r. druga para walców. Perlak i jagielnik nadal były czynne. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła wówczas ok. 1,5-2 t zboża na dobę. Młyn ten zarówno obsługiwał chłopską klientelę z okolicznych wsi, jak również mełł zboże przywożone z dalszych nawet okolic. Mąka sprzedawana była przeważnie do Bełchatowa. Młyn ten uległ zniszczeniu w czasie działań wojennych we wrześniu 1939 r. Z daw-

nego młyna zachowały się już tylko nikłe ślady.

W 1947 r. odbudowany został nowy młyn, jednopiętrowy, parter murowany z pustaków, piętro drewniane, o dachu dwuspadowym krytym papą. Od strony pn. przylega doń dobudówka, drewniana, parterowa, o dachu jednospadowym krytym papą. Młyn poruszany jest turbiną, posiada 1 parę walców. Stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dobry.

SŁUPIA
Kuźnice wodne por. KASZEWICE

Gorzelnia. Na folwarku Słupia, należącym ongiś do dóbr Kaszewice, od niepamiętnych czasów istniała gorzelnia. W pierwszej połowie XIX w. uległa ona dużej rozbudowie. Zainstalowany tam został nowoczesny, jak na owe czasy, aparat Pistoriusza. Gorzelnia ta jakoby kilkakrotnie paliła się i uległa przebudowie. Przebudowa gorzelni miała miejsce np. w 1891 r. (por. plan Wydz. Bud., nr 1732). W 1905 r. gorzelnia ta posiadała maszynę parową o sile 25 KM, zatrudniała 5 robotników, a jej roczna produkcja miała wartość około 11 tys. rubli (Jeziorański, nr 1702). Dalszej przebudowie uległa ta gorzelnia w pierwszych latach okresu międzywojennego. Czynna ona była do 1939 r. W czasie działań wojennych uległa ona spaleniu. Z dawnej gorzelni, usytuowanej na podwórzu folwarcznym, pozostały mury, które zostały następnie przerobione na magazyn PGR-u (ryc.16, tabl. I).

SMUGI por. KASZEWICE
SZCZERCOWSKA WIEŚ

Młyn wodny zbożowy i tartak nad rzeczką Pilsią, na wsch. od Szczercowskiej Wsi. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny stały od niepamiętnych czasów. Przez pewien okres czynna też tam była fryszerka (SG, X, 850). Poprzednio istniejący młyn, który dobrze jeszcze pamiętają informatorzy, powstał w drugiej połowie XIX w. Był to budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym gontami, a następnie papą. Poruszany był kołem wodnym. Posiadał początkowo 2 pary kamieni śląskich, następnie zaś francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Jeszcze jakoby przed I wojną światową zainstalowana została 1 para walców. Rozebrany ok. 1924 r.

W 1925 r. został pobudowany młyn istniejący obecnie. Jest to budynek jednopiętrowy z nadbudówką, podpiwniczony. Do wysokości pierwszego piętra murowany, reszta drewniana. Dach dwuspadowy kryty papą. Do budynku młyna od strony zach. przylega szopa tartaczna, od pd. dawna kotłownia, od strony wsch. w odległości kilku metrów od młyna znajduje się mała drewniana turbinownia z dachem dwuspadowym krytym papą. Młyn od 1925 r. posiada turbinę. W latach 1935-1939 poruszany był parową lokomobilą. Podłączony pod prąd od 1965 r. Obecnie jest to młyn wodno-elektryczny. Przed wojną posiadał on 2, a w pewnym okresie podobno nawet 3 pary walców, perlak, jagielnik. Obecnie 1 para walców, śrutownik. Zdolność przemiałowa młyna przed II wojną światową wynosiła ok. 2-3 t zboża na dobę. Podczas II wojny światowej młyn pozostawał pod zarządem niemieckim i był czynny. Obecnie stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dobry.

Tartak przy młynie istnieje od bardzo dawna. Poprzedni, który jeszcze dość dobrze pamiętają informatorzy, znajdował się jednak w innym miejscu, a mianowicie na drugim brzegu rzeczki. Mieścił się on w drewnianej szopie. Poruszany był osobnym kołem wodnym. Nowy wybudowawany został wraz z młynem w 1925 r. Jest to drewniana szopa z dwuspadowym dachem krytym papą. Posiada on wspólny napęd z młynem. Czynny. Stan zachowania średni (ryc.17).

SZCZERCÓW

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu Widawki, w pd.-wsch. części osady. W miejscowości tej młyny istniały od wielu stuleci. Bardzo możliwe, że już w XIV w. znajdował się tam młyn skoro w dokumencie wydanym przez Kazimierza Wielkiego w 1367 r. mowa jest o prawie do stawiania jazów na Widawce (Zajączkowscy, II, 136). Wg lokalnej tradycji w miejscu, w którym stoi obecnie młyn, uprzednio znajdowały się jeszcze inne. Wiadomości jednak o młynach istniejących poprzednio są bardzo niepewne, a niekiedy sprzeczne ze sobą. O obecnie istniejącym młynie mówi się, że ma ok. 100

lat. Prawdopodobnie jednak powstał on dopiero pod koniec XIX w. Kilkakrotnie uległ dość poważnej przebudowie. Obecnie jest to budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym gontami i dodatkowo pokrytym jeszcze papą. Ściana frontowa i częściowo ściany boczne podmurowane do wysokości ok. 1,8 m. Od strony wsch. przylega do młyna znacznie późniejsza przybudówka parterowa, murowana, z dachem jednospadowym krytym papą, w której przez pewien czas mieściła się elektrownia oświetlająca całą osadę. Młyn poruszany był początkowo kołem podsiębiernym. W latach dwudziestych zainstalowana została turbina. Początkowo młyn posiadał 2 pary kamieni francuskich żubrownik, perlak, jagielnik. Pierwsza para walców została zainstalowana w latach dwudziestych, druga w latach trzydziestych. Przed II wojną światową zdolność przemiałowa młyna wynosiła ok. 2-3 t zboża na dobę. W okresie wojny młyn pozostawał pod zarządem niemieckim i był czynny. W 1954 r. został upaństwowiony i obecnie należy do Gromadzkiej Rady Narodowej Szczerców. Czynny. W ostatnich latach bardzo poważnie rozbudowano urządzenia produkcyjne młyna. Obecnie posiada on 5 par walców; jagielnik istnieje, ale prawie zupełnie nie jest używany; perlak usunięty został w 1958 r. Zdolność przemiałowa młyna do 14 t zboża na dobę. Stan zachowania młyna dobry (ryc. 18--20).

WYR

Młyn wodny zbożowy „Wyr Rząsawski" albo „Wyr Grocholicki", usytuowany na prawym północnym brzegu rzeczki Rakówki, ok. 1,5 km w górę od jej ujścia do Widawki, wśród lasów, o 1,2 km na zach. od szosy Wola Grzymalina — Grocholice, o 1,5 km na pn.-zach. od wsi Rząsawa. W miejscu tym jakoby młyn istniał już przeszło 200 lat. Zaznaczony jest na mapie Gilly'ego z przełomu XVIII i XIX w. Obecnie istniejący młyn jest podobno trzecim z kolei. Poprzednio istniejący, o którym zachowała się jeszcze tradycja wśród informatorów, był małym drewnianym młynem parterowym, osadzonym w części produkcyjnej na palach nad wodą, a w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dachem krytym słomą. Poruszany był kołem wodnym. Posiadał 1 parę kamieni śląskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Młyn ten zniszczony już ze starości rozebrany został mniej więcej ok. 1890 r. Na tym samym miejscu wybudowany został młyn obecnie istniejący, jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym gontem. Budynek ten ulegał kilkakrotnie mniejszym lub większym przebudowom. W 1935 r. zmieniono dach, zamiast gontów pokryty został papą. Ok. 1911 r. rozebrano przylegającą do młyna od strony pn. od dawna istniejącą drewnianą część mieszkalną. W tym samym miejscu zbudowana została nowa część mieszkalna, parterowa z dachem dwuspadowym krytym papą. Ok. 1928 r. od strony pd. dostawiono do młyna maleńką turbinownię drewnianą, parterową, z dachem dwuspadowym krytym papą. Młyn ten początkowo poruszany był kołem wodnym. Ok. 1928 r. zainstalowano turbinę. Młyn ten początkowo posiadał 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Ok. 1928 r. zainstalowane zostały 2 pary walców. Zdolność przemiałowa młyna w ostatnich latach przed II wojną światową wynosiła ok. 4-5 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn ten, pozostający w posiadaniu niemieckim, ze stosunkowo tylko krótkimi przerwami był czynny. Po zakończeniu działań wojennych został uruchomiony. Nieczynny był w latach 1949--1957. Następnie znów uruchomiony czynny był do 1962 r. Później przez pewien okres jego działalność ograniczała się tylko do śrutowania zboża na paszę. Młyn obecnie nieczynny. Stan zachowania średni. Pozostała tylko część urządzeń produkcyjnych.

Młyn wodny zbożowy i tartak „Wyr Kaszewski" albo „Wyr Kurnos", usytuowany na prawym brzegu rzeki Widawki, niedaleko w dół od miejsca, w którym wpada do niej rzeczka Rakówka, wśród lasów, ok. 2 km na pd.-wsch. od szosy Słupia — Kurnos, ok. 1,5 km na wsch. od wsi Kuźnica Kaszewska i ok. 2 km na pd.--zach. od poprzednio wspomnianego młyna „Wyr Grocholicki". Dość niejasna jest tradycja, czy w miejscu tym młyny istniały już dawniej. Według jednych informatorów istniał jakoby młyn, który jeszcze w końcu XIX w. uległ zniszczeniu. Według innych istniejący młyn powstał w miejscu, w którym poprzednio nie było żadnego młyna. Na niezbyt zresztą dokładnej ma-

pie Gilly'ego był zaznaczony w miejscu tym albo w niewielkiej od niego odległości. Obecnie istniejący budynek postawiony został albo w ostatnich latach XIX w., albo raczej w początkach XX w. Był to budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Kilkakrotnie uległ on mniejszym lub większym przebudowom. Dość poważna przebudowa została przeprowadzona w 1945 r. Wówczas to podmurowano znaczną część ścian mniej więcej do wysokości pierwszego piętra. Obecnie jest to budynek jednopiętrowy z nadbudówką, z dachem dwuspadowym krytym papą. Od strony pd. dobudowana została około 1914 r. turbinownia, drewniana, parterowa, o dachu dwuspadowym krytym papą. Od strony pn. ok. 1926 r. dobudowana została szopa drewniana, w której się mieścił niewielki tartak, z dachem częściowo dwuspadowym, a częściowo jednospadowym krytym papą. Młyn ten początkowo poruszany był kołem nasiębiernym. Mniej więcej ok. 1914 r. zainstalowana została turbina. Młyn ten początkowo posiadał 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Ok. 1914 r. zainstalowano 2 pary walców. W ostatnich latach przed II wojną światową w młynie było już 4 pary walców, perlak, jagielnik. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła wówczas ok. 6-8 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn ten, pozostający w posiadaniu niemieckim, ze stosunkowo tylko krótkimi przerwami był czynny. Po zakończeniu działań wojennych został uruchomiony i czynny był do 1958 r. Obecnie nieczynny. Stan zachowania dość zły. Ok. 1926 r. obok młyna uruchomiony został mały tartak, posiadający tylko 1 trak. Czynny był do 1959 r. Obecnie nieczynny. Stan zachowania zły (ryc. 21 i 22).

ZALEPA

Młyn wodny zbożowy nad rzeką Grabią ok. 1 km na pn. od wsi Drużbice. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny istniały od niepamiętnych czasów. Znajdująca się tam osada młynarska należała do dóbr Drużbice. Młyn zaznaczony na mapie Gilly'ego z przełomu XVIII i XIX w. Budynek, o którym zachowała się jeszcze tradycja w pamięci najstarszych informatorów, był niewielkim młynem drewnianym, parterowym, usytuowanym w części produkcyjnej na palach nad wodą, a w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dachem czterospadowym krytym słomą. Poruszany był on kołem podsiębiernym. Posiadał 1 parę kamieni śląskich, żubrownik, jagielnik. Jego zdolność przemiałowa wynosiła 1,2-1,5 t zboża na dobę. Młyn ten spalił się w 1885 r.

Niemal w tym samym miejscu odbudowany został niezadługo później nowy młyn, drewniany, parterowy, z dachem dwuspadowym krytym gontami, a następnie papą i wreszcie dachówką. Budynek mieszkalny wybudowany został oddzielnie. Młyn ten poruszany był 2 kołami wodnymi nasiębiernymi. W okresie międzywojennym zainstalowana została turbina. Posiadał on 1 parę kamieni francuskich, 1 parę śląskich, jagielnik. Jego zdolność przemiałowa wynosiła ok. 2 t zboża na dobę. Młyn ten kilkakrotnie był przebudowany. Został też podwyższony. Stał do 1958 r. Wówczas został rozebrany, na jego miejscu postawiony został jednopiętrowy budynek murowany, z dachem krytym papą. Młyn ten jest obecnie nieczynny. Stan zachowania dobry (ryc. 23).

ZAMOŚCIE

Młyn wodny zbożowy usytuowany na prawym brzegu rzeczki Rakówki, ok. 400 m na wsch. od szosy Grocholice — Bełchatów, na wsch. od wsi Zamoście i na pn. od osady Grocholice. Wg lokalnej tradycji w miejscu tym od niepamiętnych czasów istniały młyny. Prawdopodobnie młyn ten wymieniany był już w drugiej połowie XVI w. (ŹDz, XIII, 191). Zaznaczony on jest również na mapie Gilly'ego. Młyn który jeszcze pamiętają najstarsi informatorzy, wybudowany został ok. połowy XIX w. Był to początkowo parterowy budynek drewniany, którego część mieszkalna usytuowana była nad wodą na palach, natomiast część mieszkalna na stałym lądzie, z dachem dwuspadowym krytym gontem. Na przełomie XIX i XX w. dobudowane zostało piętro. Poruszany był kołem wodnym nasiębiernym. Posiadał on 1 parę kamieni śląskich, następnie zaś francuskich, żubrownik, jagielnik. Ze względu na bliskie sąsiedztwo 2 dość poważnych skupisk ludności, jakimi był Bełchatów i Grocholice, młyn ten cieszył się znaczną

frekwencją klienteli i przynosił właścicielom znaczne dochody. Spalił się jeszcze przed I wojną światową, prawdopodobnie w 1913 lub 1914 r.

Niemal w tym samym miejscu wybudowany został w 1914 r. nowy młyn, który zachował się do dziś dnia. Jest to budynek jednopiętrowy, drewniany, usytuowany częściowo na palach nad wodą, z dachem dwuspadowym krytym papą. Od strony zach. przylega doń część mieszkalna, wybudowana niewiele później, też prawdopodobnie w 1914 r., parterowa, murowana, z dachem dwuspadowym krytym papą. Później dostawiona została do młyna od strony pd. przybudówka, drewniana, parterowa, z jenospadowym dachem krytym papą. Młyn ten początkowo poruszany był kołem wodnym nasiębiernym. Niedługo jednak po I wojnie światowej zainstalowana została turbina. Młyn posiadał wówczas 1 parę walców i jagielnik. Jego zdolność przemiałowa wynosiła wówczas ok. 1-1,2 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn był przeważnie nieczynny. Pod koniec wojny został dość poważnie zdewastowany. Uruchomiony ponownie w 1946 r. Mniej więcej od tego okresu turbina jest nieczynna, a młyn poruszany jest prądem elektrycznym. W 1949 r. zainstalowana została 2 para walców. Zdolność przemiałowa młyna wzrosła do 3 t zboża na dobę. Młyn obecnie stanowi własność prywatną. Stan zachowania dość dobry.

ZBYSZEK

Młyn wodny zbożowy „Barasińskiego", na lewym brzegu rzeczki Pilsi, we wsch. części wsi. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny istniały od niepamiętnych czasów. Osada Zbyszek powstała zresztą wśród terenów leśnych, stanowiących własność arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Młyn ten wymieniony jest w drugiej połowie XVI w. (ŹDz, XIII, 191). Prawdopodobnie w połowie XVII w. osada ta zupełnie upadła. Występuje ona na nowo w inwentarzu dóbr arcybiskupstwa z 1785 r. Mieszkało w niej wówczas 5 gospodarzy oraz znajdował się młyn (Topolski, 90). Młyn, o którym zachowały się jeszcze wspomnienia najstarszych informatorów, powstał prawdopodobnie jeszcze w końcu pierwszej połowy XIX w. Był to budynek parterowy, drewniany, kryty dachem czterospadowym ze słomy. Usytuowany był w części produkcyjnej na palach nad wodą, w części mieszkalnej na stałym lądzie. Wg już dość mocno zatartych wspomnień zbudowany on został nie w tym samym miejscu, lecz w pewnej odległości od młyna, który jeszcze istniał poprzednio, a z którego pale zachowały się jeszcze do początków XX w. Młyn ten poruszany był kołem wodnym. Posiadał 1 parę kamieni śląskich, żubrownik, perlak. O ile mąka w nim produkowana, przeważnie razówka, nie cieszyła się zbyt dobrą opinią wśród okolicznych chłopów, to natomiast słynął on z wyrobu kaszy, szczególnie tatarczanej. Gospodarze nawet z dalszych okolic przywozili do Zbyszka grykę do przerobu na kaszę. Młyn ten spalił się ok. 1890 r.

Na tym samym miejscu ok. 1901 r. wybudowany został młyn do dziś istniejący. Jest to budynek jednopiętrowy, drewniany, częściowo usytuowany na palach nad wodą, częściowo na stałym lądzie, o dachu dwuspadowym krytym początkowo gontem, a następnie papą. Młyn ulegał zresztą kilkakrotnym mniejszym lub większym przeróbkom. Ok. 1927 r. dobudowana została do niego niewielka turbinownia, drewniana, o dachu dwuspadowym krytym papą.

Młyn wodny zbożowy „Papugi" położony nad rzeczką Pilsią, w niedalekiej odległości od wspomnianego powyżej młyna „Barasińskiego", zbudowany został w okresie I wojny światowej, w latach 1916-1918. Był to budynek parterowy, drewniany, o dachu dwuspadowym krytym papą. Początkowo poruszany był kołem wodnym, następnie turbiną. Posiadał 1 parę walców. Rozebrany został w 1959 r. Pozostały po nim zaledwie nikłe ślady.

KATALOG ZABYTKÓW POWIATU ŁASKIEGO

BARYCZ

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeki Grabi, we wsch. części wsi Barycz. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny istniały od przeszło 170 lat. Starsi informatorzy pamiętają jeszcze poprzednio istniejący młyn. Wybudowany on był prawdopodobnie jeszcze w końcu pierwszej lub w początkach drugiej połowy XIX w. Początkowo był to podobno budynek parterowy, usytuowany w części produkcyjnej na palach nad wodą, a w części mieszkalnej na stałym lądzie. Ulegał on przebudowom. Jeszcze w końcu XIX w. został podwyższony. Był to wówczas budynek parterowy z nadbudówką, z dachem dwuspadowym krytym gontem. Poruszany był kołem wodnym. Wg dość niepewnych informacji w ostatnich latach jego istnienia zainstalowana była turbina. Posiadał on 2, a w pewnym okresie nawet 3 pary kamieni francuskich, perlak, jagielnik. Młyn ten częściowo obsługiwał chłopską klientelę z okolicznych wsi. W przeważającej jednak części pracował dla potrzeb piekarni w Pabianicach. Specjalizował się też w produkcji mąki tzw. pytlowej. Młyn ten rozebrano jeszcze przed I wojną światową.

W 1914 r. została rozpoczęta budowa młyna obecnie istniejącego, którą ukończono ze względu na trudności spowodowane wojną dopiero w 1917 r. Budynek młyna uległ później dość poważnym przebudowom. Obecnie jest to jednopiętrowy budynek z nadbudówką, drewniany; boczna, południowa ściana jest murowana; dach jednospadowy, kryty papą. Do północnej ściany młyna przylega drewniana turbinownia, parterowa, z dachem jednospadowym krytym papą. Do południowej ściany przylega część mieszkalna parterowa z nadbudówką, murowana, z dachem dwuspadowym krytym papą. Przy młynie od samego początku była turbina. Posiadał on 2, następnie 3, a wreszcie 4 pary walców, jagielnik, perlak. Uchodził on za młyn posiadający dość dobre, jak na owe czasy, urządzenia produkcyjne. Mełł on głównie zboże przywożone z dalszych nawet wsi, a mąka wywożona była do Pabianic. Jednocześnie jednak spełniał on rolę młyna usługowego dla okolicznych wsi. Jego zdolność przemiałowa wynosiła ok. 4 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn pozostający pod zarządem niemieckim był czynny. Po zakończeniu działań wojennych, po krótkiej przerwie, młyn znów został uruchomiony. Obecnie stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 24).

BRODNIA

Krochmalnia położona o ok. 500 m od wsch. krańca wsi, w kompleksie budynków dawnego folwarku, obok osiemnastowiecznego lamusa, który znany jest jako zabytek dawnego budownictwa. Wystawiona została przez właścicieli folwarku w latach dwudziestych XX w. Dokładna data powstania budynku nie jest znana, podawany jest albo r. ok. 1923, albo 1928. Główny budynek krochmalni, murowany, jednopiętrowy, postawiony na planie prostokąta, o dachu krytym papą. Do głównego budynku dostawiona została już w 1958 r. murowana parterowa kotłownia. Powierzchnia użytkowa krochmalni 650 m^2, ogólna kubatura 2360 m^3. Obok krochmalni wybudowano w latach dwudziestych tzw. kartoflarz, parterowy, murowany, o powierzchni użytkowej 240 m^2, o kubaturze 360 m^3. Z dawnej stajni, wybudowanej prawdopodobnie jeszcze przed I wojną światową, urzą-

dzony został magazyn mączki ziemniaczanej. Krochmalnia posiadała w okresie międzywojennym dość nowoczesne urządzenia produkcyjne. Prowadzona ona była początkowo przez właściciela majątku, następnie zaś przez jego dzierżawcę. Po II wojnie światowej została upaństwowiona. Budynki uległy dość poważnej przebudowie. Również zupełnej wymianie w latach 1954-1965 uległy wszystkie urządzenia produkcyjne. Krochmalnia obecnie czynna, stan zachowania budynków dość dobry (ryc. 25-27).

BRZESKI

Młyn wodny zbożowy na prawym brzegu rzeki Grabi, ok. 1 km na pd.-wsch. od wsi tejże nazwy i ok. 1 km na pd. od wsi Grabia. W miejscu tym jakoby od niepamiętnych czasów istniały młyny. Prawdopodobnie ten to młyn wymieniany jest w drugiej połowie XVI w. (ŹDz, XIII, 242). Prawdopodobnie zaznaczony on też jest na mapie Gilly'ego z przełomu XVIII i XIX w. Obecnie istniejący zbudowany został jakoby przeszło 100 lat temu (w 1867 r. ?). Kilkakrotnie ulegał on bardzo poważnej przebudowie. Obecnie jest to jednopiętrowy budynek z nadbudówką, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Początkowo poruszany był kołem. Turbina zainstalowana została ok. 1918 r. Pierwotnie posiadał kamienie śląskie, następnie francuskie. Pierwsza para walców zainstalowana została ok. 1933 r., druga w okresie II wojny światowej. Możliwości przemiałowe młyna przed II wojną światową wynosiły 2 t zboża na dobę. Młyn ten miał charakter tzw. „gospodarskiego" lub „chłopskiego" i przerabiał zboże głównie na potrzeby okolicznej ludności. W okresie okupacji był on czynny do 1942 r. Następnie zniszczony został częściowo przez pożar. Po odbudowie nadal był czynny. Upaństwowiony został w 1956 r. Obecnie należy do Gromadzkiej Rady Narodowej w Sędziejowicach. Czynny. Stan zachowania dość dobry (ryc. 28, 29).

Naprzeciwko wymienionego młyna, na lewym brzegu rzeki Grabi, w końcu XIX w. wybudowany został drugi młyn, tzw. handlowy lub przemysłowy. Był to budynek murowany, parterowy, z dachem dwuspadowym krytym gontami. Zboże przywożono do młyna z dalszych nawet okolic, natomiast mąka wysyłana była do Zduńskiej Woli, Pabianic, Łodzi i innych miast tego regionu. Młyn ten spalił się jeszcze przed I wojną światową (w 1905 r. ?). Pozostały po nim zaledwie nikłe ślady.

BRZYKÓW

Piece wapienne położone ok. 500 m na pn.-zach. od szosy prowadzącej z Brzykowa do Rychłocic. W miejscu tym wg lokalnej tradycji wapno było wypalane od niepamiętnych czasów. Informatorzy pamiętają jeszcze piec wapienny dawnego typu, tzw. bezkominowego. Ulegał on wielokrotnie przebudowie. Rozebrany został dopiero po II wojnie światowej. Zachowało się po nim wgłębienie w ziemi, z którego można się zorientować, że był to piec wapienny dość dużych rozmiarów. O ok. 40 m od starego pieca wapiennego wybudowany został w latach 1957-1959 przez firmę „Kruszywo" z Łodzi dość duży piec wapienny, tzw. przesypkowy. Kamień wapienny sypany był górą. Piec posiadał 3 drzwi do podpalania. Odkrywkowa kopalnia kamienia wapiennego znajdowała się na miejscu. Wapiennik ten zatrudniał ok. 20 ludzi. Czynny był zaledwie przez kilka lat. Od 1964 r. zaniechano produkcji, gdyż okazała się ona nieopłacalna. Stan zachowania tego pieca wapiennego dość dobry (ryc. 30, 31).

CHOCIW

Młyn wodny zbożowy położony na lewym brzegu rzeki Widawki, ok. 300 m na pn.-wsch. od szosy Widawa — Szczerców. W miejscowości tej od niepamiętnych czasów znajdował się młyn wodny, a w pewnym okresie podobno również papiernia. Obecnie istniejący młyn zbudowany został jakoby jeszcze w połowie XIX w. Jest to drewniany budynek jednopiętrowy z nadbudówką, wystawiony na rzucie prostokąta, o dachu dwuspadowym krytym papą. Częściowo stoi on na fundamencie na stałym lądzie, w mniejszej części na palach nad wodą. Budynek ten był kilkakrotnie przebudowywany. Również przebudowywane były kilkakrotnie urządzenia wodne. Część tych urządzeń pozostało drewnianych. Tama częściowo betonowa. Młyn początkowo poruszany był kołem

wodnym podsiębiernym. Po I wojnie światowej została zainstalowana turbina, którą w 1960 r. zastąpiono nową. Urządzenia produkcyjne stanowiły początkowo kamienie śląskie, które jeszcze w końcu XIX w. zastąpione zostały kamieniami francuskimi, a następnie 2 parami walców. Dawniej w młynie znajdował się perlak i jagielnik, które następnie zostały skasowane. Moc produkcyjna tego młyna jest dość duża, do 6 ton na dobę, rzadko kiedy jednak jest w pełni wykorzystywana. Obecnie młyn ten produkuje tylko mąkę i śrutę. Dawniej, szczególnie przed I wojną światową, produkowano znaczne ilości kaszy. W okresie II wojny światowej młyn ten był czynny. Również po wojnie, z krótkimi tylko przerwami, młyn stale pracował. Przez pewien czas był on upaństwowiony. Obecnie stanowi własność prywatną i nadal jest czynny. Stan zachowania bardzo zły, w najbliższym czasie ma być dokonany generalny remont młyna (ryc. 32).

CHRZĄSTAWA

Młyn wodny zbożowy „Tomczyka", położony na lewym brzegu rzeczki Chrząstawki, prawobrzeżnego dopływu rzeki Widawki, mniej więcej w środku wsi Chrząstawa. Zbudowany został w 1914 r. Jest to drewniany budynek jednopiętrowy, wystawiony na rzucie prostokąta, o dachu dwuspadowym krytym papą. Część mieszkalna zbudowana została w 1916 r., drewniana, parterowa, o dachu dwuspadowym krytym dachówką. Część mieszkalna usytuowana jest na stałym lądzie, część produkcyjna na palach nad wodą. Budynek młyna ulegał kilkakrotnie poważniejszym przebudowom. Urządzenia wodne drewniane uległy również kilkakrotnie przebudowie, na ogół jednak zachowane są w takim stanie, w jakim istniały w okresie budowy. Młyn od momentu powstania poruszany był turbiną. W 1944 r. założona została nowa turbina. Urządzenia produkcyjne początkowo stanowiły 1 para kamieni francuskich, żubrownik, jagielnik. W okresie międzywojennym kamienie francuskie zostały zastąpione przez walce. Obecnie czynna 1 para walców; jagielnik jest nieczynny. Zdolność przemiałowa młyna ok. 1,5-2 t na dobę. Przed II wojną światową młyn produkował głównie tzw. razówkę, śrutę dla inwentarza, kasze oraz niewielkie ilości razówki. Obecnie przerabia głównie żyto i w mniejszej ilości pszenicę na mąkę. W okresie II wojny światowej młyn był czynny, pozostawał jednak w posiadaniu niemieckim. Po wojnie czynny, z krótkimi tylko przerwami. Obecnie młyn stanowi własność prywatną, czynny, stan zachowania dość dobry.

Młyn wodny zbożowy „Barasińskiego" położony na prawym brzegu rzeki Chrząstawki, na wsch. krańcu wsi Chrząstawa, niedaleko drogi idącej w kierunku wsi Pszczółki. Zbudowany w 1914 r. Jest to drewniany budynek parterowy z nadbudówką, kryty dachem dwuspadowym z papy, postawiony na rzucie prostokąta. Dostawiona jest do niego niewielka przybudówka drewniana, kryta dachem jednospadowym z papy. Budynek młyna usytuowany jest częściowo na stałym lądzie, częściowo na palach nad wodą. Budynek mieszkalny zbudowany jest w pewnej odległości od młyna. Urządzenia wodne drewniane ulegały przebudowie, z niewielkimi zmianami zachowały się jednak w takim stanie, w jakim były w okresie budowy. Młyn początkowo poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. W okresie międzywojennym zainstalowana została turbina. Urządzenia produkcyjne stanowiły początkowo 1 para kamieni francuskich, które później zastąpione zostały przez 1 parę walców. Obecnie czynna 1 para walców oraz urządzenia czyszczące. Zdolność produkcyjna wynosi ok. 1,5-2 t zboża na dobę. Przerabia się głównie żyto i w mniejszej ilości pszenicę na mąkę oraz na śrutę dla inwentarza. W okresie II wojny światowej młyn był nieczynny. Po wojnie został uruchomiony. W młynie przez pewien okres zainstalowana była po wojnie gręplarnia. Obecnie młyn stanowi własność prywatną, czynny, stan zachowania dość dobry (ryc. 33).

DŁUTÓW

Tartak i młyn motorowy usytuowane obok siebie, na pd. od dawnego dworu i zabudowań folwarcznych, na wsch. od szosy Bełchatów — Dłutów, na pd.-wsch. krańcu wsi Dłutów. W końcu XIX w. właściciel dóbr Dłutów, przemysłowiec B. Grzywacz, wybudował tartak. Data jego wybudowania podawana była na

1897 r. Natomiast obecnie we wszystkich aktach podawany jest mylnie jako data jego wybudowania 1905 r. Według oficjalnych wykazów w 1905 r. tartak zatrudniał 18 robotników, a jego roczna produkcja wynosiła przeszło 43 tys. rubli (Jeziorański, nr 2678). Od samego początku tartak stanowił część gospodarstwa folwarcznego i jego produkcja nastawiona głównie była na przerób drzewa z lasów należących do dworu. Jednocześnie jednak przerabiano w nim drzewo z lasów należących do innych właścicieli. W ciągu lat budynki tartaku, przeważnie drewniane, ulegały dość istotnej przebudowie. Podstawowym budynkiem była hala produkcyjna, drewniana, parterowa, z dwuspadowym dachem krytym papą. Obok, od strony wsch., przylega doń budynek kotłowni, murowany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Komin był częściowo murowany, w głównej części metalowy. W 1954 r. został on zastąpiony przez nowy komin. W kierunku pn. od tartaku w 1905 r. zbudowany został dom, w którym mieściły się biura oraz mieszkali niektórzy pracownicy: parterowy, drewniany, z dwuspadowym dachem krytym papą. Do 1924 r. tartak, jak również i dalej wymieniony młyn, poruszane były za pomocą maszyny parowej zainstalowanej w kotłowni. Od 1924 r. do 1936 r. poruszane były one prądem wytwarzanym przy leżącej trochę dalej gorzelni. Od 1936 r. znów przy tartaku zainstalowana została maszyna parowa, o sile 80 KM, wyprodukowana w 1923 r. przez firmę „Wolff" w Magdeburgu. W okresie międzywojennym czynne były w tartaku 2 traki. Zatrudniano tu ok. 15-20 robotników. Obecnie tartak pozostaje pod zarządem PGR. Czynny. Stan zachowania dobry.

Prawdopodobnie obok tartaku w 1905 r. zbudowany został młyn. Stanął on w bliskiej odległości na zach. od hali tartacznej. Jest to budynek drewniany, jednopiętrowy, o dachu dwuspadowym krytym papą. Posiadał 2 pary walców i urządzenia czyszczące. Pracował głównie na potrzeby dość silnie uprzemysłowionego majątku ziemskiego, chociaż w pewnych okresach mełł zboże na potrzeby ludności okolicznej. Obecnie młyn pozostaje również pod zarządem PGR. Stan zachowania dobry (ryc. 34).

Gorzelnia. W dobrach Dłutów gorzelnia istniała od niepamiętnych czasów. W XIX w. była to gorzelnia dość duża („gorzelnia większych rozmiarów", SG, II, 40). Nowy budynek gorzelni, usytuowany w podwórzu folwarcznym, we wsch. części wsi, wzniósł ówczesny właściciel majątku B. Grzywacz w 1898 r. W 1905 r. gorzelnia zatrudniała 4 pracowników, a jej roczna produkcja miała wartość przeszło 8 tys. rubli (Jeziorański, nr 1701). W 1924 r. budynek gorzelni został przebudowany i powiększony przez ówczesnych właścicieli majątku Dłutów Eisertów. Jest to duży budynek murowany, kryty papą. W najwyższej części środkowej mieści się hala produkcyjna. W zach. niższej części budynku na parterze mieści się oddział fermentacji, na pierwszym piętrze znajduje się część mieszkalna. We wsch. części budynku na parterze i pierwszym piętrze znajduje się słodownia, na drugim piętrze część mieszkalna. Poza tym we wsch. części budynku znajduje się kotłownia. Trochę z boku usytuowany był magazyn jednopiętrowy, murowany. Komin z cegły, wysokości 28 m. Gorzelnia posiadała bardzo dobre, jak na owe czasy, urządzenia produkcyjne. Po II wojnie światowej zostały one w znacznej części wymienione na nowe. Zachowany jest jeszcze aparat odpędowy z 1924 r. Gorzelnia należy obecnie do PGR. Czynna. Stan zachowania dobry (ryc. 35).

EMILIANÓW

Fabryka włókiennicza, młyn wodny zbożowy na brzegu jednej z odnóg rzeki Grabi, ok. 800 m na pn. od Kolonii Sędziejowice i około 1 km na zach. od wsi Lichawa. W miejscu tym od niepamiętnych czasów znajdował się młyn oraz folusz. Prawdopodobnie on to był zaznaczony na mapie Gilly'ego z przełomu XVIII i XIX w. Osada ta nosiła też ongiś podobno nazwę Folusz. Prawdopodobnie w połowie XIX stulecia powyższa posiadłość przeszła w ręce przedsiębiorcy francuskiego czy też belgijskiego pochodzenia o nazwisku Neuville. Był nim prawdopodobnie Hubert syn Karola. Ojciec jego pochodził z Verviers w okręgu belgijskiego przemysłu sukienniczego. W latach 1814-1823 prowadził

wytwórnię cienkiego sukna w Chrastavie w Czechach. W końcu 1923 r. przybył do Królestwa Polskiego, gdzie w 1824 r. założył tkalnię cienkiego sukna w Wieluniu (Missalowa, I, 132-133). Doskonale się rozwijająca manufaktura po powstaniu listopadowym poczęła się chylić do upadku. Przez pewien czas prowadził ją jednak nadal syn Karola, Hubert. Dokładnie nie wiadomo, kiedy wszedł w posiadanie osady Folusz. Od imienia swojej córki czy też wnuczki Emilii nazwał ją Emilianowem. Założył wytwórnię pluszu, która przez pewien okres dość dobrze funkcjonowała. Działalność Neuville'ów na tym terenie wymagałaby specjalnych monograficznych badań. Wykorzystane przeze mnie źródła pisane dają materiał niezbyt dokładny. Również w tradycji ustnej zachowały się tylko strzępy wspomnień. Wyraźnie jednak widać, że Neuville'owie chcieli Emilianów rozbudować jako poważny ośrodek produkcyjny. Zbudowanych zostało kilka budynków, po których zachowały się już tylko nikłe ślady. Dość niejasno natomiast przedstawia się sprawa, czy budynki młynów, które zachowały się do okresu międzywojennego, oraz część mieszkalna wystawione zostały przez Neuville'ów czy też przez późniejszych właścicieli. Natomiast z pewnością z tego okresu pochodzą nadzwyczaj solidnie wykonane urządzenia wodne. W związku z działalnością Neuville'ów na tym terenie zachowało się we wspomnieniach ludności sporo zatartych już legend, co do których autentyczności można mieć zresztą wątpliwości. Wspomina się więc, że Neuville w Emilianowie produkował fałszywe pieniądze przerabiając złote ruble na monety o znacznie mniejszej zawartości kruszcu. W związku z przyjazdem kontrolerów znaczna liczba pieniędzy została rzucona do wody czy też ukryta w miejscu, w którym się już ich nie udało odszukać. A w związku z tym ukrytym skarbem zachowały się liczne opowiadania, jak np. o palących się pieniądzach itp. Wspomina się wreszcie, jak to Neuville chcąc wprowadzić nazwę Emilianów bił kijem okolicznych chłopów, którzy używali dawnej nazwy, a dawał pieniądze tym, którzy używali nazwy narzuconej przez niego. Wspomina się o sekretach zawodowych, które mu chcieli wykraść łódzcy fabrykanci, i jak to syn jednego z nich w przebraniu robotnika pracował w Emilianowie. Zdradzony został jednak przez dziewczynę, którą uwiódł.

W bliżej nie określonych latach drugiej połowy XIX w. zakłady w Emilianowie, pozostające jeszcze w rękach Neuville'ów czy też już innych właścicieli, przestawione zostały na produkcję pończoch. Tego rodzaju działalność okazała się w tej miejscowości nieopłacalna. Część budynków uległa rozbiórce. Zachowały się tylko po nich nikłe ślady. Natomiast uruchomione zostały 2 młyny, o których wspomnienia zachowały się dość wyraźnie w pamięci informatorów. Na lewym brzegu odnogi rzeki Grabi stał większy młyn tzw. „kupiecki" lub „przemysłowy", drewniany, piętrowy. Rozebrany został ok. 1920 r. Na prawym brzegu mieścił się młyn tzw. „chłopski" lub „gospodarczy". Początkowo drewniany, którego ściany w czasie licznych przebudów zostały zastąpione przez murowane. Był to budynek jednopiętrowy o dachu dwuspadowym krytym papą. Młyn ten poruszany był kołem nasiębiernym. Turbina zainstalowana została dopiero po II wojnie światowej. Początkowo posiadał kamienie śląskie, z kolei francuskie, wreszcie 3 pary walców. Znajdował się tu również żubrownik, jagielnik i perlak. Młyn ten uchodził za jeden z najlepiej prowadzonych w okolicy. Szczególnie słynął on z produkcji kaszy. Przyjeżdżali po nią kupcy nawet z bardzo dalekiej odległości. Znaczna część produkcji wywożona była do Łodzi. W okresie II wojny światowej młyn prowadzony był przez Niemców, z wyjątkiem stosunkowo krótkich okresów był on czynny. Niedługo po wojnie został uruchomiony. Upaństwowiony w 1955 r.; w kilka miesięcy później w dość tajemniczych okolicznościach spłonął. Pozostały po nim mury w złym stanie. Lepiej zachowana jest część mieszkalna, użytkowana do chwili obecnej (ryc. 36-38).

FRASZKA

Papiernia, młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeczki Chrząstawki, prawobrzeżnego dopływu rzeki Widawki, wśród terenów leśnych, na zach. od wsi Sikawica, na pn. od wsi Faustynów, na wsch. od wsi Chrząstawa. W miejscu tym według lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów istniały młyny wodne. Młyn ten zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. Trochę

później obok lub na miejscu młyna wodnego wybudowana została papiernia, która czynna była w latach 1814-1870 (Sinarska-Czaplicka, 156-157). Zniszczona została przez pożar.

Po spaleniu papierni w niedługim czasie w tym samym miejscu wystawiony został młyn. Był to drewniany budynek parterowy, postawiony na rzucie prostokąta, o dachu krytym gontami, usytuowany w części mieszkalnej na stałym lądzie, a w części produkcyjnej na palach nad wodą. Młyn ten był znacznie mniejszy niż obecnie istniejący. Poruszany był za pomocą 2 kół, a następnie 1 większego koła wodnego podsiębiernego. W okresie I wojny światowej zainstalowana została turbina. Urządzenia produkcyjne składały się z 1 pary kamieni francuskich, żubrownika, jagielnika i perlaka. Był to typowy młyn „gospodarczy", który pracował tylko na potrzeby kilku okolicznych wsi. Jego możliwości przemiałowe były dość ograniczone i wynosiły zaledwie ok. 0,8-0,9 t zboża na dobę. Młyn ten produkował głównie tzw. razówkę oraz w niewielkiej ilości tzw. pytlówkę. Sporo również produkowano kaszy. Pytlówka z tego młyna cieszyła się dużym uznaniem wśród okolicznej ludności. Dlatego też, szczególnie przed świętami Bożego Narodzenia i Wielkanocy, przyjeżdżali do tego młyna klienci nawet z dość odległych wsi. Został rozebrany w 1924 r.

Niedługo później, gdyż w 1925 r., wybudowany został młyn istniejący do dzisiaj. Jest to drewniany budynek parterowy z nadbudówką, wystawiony na rzucie prostokąta, o dachu dwuspadowym krytym papą, a częściowo blachą. Do budynku młyna przystawiona została drewniana turbinownia, o dachu jednospadowym krytym papą. W 1950 r. dostawiono również do budynku młyna murowaną siłownię krytą blachą. Urządzenia wodne młyna pozostały bez zmian, kilkakrotnie jednak były dość poważnie remontowane. Młyn poruszany był turbiną. Od 1950 r. zainstalowany został również silnik spalinowy. Urządzenia produkcyjne młyna stanowiły 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, jagielnik i perlak. W latach trzydziestych zamiast kamieni zainstalowano 2 pary walców. Obecnie czynna jest tylko 1 para walców, jagielnik i perlak są unieruchomione. Zdolność produkcyjna młyna wynosi 1,5-1-8 t zboża na dobę. Młyn produkuje obecnie tylko mąkę z żyta i pszenicy. W okresie II wojny światowej młyn był czynny, pozostawał jednak w posiadaniu niemieckiego użytkownika. Po wojnie z małymi przerwami cały czas był czynny. Obecnie młyn pozostaje w prywatnym posiadaniu, czynny, stan zachowania dość dobry (ryc. 39).

GRZESZYN

Fabryka włókiennicza. W 1914 r. właściciele majątku Grzeszyn, bracia Busse, założyli w tej miejscowości na skraju wsi bawełnianą fabrykę włókienniczą. O lokalizacji fabryki w tej miejscowości zadecydowała tania siła robocza, istniejące na miejscu pokłady torfu, który miał służyć za opał, oraz bliskość dużych ośrodków przemysłu włókienniczego, jak Zelów, Pabianice, a nade wszystko Łódź. Dla fabryki wystawiono kilka zupełnie nowych budynków. Największym z nich był jednopiętrowy budynek przędzalni, murowany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Prócz niego było jeszcze kilka mniejszych budynków murowanych oraz drewniane magazyny.

W okresie międzywojennym fabryka zatrudniała przeważnie ok. 100 robotników, rekrutujących się spośród bezrolnych lub małorolnych chłopów z okolicznych wsi. Wyzysk robotników był tam olbrzymi, uposażenie robotników znacznie niższe niż w fabrykach Zelowa lub Pabianic. Mimo to ruch robotniczy był znacznie słabszy niż w tamtych miastach. Usunięty z pracy robotnik nie mógł bowiem w najbliższej okolicy znaleźć innego zajęcia. Prócz robotników pracujących na miejscu fabryka zatrudniała jeszcze większą ilość chałupników, których liczba przekraczała nieraz 400.

Fabryka oprócz przędzalni posiadała jeszcze tkalnie (R.p.p. i h. 1934, nr 6797), a także farbiarnię. Posiadała ona zupełnie niezły, jak na prowincjonalne zakłady bawełniane, park maszynowy. Maszyny poruszane były początkowo małą lokomobilą na torf, która zresztą okazała się zbyt słaba i została zastąpiona następnie przez znacznie większą. W ostatnich latach przed II wojną do opalania jej zamiast torfu poczęto używać węgla.

W okresie II wojny światowej fabryka czynna była bardzo krótko. Po wojnie została upaństwowiona. Obecnie stanowi oddział „Zduń-

skowolskich Zakładów Przemysłu Bawełnianego Zwoltex". Zmieniony został częściowo profil produkcji, obecnie jest ona tylko przędzalnią. Dawne budynki uległy częściowo przebudowie. Bardzo poważnie zmieniony został park maszynowy. Fabryka obecnie czynna. Stan zachowania budynków dobry.

JADWININ

Młyn motorowy usytuowany ok. 400 m na wsch. od szosy Dłutów — Pabianice i ok. 300 m na pn. od drogi Jadwinin — Rydzyny, na pn. od wsi Jadwinin. Wg jednych informatorów wybudowany on został jeszcze przed I wojną światową, wg innych już po wojnie. Stosunkowo niedługo był on użytkowany jako młyn. Z bliżej nie określonych przyczyn został zlikwidowany. Budynek natomiast przerobiono na mieszkania. Obecnie nadal użytkowany jest jako mieszkalny. Jest to jednopiętrowy budynek murowany, z dwuspadowym dachem krytym papą. Do wsch. krótszej ściany budynku przylega dawna siłownia, murowana, parterowa. Stan zachowania całości średni.

JAMBOREK

Młyn wodny zbożowy położony nad odnogą rzeki Grabi, ok. 500 m na zach. od wsi Drzewociny i ok. 2 km od wsi Karczmy. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny znajdowały się od niepamiętnych czasów. Najstarsi informatorzy wspominają jeszcze, że w miejscu tym stał zbudowany przy końcu XIX w. parterowy młyn drewniany, usytuowany w części na stałym lądzie, w części na palach nad wodą, z dachem krytym słomą. Poruszany on był kołem podsiębiernym. Posiadał 2 pary kamieni, początkowo śląskich, następnie francuskich. Młyn ten spalił się w bliżej nie określonym czasie, wg jednych informatorów przed I wojną światową, wg drugich w czasie wojny.

Nowy młyn wybudowany został ok. 1920 r. Był to jednopiętrowy budynek drewniany, z dwuspadowym dachem krytym słomą. Zainstalowana też została wówczas turbina. Młyn posiadał początkowo 2 pary kamieni, następnie zaś 2 pary walców, a także perlak i jagielnik. Młyn nastawiony był głównie na zaspokajanie potrzeb mieszkańców okolicznych wsi. Produkował przeważnie mąkę razową, śrutę dla inwentarza oraz różnego gatunku kasze. Zarówno mąka, jak i kasza produkowane w tym młynie cieszyły się dużym uznaniem w całej okolicy. Do młyna tego przyjeżdżali klienci nawet ze wsi położonych o kilkanaście km. Możliwości przemiałowe młyna wynosiły w ostatnich latach przed II wojną światową ok. 1,5 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn był czynny do 1942 r. Następnie został częściowo rozebrany.

W 1945 r. młyn w tym miejscu został odbudowany na nowo. Niewiele się on różni od istniejącego poprzednio. Ściany parteru są jednak z pustaków, a pierwszego piętra z desek, dach nadal dwuspadowy kryty papą. Turbina zachowana z okresu przedwojennego. Młyn posiada 2 pary walców. Perlak i jagielnik czynne były tylko do 1952 r. Młyn stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dość dobry.

KOZUBY NOWE

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeki Grabi, położony przy drodze wiodącej ze wsi Kozuby Nowe do wsi Podole, ok. 1 km na zach. od pierwszej z tych wsi i ok. 1,5 km na wsch. od drugiej z tych wsi. W miejscowości tej wg lokalnej tradycji młyny istniały od bardzo dawna. Prawdopodobnie zaznaczony on jest na mapie Gilly'ego. Poprzedni młyn, który jeszcze pamiętają starsi informatorzy, był drewniany, parterowy, poruszany kołem, posiadał kamienie śląskie, a następnie francuskie. Młyn ten pod koniec I wojny światowej, czy też zaraz po niej, zniszczony został przez powódź. Na tym samym miejscu wybudowano ok. 1920 r. nowy młyn, jednopiętrowy, drewniany, z dwuspadowym dachem krytym papą. Poruszany był on początkowo kołem, dopiero w latach trzydziestych zainstalowana została turbina. Początkowo młyn posiadał 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak i jagielnik. Następnie jedna para kamieni została zastąpiona przez walce ok. 1935 r., a druga ok. 1947 r. Natomiast zlikwidowano perlak i jagielnik. Możliwości przemiałowe wynosiły w okresie międzywojennym ok. 1 t zboża na dobę. W czasie II wojny światowej młyn był czynny, z wyjątkiem tylko

stosunkowo niedługich okresów. Po wojnie został dość szybko uruchomiony. Natomiast nieczynny był w latach 1949-1956. W 1966 r. uległ on poważnej przebudowie. Między innymi podwyższony został o ok. 70 cm. Młyn stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dość dobry.

KRZEŚLÓW

Gorzelnia. W dobrach tych gorzelnia istniała już w połowie XIX w. Budynek obecnie istniejącej gorzelni postawiony został ok. 1890 r. na podwórzu folwarcznym, na wsch. od szosy Szczerców — Łask. Później kilkakrotnie uległ przebudowie. Jest to budynek murowany, kryty papą. Część środkowa wyższa, części boczne niższe, parterowe. Dawny komin został rozebrany, nowy o wysokości 22 m wybudowany w 1922 r. W Polsce Ludowej dawne urządzenia produkcyjne gorzelni zostały w przeważającej części wymienione na nowe. Zachowało się jednak trochę urządzeń dawniejszych, przeważnie z początków XX w., częściowo zresztą przywiezionych z innych gorzelni, a więc maszyna parowa, pompa, przyrząd kontrolno-mierniczy do spirytusu i in. Gorzelnia należy obecnie do PGR. Czynna. Stan zachowania dobry (ryc. 40, 41).

KUREK

Młyn wodny zbożowy położony na niewielkiej strudze przy dość dużym stawie (ok. 3 ha), ok. 1 km na pd. od wsi Wola Wężykowa i ok. 1,5 km na pn. zach. od wsi Siedlce, na wsch. od szosy Widawa — Łask, a na zach. od linii kolejowej Siemkowice — Karsznice. Wg niejasnej zresztą tradycji młyny w tej miejscowości istniały od niepamiętnych czasów. Młyn, o którym zachowała się jeszcze dość dokładna tradycja, był parterowy, drewniany, kryty słomą, poruszany kołem nasiębiernym, posiadał 2 pary kamieni. Uległ spaleniu ok. 1890 r. Na jego miejsce wystawiono obecnie istniejący budynek. Jest to dość charakterystyczny typ dawnego młyna wiejskiego, dziś już dość rzadko spotykany, parterowy z nadbudówką, drewniany, dach dwuspadowy kryty papą. Do końca swej działalności poruszany był on nasiębiernym kołem wodnym. Był to chyba ostatni młyn w południowej części województwa łódzkiego poruszany kołem. Posiadał 2 pary kamieni, początkowo śląskich, a następnie francuskich, oraz urządzenia do przerobu prosa na kasze. Produkował głównie razówkę, śrutę dla inwentarza oraz kaszę jaglaną. W okresie II wojny był on częściowo nieczynny. Uruchomiony po wojnie czynny był do 1960 r. Obecnie stanowi własność prywatną. Nieczynny. Stan zachowania dość zły, z dawnego koła wodnego zachowały się tylko resztki (ryc. 42).

KUŹNICA

Kuźnica wodna, młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeki Grabi, ok. 100 m na pd. od szosy Wadlew — Łask, ok. 1 km na wsch. od wsi Karczmy, ok. 3,5 km na pn. od wsi Kociszew. W miejscu tym przez długi czas funkcjonowała kuźnica żelazna. Ponieważ znajdowała się ona na terenie dóbr Kociszew nosiła nazwę Kuźnicy Kociszewskiej lub Kuźnicy Chociszewskiej. Nie znamy bliżej okresu, w którym była czynna. Pierwsze wzmianki o niej pochodzą z 1440 r. (Pstrokoński, 288). Wg nasuwających wiele wątpliwości przekazów ustnej tradycji została ona zniszczona w okresie powstania kościuszkowskiego, według innej zaś wersji „za Szwedów". Musiała to być kuźnica dość duża, ewentualnie jej działalność była długotrwała, skoro stosunkowo jeszcze niedawno pozostawały po niej olbrzymie usypiska żużla.

Po zlikwidowaniu kuźnicy w miejscu tym czynny był młyn, należący początkowo do dóbr Kociszew, stąd też utrzymała się jego nazwa Kuźnica Kociszewska albo ostatnio Kuźnica. O dawniej istniejących młynach zachowały się tylko bardzo mgliste wspomnienia. Natomiast liczne osoby pamiętają jeszcze młyn, który wybudowany został w 1849 r. Był to parterowy budynek drewniany, usytuowany na palach nad wodą, z dachem krytym gontami, a następnie papą. Posiadał on 2 koła wodne podsiębierne. W 1928 r. zainstalowana została turbina. Początkowo w młynie były 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. W 1930 r. zainstalowano 2 pary walców. Zdolność przemiałowa młyna wynosiła ok. 2,5 t na zboża na dobę.

W okresie działań wojennych w 1945 r. młyn ten został spalony.

Niemal w tym samym miejscu wybudowano w 1948 r. nowy młyn. Jest to jednopiętrowy budynek drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Nieopodal niego od strony pn. stoi parterowa turbinownia, drewniana, z dachem dwuspadowym krytym papą. Młyn posiadał 2 pary walców, perlak, jagielnik. Czynny był do 1964 r. Obecnie stan zachowania dość zły (ryc. 43).

ŁASK

Młyn wodno-zbożowy „Utrata" położony nad rzeką Grabią ok. 2,5 km w dół biegu rzeki od młyna Nowy Młyn, na pn. od centrum miasta. W miejscu tym wg lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów znajdował się młyn wodny. Bardzo możliwe, że ten to właśnie młyn wymieniany jest już w drugiej połowie XVI w. (ŹDz, XIII, 238). Zachowała się jeszcze bardzo niepewna tradycja o drewnianym młynie parterowym, usytuowanym w części produkcyjnej na palach nad wodą, a w części mieszkalnej na stałym lądzie, o dachu krytym słomą. Młyn ten rozebrany został w drugiej połowie XIX w. W tym samym miejscu, czy też niemal w tym samym miejscu, wybudowano drewniany młyn jednopiętrowy, z dachem krytym gontami, a następnie papą. Młyn ten poruszany był kołem wodnym, posiadał 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik.

Na miejscu wspomnianego młyna wybudowany został w 1910 r. obecnie istniejący. Jest to murowany młyn dwupiętrowy, zbudowany na rzucie prostokąta, z dachem krytym papą. Od strony wsch. przylega doń niewielka przybudówka, w której mieściła się turbinownia. Młyn od chwili powstania poruszany był turbiną. Ok. 1935 r. zainstalowano silnik Diesla na ropę, który wykorzystywany był przeważnie w okresie suszy lub wtedy, gdy niski stan wody nie pozwalał korzystać z turbiny. W 1952 r. w związku ze zmianą koryta rzeki młyn przeszedł całkowicie na napęd elektryczny. Zachowany jest jeszcze betonowy jaz. Urządzenia produkcyjne składały się początkowo z 2 par kamieni francuskich, śrutownika, żubrownika. Ok. 1925 r. kamienie zostały zastąpione 2 parami walców. W latach 1946-1947 dość poważnie zmodernizowane zostało urządzenie młyna, zainstalowano nowe urządzenie czyszczące. W 1948 r. śrutownik na kamienie zastąpiony został śrutownikiem walcowym. Zdolność przemiałowa wynosiła przed II wojną światową ok. 2-3 t zboża na dobę. W okresie wojny młyn był nieczynny. Po wojnie został upaństwowiony. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 44).

Młyn motorowy przy ul. Narutowicza (dawna ul. Górczyńska). W miejscu tym młyn tzw. amerykański powstał prawdopodobnie jeszcze w trzecim ćwierćwieczu XIX stulecia (SG, V, 602). Był to budynek drewniany, który w ciągu swego istnienia uległ dość poważnej przebudowie. W okresie I wojny światowej był to drewniany budynek jednopiętrowy z nadbudówką. Poruszany był silnikiem na gaz ssany. Posiadał 4 pary walców. Obok niego czynny był tartak.

W latach dwudziestych XX w. wybudowany został nowy, znacznie większy młyn; murowany, dwupiętrowy, wystawiony na rzucie litery L, z dachem krytym papą. Od strony pn. przylegała doń murowana siłownia, parterowa z poddaszem. Młyn poruszany był silnikiem na gaz ssany, 35 KM. Od 1964 r. posiada on napęd elektryczny. Urządzenia produkcyjne stanowiło 5, następnie 8, a wreszcie 10 par walców. Zdolność przemiałowa w okresie międzywojennym wynosiła ok. 20-35 t zboża na dobę; w 1932 r. 7573 t. Był to typowy młyn tzw. „handlowy", do którego zboże przywożone było nawet z dalszych okolic, a który pracował na potrzeby piekarń w Łasku, Pabianicach, a nawet i Łodzi. Należał do firmy „I. Kantorowicz i ska", której właścicielami byli Izaak Kantorowicz, Mordka Działowski, Józef Traube i Izrael Toporek. W ostatnich latach przed II wojną światową dzierżawił go M. A. Wajc (Sroka, nr 7927; R.p.p. i h. 1934, nr 43-45; R.p.p.i h. 1938, nr 6353 i in.). W okresie II wojny światowej młyn był czynny. Po wojnie został upaństwowiony, następnie przebudowany i bardzo poważnie zmodernizowany. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 45).

Olejarnia przy ul. S. Żeromskiego 4. Budynek ten wystawiony został ok. 1870 r.; parterowy, murowany, dach kryty papą. W 1960 r. dokonano bardzo poważnego remontu budynku.

Dość niepewne są informacje, czy olejarnia mieściła się w tym budynku od chwili jego powstania. Na pewno jednak czynna ona tam była w okresie I wojny światowej. W okresie międzywojennym należała do D. Birencwajga. Obok olejarni czynna była również przez pewien okres kaszarnia i pokostownia. Obecnie czynna. Bardzo poważnej modernizacji uległy jednak urządzenia produkcyjne. Stan zachowania obiektu dość dobry (ryc. 46).

Garbarnia, gręplarnia i farbiarnia przy ul. Tylnej 9. Od kilku stuleci Łask był dość poważnym ośrodkiem produkcji garbarskiej. W okresie dwudziestolecia międzywojennego czynnych tu było kilka garbarni prowadzonych przez drobnych żydowskich przedsiębiorców. Jedna z tych garbarni, należąca do L. Bornsztajna, znajdowała się przy ul. Tylnej 9 (K. adr. 1939, 20). Mieściła się ona w 3 niewielkich budynkach. Największy jednopiętrowy, murowany, z dachem krytym papą. Na wysokości pierwszego piętra wzdłuż budynku biegnie krużganek. W tym budynku odbywała się wyprawa skór. Obok niego drewniany budynek parterowy, w którym mieściły się magazyny i biuro. Do budynku głównego przylegała przybudówka, w której mieściła się kotłownia. Do 1930 r. produkcja odbywała się ręcznie. W 1930 r. zakład mechaniczny Łyżwy w Łasku wykonał urządzenia do mechanicznej produkcji garbarskiej. Bardzo poważnie wzrosła wówczas moc produkcyjna garbarni. Zatrudniano w niej wówczas ok. 10-12 osób. Po II wojnie światowej obiekt ten został przebudowany na prywatną gręplarnię i przędzalnię wełny. Po upaństwowieniu w 1950 r. umieszczone tu zostały gręplarnia i farbiarnia. Czynne. Stan zachowania zły. Przewidywana jest w najbliższej przyszłości rozbiórka tych budynków (ryc. 47).

Zakład mechaniczny przy ul. 9 Maja 56, zbudowany został w 1912 r. przez Wincentego Łyżwę. Jest to murowany budynek parterowy ze stryszkiem, postawiony na rzucie prostokąta, o dachu płaskim krytym papą. Obok niego drewniany budynek parterowy, wystawiony w 1909-1910 r. jako mieszkalny, następnie użytkowany jako podręczny magazyn. Urządzenia produkcyjne poruszane były silnikiem spalinowym. W okresie II wojny światowej zainstalowano silnik elektryczny. Zakład zatrudniał zaledwie kilku pracowników. Produkował on w okresie międzywojennym sieczkarnie, a także kieraty. Po wojnie wykonuje on tylko naprawy maszyn rolniczych oraz prace spawalnicze. Upaństwowiony w 1952 r., reprywatyzowany w 1952 r. Obecnie własność prywatna. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 48).

NOWY MŁYN

Młyn wodny zbożowy na prawym brzegu rzeki Grabi, ok. 0,5 km na pn. od szosy Łask — Pabianice, ok. 3 km na wsch. od Łasku, a 2 km na zach. od Kolumny. W miejscu tym wg lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów istniały młyny. Młyn, który pamiętają jeszcze informatorzy, wybudowany był w drugiej połowie XIX w., a może nawet i wcześniej. Ulegał on zresztą dość poważnym przebudowom. W ostatnich latach swego istnienia był to budynek jednopiętrowy, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Poruszany był on kołem wodnym podsiębiernym. Posiadał początkowo 2 pary kamieni, żubrownik, jagielnik, perlak. Jeszcze przed I wojną światową lub też zaraz po niej zainstalowana została 1 para walców. Młyn ten spalił się w 1922 r. czy też 1923 r.

Młyn istniejący obecnie wybudowano w 1924 r. Jest to budynek drewniany, jednopiętrowy, z nadbudówką od strony zach. Dach dwuspadowy kryty papą. Mała drewniana turbinownia, z dwuspadowym dachem krytym papą, usytuowana na rzece Grabi, o kilka metrów od pd. ściany młyna. Od samego początku swego istnienia młyn ten poruszany był turbiną. Posiadał on 2 pary walców, perlak. Jego zdolność przemiałowa wynosiła ok. 3 t zboża na dobę. W okresie II wojny światowej młyn pozostający pod zarządem niemieckim był czynny z krótkimi tylko przerwami. Po zakończeniu działań wojennych został uruchomiony. Obecnie stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 49, 50).

OKUP

Młyn wodny zbożowy na prawym brzegu rzeki Grabi, na pd. od wsi Okup Fabryczny. Wg lokalnej tradycji w miejscu tym młyn stał od bardzo dawna. Wzmianki o młynie pochodzą

z drugiej połowy XVI w. (ŻDz, XIII, 242). Zaznaczony on jest na mapie Gilly'ego z przełomu XVIII i XIX w. Młyn, który niedawno został rozebrany, wybudowano w drugiej połowie XIX w. Był to parterowy budynek, drewniany, z dachem dwuspadowym krytym gontami, a następnie przykrytym jeszcze papą. Do 1918 r. poruszany był on kołem wodnym podsiębiernym; posiadał 2 pary kamieni, dawniej śląskich, następnie francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Ok. 1918 r. zainstalowano turbinę. Kamienie zostały zastąpione przez 2 pary walców. Zdolność przemiałowa wynosiła ok. 3 t zboża na dobę. Młyn był dobrze prowadzony, posiadał też odpowiednie urządzenia produkcyjne i czyszczące. Mąka z tego młyna cieszyła się dużym uznaniem w całej okolicy. Przeważnie przywożono tu zboże z dalszych nawet wsi, a mąka wywożona była do Zduńskiej Woli. Młyn ten w okresie II wojny światowej, z wyjątkiem krótkich przerw, był czynny. Po wojnie został upaństwowiony i był czynny z krótszymi lub dłuższymi przerwami do 1955 r. Następnie został rozebrany. Pozostały po nim ruiny.

Fabryka włókiennicza. We wsiach Okup Wielki, Okup Mały i Okup Fabryczny od drugiej połowy XIX w. znaczna część mieszkańców zajmowała się chałupniczo tkactwem. W ostatnich latach przed I wojną światową bracia Schultz rozpoczęli budowę tkalni. Położona ona była na terenie wsi Okup Mały, przy samej granicy wsi Okup Wielki, po południowej stronie szosy Zduńska Wola — Łask. Wybuch wojny przerwał prace budowlane. Tkalnia została dopiero uruchomiona po zakończeniu I wojny światowej. Dość poważnie powiększona została w 1933 r., kiedy to wystawiono nowy budynek od strony szosy. Dalsza rozbudowa miała miejsce w 1935 r. W 1938 r. właściciele wybudowali naprzeciwko fabryki po zach. stronie drogi idącej od Bilewa, na terenie już Okupu Wielkiego, budynek mieszkalno-biurowy. Zakłady w tym czasie zatrudniały na 2 zmiany ok. 100-120 robotników. Warunki pracy były tu dość ciężkie. Zarobki niższe niż w fabrykach niezbyt odległej Zduńskiej Woli. W okresie międzywojennym zakłady produkowały zarówno tkaniny wełniane, jak i bawełniane. Między innymi produkowano sporo chustek wełniano-bawełnianych. W okresie II wojny światowej fabryka była czynna, chociaż jej produkcja dość poważnie ograniczona. Po wojnie fabryka została upaństwowiona. Stanowi ona teraz oddział zakładów włókienniczych „Zwoltex" w Zduńskiej Woli. Budynki fabryczne zostały poważnie zmodernizowane.

ORCHÓW

Fabryka kleju położona przy szosie Zduńska Wola — Łask, w odległości 2 km od centrum Łasku, 0,3 km od stacji kolejowej Łask. Wybudowana została w 1936 r. Jest to budynek murowany, kryty papą. Jego część zach. jest piętrowa, na dole mieściła się suszarnia, na piętrze magazyn. W części wsch. mieściła się hala produkcyjna. Do budynku głównego od strony pd. przylega parterowa przybudówka mieszcząca kotłownię i maszynownię. Po 1962 r. została ona zamieniona na łaźnię. W drugiej przybudówce od strony pn. mieściło się biuro, obecnie zaś krojownia kleju. Komin blaszany o wysokości ok. 25 m zmieniono w 1962 r. Znaczna część urządzeń produkcyjnych została wymieniona w ostatnich latach, szczególnie zaś w 1967 r. Maszyny poruszane były przez lokomobilę, od 1962 r. fabryka przeszła na napęd elektryczny. Klej produkowany jest z odpadków. Przed wojną fabryka czynna była tylko sezonowo, przeważnie w okresie letnim. Zatrudniano wówczas ok. 12 osób W okresie okupacji nieczynna. W Polsce Ludowej fabryka czynna jest cały rok i zatrudnia ok. 20-30 osób. Stan zachowania budynków dobry ryc. 51).

PAPROTNIA

Wiatrak koźlak położony na zach. krańcu wsi Paprotnia, blisko drogi prowadzącej do wsi Paprockie Holendry, stąd też mylnie niekiedy podawano jako wiatrak w Holendrach. Wybudowany został w pierwszej połowie XIX w. Kilkakrotnie jednak ulegał poważnej przebudowie. Ponieważ jednak budowany on był z nadzwyczaj solidnego drzewa, znaczna jego część pochodzi prawdopodobnie z tamtych czasów. Kryty był gontem, a częściowo słomą. Wiatrak ten początkowo stanowił własność dworu. Posiadał on wówczas zaledwie 1 parę kamieni śląskich i mełł głównie śrutę na potrzeby inwentarza oraz razówkę dla pracowników folwarcznych. W 1921 r. wiatrak przeszedł w ręce ro-

dziny Królów. W 1927 r. przebudowano urządzenia produkcyjne wiatraka. Zainstalowana została 1 para kamieni francuskich oraz urządzenia do produkcji kaszy. W tym okresie produkcja wiatraka nastawiona była głównie na zaspokojenie potrzeb mieszkańców okolicznych wsi, szczególnie Paprotni i Paprockich Holendrów. Produkowano głównie razówkę, kaszę oraz śrutę dla inwentarza. Wiatrak był czynny do 1942 r. Po II wojnie światowej został ponownie uruchomiony i pracował do 1962 r. W tym okresie produkował niemal wyłącznie śrutę dla inwentarza. Pracował on wówczas tylko przy pomocy jednego śmigła, gdyż drugie uległo zniszczeniu. Obecnie wiatrak nieczynny. Stan zachowania dość zły. Urządzenia produkcyjne zachowane tylko częściowo. Pozostało tylko 1 śmigło (ryc. 52, 53).

PIORUNÓW

Młyn wodny zbożowy nad odnogą rzeczki Pisy, na wsch. od szosy Przyrownica — Kwiatkowice. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny znajdowały się od niepamiętnych czasów. Zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. Wymieniony jest też w początkach ostatniego ćwierćwiecza XIX stulecia (SG, VIII, 184). Młyn ten, który pamiętają najstarsi informatorzy, wybudowany został w pierwszej połowie XIX w. Był to parterowy budynek drewniany, usytuowany w części produkcyjnej na palach nad wodą, a w części mieszkalnej na stałym lądzie, z dachem czterospadowym krytym gontami. Młyn poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. Znajdowała się w nim 1 para kamieni śląskich, a następnie francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Młyn ten słynął jakoby z bardzo wysoko cenionej mąki żytniej, tzw. „pytlówki". Spalił się w pierwszych latach XX w.

Niedługo później niemal w tym samym miejscu zbudowano nowy młyn, który zresztą kilkakrotnie ulegał mniejszej lub większej przebudowie. Obecnie jest to jednopiętrowy budynek drewniany, z dachem dwuspadowym, kryty papą. Od strony pn.-wsch. przylega doń parterowa turbinownia drewniana, z dachem jednospadowym krytym papą; od strony zaś pd.-zach. mała drewniana przybudówka z dachem jednospadowym krytym papą; od tyłu zaś znacznie później zbudowana szopa. Młyn ten początkowo poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. Następnie zaś (w latach dwudziestych) zainstalowana została przy młynie turbina. W młynie była 1 para, a następnie 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Jedna para walców została zainstalowana dopiero w latach trzydziestych. Zdolność przemiałowa tego młyna wynosiła w ostatnich latach przed II wojną światową ok. 1,2-1,5 t zboża na dobę. Podczas II wojny światowej młyn ten był nieczynny, jedynie tylko w pewnym okresie uruchomiono śrutownik. Po wojnie młyn został uruchomiony. Od 1956 r. podłączono go do sieci elektrycznej. Od tego czasu był to młyn wodno-elektryczny. Stanowił własność prywatną. Czynny był do 1965 r. Obecnie stan zachowania średni. W młynie pozostaje nadal większość dawniejszych urządzeń produkcyjnych (ryc. 54, 55).

PIORUNÓWEK

Cegielnia położona ok. 0,6 km na pne. -wsch. od szosy Puczniew — Kwiatkowice. W miejscowości tej już w drugiej połowie XIX w. zbudowana została połowa cegielnia, z której cegłę wywożono do Lutomierska. Po stosunkowo jednak krótkim okresie działalności została ona zlikwidowana. W latach dwudziestych XX w. zbudowano niewielką cegielnię, w której produkcja obliczona była na zaspokojenie potrzeb okolicznych wsi. Część produkcji wywożono również do Lutomierska i pobliskich osad przemysłowych. Była to cegielnia posiadająca urządzenia produkcyjne dość prymitywne. Zatrudniała ok. 20 ludzi. Już w ostatnich latach przed II wojną światową cegielnia ta poczynała się chylić do upadku. W latach II wojny światowej była ona czynna, ale tylko okresowo. Po wojnie została upaństwowiona. Czynna była jednak tylko przez kilka lat. Ok. 1950 r. produkcja cegły została zaniechana. Mała prymitywna cegielnia nie spełniała swego zadania. Produkcja jej była mało opłacalna. Występował również brak odpowiedniego surowca, wydobywanego na miejscu. Obecnie dawna cegielnia znajduje się w zupełnym upadku. Zachował się dawny komin, murowany z cegły, wysokości ok. 38 m, oraz dość poważnie zrujnowany piec. Zachowana suszarnia, również mocno zdewastowana,

zbudowana została już po wojnie na miejscu starej suszarni (ryc. 56).

PRUSZKÓW

Młyn wodny zbożowy, wytwórnia gazy młyńskiej na wsch. krańcach wsi Pruszków, ok. 1 km na wsch. od szosy Widawa — Łask. W miejscu tym wg lokalnej tradycji młyny znajdowały się od bardzo dawna. Młyn w tej miejscowości wymieniony jest w drugiej połowie XVI w. (ŻDz, XIII, 242). Zaznaczony na mapie Gilly'ego. W pamięci najstarszych informatorów zachowały się wspomnienia o młynie zbudowanym jeszcze jakoby w pierwszej połowie XIX w. Był to parterowy budynek drewniany, usytuowany częściowo na stałym lądzie, częściowo na palach nad wodą, z dachem krytym gontami. Poruszany był on za pomocą koła podsiębiernego. Posiadał 1 czy też 2 pary kamieni, żubrownik, perlak, jagielnik. Stanowił własność miejscowego dworu i w znacznym stopniu pracował na jego potrzeby. W pierwszych latach XX w. spalił się. Na tym samym miejscu dwór wybudował nowy młyn, piętrowy, murowany, o dwuspadowym dachu krytym papą. Młyn początkowo poruszany był kołem. Turbina zainstalowana została dopiero w okresie I wojny światowej. Młyn posiadał kamienie francuskie, które następnie wymienione zostały na walce. W ostatnich latach działalności młyna znajdowało się tam 3 pary walców. Młyn ściśle związany z majątkiem ziemskim czynny był z dość krótkimi przerwami podczas II wojny światowej. Po wojnie upaństwowiony. Czynny on był do 1948 r., następnie zaś budynek jego został przejęty przez rozbudowującą się wytwórnię gazy młyńskiej.

W 1936 r. z tyłu za młynem dostawiona została przybudówka, jednopiętrowa, murowana, szedowa, z dachem krytym papą. W przybudówce tej umieszczono jedyną w Polsce wytwórnię gazy młyńskiej. Budynek stanowił nadal własność dworu, sama jednak wytwórnia wydzierżawiona została majstrowi, specjaliście w jej produkcji. Był to niewielki zakład zatrudniający zaledwie kilku robotników. W okresie II wojny światowej był on czynny tylko okresowo. Po wojnie został upaństwowiony i powiększony. Po włączeniu do wytwórni pomieszczeń młyna budynek bardzo poważnie przebudowano. Nowa dość gruntowna przebudowa odbyła się w 1970 r. Od 1949 r. urządzenia produkcyjne poruszane są prądem elektrycznym. Bardzo poważnie zmodernizowano park maszynowy. Zatrudnionych jest tu teraz ok. 70 ludzi. Zakłady nadal produkują gazę młyńską. Należą one do „Zjednoczenia Jedwabniczego w Łodzi". Stan budynku bardzo dobry (ryc. 57).

PRZYROWNICA

Młyn wodny zbożowy położony na lewym brzegu rzeczki Pisy. W miejscu tym wg lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów znajdowały się młyny. Zaznaczony on jest na mapie Gilly'ego. Liczni informatorzy pamiętają młyn który zbudowany został w drugiej połowie XIX w. Był to parterowy budynek drewniany, z dachem dwuspadowym krytym papą. Poruszany on by kołem wodnym. Początkowo posiadał 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. W okresie I wojny światowej, czy też w pierwszych latach po niej, zaistalowana została 1 para walców. Zdolność przemiałowa tego młyna wynosiła ok. 1,5-2,0 t zboża na dobę. Był to typowy młyn tzw. „gospodarczy" albo „chłopski", który mełł zboże na potrzeby mieszkańców okolicznych wsi. W końcu lat dwudziestych (1928 ?) zniszczony został przez pożar.

W 1930 r. niemal w tym samym miejscu zbudowano nowy młyn. Był to budynek jednopiętrowy z nadbudówką, drewniany, o dachu dwuspadowym krytym papą. Przy młynie znajdowała się turbina. Posiadał on 2 pary walców, jagielnik, perlak. Jego zdolności przemiałowe wynosiły ok. 4 t zboża na dobę. Był to młyn częściowo „gospodarczy", częściowo zaś „kupiecki", który nie tylko mełł zboże dla potrzeb okolicznych mieszkańców, ale również przerabiał zboże sprowadzane nawet z dalszych okolic na mąkę, która następnie wywożona była do Lutomierska czy nawet Łodzi. Młyn ten w okresie II wojny światowej pozostawał pod zarządem niemieckim, i z wyjątkiem krótkich przerw był czynny. Po wojnie również był czynny. W 1958 r. podłączono go do sieci elektrycznej. W 1967 r. dokonana została bardzo daleko idąca przebudowa młyna. Obecnie jest to budynek dwupiętrowy, murowany, z dachem dwuspado-

wym krytym papą. Obecnie jest to młyn elektryczny. Posiada 2 pary walców. Stanowi własność prywatną. Czynny. Zachowana jest część starych urządzeń produkcyjnych, ujęcie wody itp.

REDOCINY

Wiatrak koźlak położony ok. 200 m na pd. od drogi wiodącej z Redocin do Lesieńca i Jutroszewa, na wsch. skraju wsi Redociny. Na obecne miejsce przywieziony w 1924 r. Poprzednio stał on na polach pod Łaskiem, a wybudowany został w drugiej połowie XIX w. Przy przewożeniu go z Łasku do Redocin pewną część starych drewnianych elementów zastąpiono nowymi. W wiatraku tym czynne były 2 pary kamieni, tzw. śląskich, oraz żubrownik. Później zamiast kamieni zainstalowana zastała 1 para niewielkich walców. Produkcja wiatraka nastawiona była głównie na zaspokojenie potrzeb mieszkańców okolicznych wsi, a więc szczególnie Redocin, Lesieńca, Jutroszewa i Maleńca. Produkowano głównie razówkę oraz śrutę dla inwentarza. W okresie II wojny światowej wiatrak był częściowo nieczynny. Po zakończeniu działań wojennych został uruchomiony i pracował do 1968 r. Obecnie wiatrak nieczynny. Stan zachowania bardzo zły. Budynek częściowo już rozebrany. Brak podstawowych urządzeń produkcyjnych. Pozostało tylko jedno śmigło.

REMBIESZÓW

Młyn wodny zbożowy położony na lewym brzegu lewej odnogi rzeki Widawki, w odległości ok. 1200 m od szosy Widawa —Pstrokonie, na pd.-zach. od wsi Rembieszów i ok. 2 km od wsi Korzeń. Wg lokalnej tradycji w miejscu tym od niepamiętnych czasów znajdował się młyn. Zaznaczony on jest na mapie Gilly'ego. Obecnie istniejący młyn zbudowano na przełomie XIX i XX w. Stanowił on własność dworu w Rembieszowie, dopiero ok. 1930 r. kupiony został przez prywatnych młynarzy. Jest to budynek drewniany, jednopiętrowy z nadbudówką, osadzony częściowo na palach wbitych w odnogę Widawki. Dach kryty papą. Do budynku młyna, już znacznie później, dostawiono drewnianą turbinownię krytą papą. Młyn ten początkowo poruszany był kołem podsiębiernym. W okresie I wojny światowej zainstalowana została w nim turbina. Po II wojnie światowej turbina dwukrotnie była wymieniana. Obecnie młyn nadal poruszany jest turbiną. Urządzenia wodne były drewniane. Za pamięci informatorów były one kilkakrotnie wymieniane. Początkowo młyn ten posiadał tylko kamienie francuskie, które w okresie międzywojennym zastąpiono 2 parami walców. Młyn posiadał również żubrownik, perlak, jagielnik. Zarówno przed I wojną światową, jak również i w okresie międzywojennym młyn był nastawiony na zaspokajanie potrzeb mieszkańców okolicznych w. i. Produkował głównie razówkę oraz niewielkie ilości pytlówki, kasz i śruty dla inwentarza. W okresie II wojny światowej młyn był nieczynny, gdyż tereny obok niego leżące użytkowano jako poligon. Uruchomiony został w 1945 r. W 1956 r. upaństwowiono go. Obecnie należy do Gromadzkiej Rady Narodowej Zapolice. Czynny. Stan zachowania średni (ryc. 58-60).

RUDA

Kuźnica wodna znajdowała się ok. 0,5 km na pn.-zach. od wsi Ruda, przy ujściu rzeczki Chrząstawki do Widawki. Jak wskazuje nazwa tej wsi od niepamiętnych czasów musiano wydobywać tu i przekuwać rudę żelazną. Wspomnienia o kuźnicy zachowane są jeszcze w pamięci najstarszych mieszkańców wsi. Żaden z informatorów nie umiał już podać daty likwidacji tej kuźnicy. Pamiętają oni jednak, że w miejscu tym znajdowały się jeszcze w wodzie stare pale, na brzegu znaleźć było można sporo żużlu. Obecnie ślady te są już prawie niewidoczne.

Młyn wodny zbożowy położony na lewym brzegu rzeki Chrząstawki, ok. 300 m na pn. od wsi. Obecnie istniejący młyn pobudowany został w ostatnim ćwierćwieczu XIX stulecia (ok. 1880 r. ?). Jest to drewniany budynek jednopiętrowy, wystawiony na rzucie prostokąta, o dachu dwuspadowym krytym gontem. Młyn ten częściowo jest usytuowany na stałym lądzie, częściowo zaś na palach nad wodą. Kilkakrotnie był dość poważnie przebudowywany. Przylegają doń później zbudowana drewniana

turbinownia oraz drewniana siłownia. Również przebudowie ulegały urządzenia wodne. W 1919 r. wybudowana została betonowa tama, która uległa następnie częściowemu zniszczeniu i przebudowie w 1932 r. Młyn poruszany był początkowo za pomocą 2 kół wodnych podsiębiernych. Ok. 1912 r. zainstalowana została turbina. W 1932 r. wmontowano również silnik spalinowy na ropę. Urządzenia produkcyjne stanowiły początkowo 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. W 1924 r. zainstalowana została pierwsza para walców, a w 1937 r. druga para walców. Ostatnio w młynie znajdują się 2 pary walców oraz 1 para kamieni francuskich. Zdolność produkcyjna młyna wynosiła ok. 7 t zboża na dobę, rzadko jednak kiedy była ona w pełni wykorzystywana. W okresie II wojny światowej młyn zdewastowano i był nieczynny. Uruchomiony został w 1945 r. i był czynny do 1958 r. Później unieruchomiony. Obecnie stanowi nadal własność prywatną, ale jest nieczynny. Stan zachowania budynku dość zły, urządzenia produkcyjne częściowo zniszczone lub zdemontowane.

Obok młyna w 1937 r. zbudowano tartak. Mieścił się on w drewnianej szopie, poruszany zaś był tą samą turbiną, co i młyn. W okresie wojny był on nieczynny i częściowo uległ zdewastowaniu. Po wojnie był czynny w latach 1945-1958. Szopa, w której mieścił się tartak, została następnie rozebrana. Z urządzeń produkcyjnych zachował się tylko trak.

SARNÓW

Młyn wodny zbożowy położony na lewym brzegu rzeki Widawki, ok. 1 km na wsch. od szosy Chociw — Rusiec. Wg lokalnej tradycji w miejscowości tej od niepamiętnych czasów znajdował się młyn wodny. Zaznaczony jest on na mapie Gilly'ego. Poprzednio istniejący młyn o którym zachowały się jeszcze wspomnienia w pamięci informatorów, znajdował się niemal w tym samym miejscu co obecnie istniejący, również na lewym brzegu rzeki Widawki. Zbudowany on został prawdopodobnie ok. połowy XIX w. Był to drewniany budynek parterowy z nadbudówką, postawiony na rzucie prostokąta, o dachu czterospadowym krytym początkowo słomą, a następnie gontem, usytuowany w części mieszkalnej na kamiennych fundamentach na lądzie, w części produkcyjnej na dębowych palach nad wodą. Młyn ten był znacznie mniejszy niż obecnie istniejący. Poruszany był za pomocą koła wodnego podsiębiernego. Urządzenia produkcyjne składały się z 2 par kamieni śląskich, które jeszcze w końcu XIX w. zastąpione zostały kamieniami francuskimi. Był to początkowo młyn stanowiący własność dworu, który po uwłaszczeniu sprzedano prywatnym młynarzom. Jego możliwości przemiałowe były bardzo małe i wynosiły zaledwie 1 t zboża na dobę. Był to typowy młyn „gospodarski", zaspokajający potrzeby klienteli z kilku najbliższych wsi. Młyn ten w okresie I wojny światowej (1917 r. ?) zniszczony został na skutek pożaru.

Obecnie istniejący młyn zbudowano w 1918 r. Jest to murowany budynek jednopiętrowy, wystawiony na rzucie prostokąta, o dachu dwuspadowym krytym papą. Przylega do niego wybudowana trochę później drewniana siłownia o dachu krytym również papą. W okresie budowy nowego młyna dość poważnie zmodernizowane zostały urządzenia wodne. Wówczas to, czy też trochę później, zainstalowano turbinę. Od 1968 r. młyn poruszany może być zarówno turbiną, jak również prądem elektrycznym czerpanym z sieci. Urządzenia produkcyjne składają się z 2 par walców oraz urządzeń czyszczących. Zdolność produkcyjna młyna wynosi 4 t zboża na dobę, rzadko kiedy jednak jest ona w pełni wykorzystywana. Młyn ma charakter gospodarczy, pracuje głównie dla potrzeb mieszkańców okolicznych wsi. W okresie II wojny światowej młyn był czynny, ale pozostawał pod zarządem niemieckim. Po wojnie z krótkimi tylko przerwami był czynny. Obecnie stanowi własność prywatną. Stan zachowania dość dobry (ryc. 61).

SZYNKIELEW

Młyn zbożowy wodno-elektryczny na lewym brzegu rzeki Dobrzynki, na terenie gromady Szynkielew III, na wsch. od toru kolejowego Łódź — Pabianice, o kilka km od granic Łodzi i Pabianic. Wg lokalnej tradycji w miejscu

tym od niepamiętnych czasów znajdował się młyn zaznaczony na mapie Gilly'ego. Okoliczni informatorzy wspominają drewniany, parterowy młyn, usytuowany w części mieszkalnej na lądzie, w części produkcyjnej na palach nad wodą, z dachem dwuspadowym krytym gontem. Młyn ten po pożarze został zlikwidowany w ostatnich latach XIX czy też w pierwszych latach XX w. W miejscu tym w latach trzydziestych wybudowany został nowy duży młyn, tzw. „przemysłowy" lub „handlowy", wodno-elektryczny. Jest to duży budynek murowany, dwupiętrowy, z dwuspadowym dachem krytym papą. Posiadał on kilka par walców (obecnie 7). Jego zdolność przemiałowa wynosiła ok. 10-12 t zboża na dobę. W Polsce Ludowej został upaństwowiony, obecnie należy do gromadzkiej Rady Narodowej Górka Pabianicka. Czynny. Stan zachowania dobry.

ŚWIĄTNIKI

Fabryka włókiennicza, młyn wodny zbożowy. Na lewym brzegu rzeki Neru, na terenach należących do wsi Świątniki, chociaż w odległości ok. 5 km na pn.-wsch. od wsi, natomiast o 1,5 km na pn. od wsi Gorzewa oraz 3 km na pd.-wsch. od miasta Konstantynowa Łódzkiego, wśród terenów leśnych. Młyn w Świątnikach, nie wiadomo jednak, czy położony w tym samym miejscu, co obecny, istniał już w XV w. (Długosz, I, 173). Prawdopodobnie w tym samym miejscu, co obecnie, zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. W pierwszej połowie XIX w. czynny tam był folusz nastawiony na potrzeby okolicznych osad włókienniczych. W drugiej połowie XIX w., prawdopodobnie w latach sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych (w aktach Gromadzkiej Rady Narodowej wymieniana jest data 1864 r.). wybudowany został znaczny — jak na owe czasy — budynek fabryczny. Był to murowany budynek dwu-, a właściwie nawet trzypiętrowy, kryty dachem dwuspadowym, prawdopodobnie z papy. Budynek był wystawiony bardzo solidnie. Początkowo mieściła się w nim tkalnia bawełny, stanowiąca własność kilku wspólników niemieckiego pochodzenia. Usytuowanie tkalni w odległości kilkunastu kilometrów od Łodzi, nad rzeką, która mogła poruszać maszyny, zdawało się stwarzać odpowiednie warunki dla rozwoju fabryki. Tymczasem z bliżej nie określonych przyczyn chyliła się ona do upadku. Wg zachowanych, mocno już zatartych i niepewnych wspomnień okolicznych mieszkańców, fabryka cierpiała na brak rąk do pracy. W bliskim sąsiedztwie brak było wsi, chętnych do pracy robotników odciągały liczne zakłady przemysłowe w Konstantynowie Łódzkim. Według innych wersji przyczyną upadku fabryki włókienniczej była słabość finansowa firmy oraz przestarzały park maszynowy, składający się z zużytych maszyn włókienniczych wyprzedawanych przez większe fabryki łódzkie. Wg innej jeszcze wersji przyczyną upadku fabryki był pożar.

W pierwszych latach XX w. fabryka włókiennicza została zlikwidowana, a budynek nabyty przez nowego właściciela, który postanowił zainstalować w nim młyn. Budynek został wówczas dość poważnie przebudowany. Położono nowy dach z papy. Dobudowano od strony pn.-wsch. murowaną turbinownię, wysoki parter, z jednospadowym dachem krytym papą. Później dobudowana została od strony pd.-wsch. murowana siłownia, parterowa, kryta jednospadowym dachem z papy. Młyn poruszany był turbiną, posiadał 4 pary walców, urządzenia czyszczące, perlak. Jego możliwości przemiałowe wynosiły ok. 4-5 t zboża na dobę. Młyn miał charakter tzw. „handlowy", mełł zboże przywożone nawet z dalszych okolic na potrzeby piekarń łódzkich. W okresie II wojny światowej młyn był czynny i pozostawał pod zarządem niemieckim. Częściowo zdewastowany, został jednak po wojnie szybko uruchomiony. W prywatnym posiadaniu pozostawał do 1954 r. W tym okresie produkcja jego uległa znacznemu zmniejszeniu, zlikwidowano perlak. Młyn upaństwowiono w 1954 r. Posiadając mocno zdewastowany park maszynowy pracował on mało wydajnie. W 1958 r. zapadła decyzja likwidacji młyna. Część urządzeń produkcyjnych została przewieziona do innych młynów (np. Szynkielewa), część oddana na złom. Niekonserwowany budynek uległ zniszczeniu. Dach zawalił się, w większości zniszczone zostały sufity na wszystkich piętrach. W chwili obecnej pozostały tylko mury oraz część stropów grożących zawaleniem (ryc. 62).

TALAR

Kuźnica wodna, młyny wodne zbożowe. W miejscu tym nad rzeką Grabią, na pn. od wsi Rokitnica, na zach. od wsi Morgi, na pd. od wsi Ldzań znajdowała się ongiś kuźnica wodna. Tradycje o jej istnieniu są jeszcze dość żywe wśród najstarszych mieszkańców okolicznych wsi. O kuźnicy tej nie wspominają źródła z dawniejszych czasów. Bardzo możliwe jednak, że nosiła ona wówczas inną nazwę. W wykazie dawnych kuźnic istniejących ongiś na terenie woj. sieradzkiego (Pstrokoński) wymienionych jest kilka kuźnic, których położenia nie można zidentyfikować. Bardzo więc możliwe, że była to któraś z nich. W miejscowej tradycji wspomina się natomiast, że nim ta miejscowość nazwana została Talar, okoliczna ludność nazywała ją Hamernią. A bardzo możliwe, że owa hamernia miała jakąś nazwę, która potem uległa zapomnieniu. Dziś nie bardzo można już ustalić, kiedy owa kuźnica uległa likwidacji. Sprzeczne są też wiadomości, czy znajdowała się ona w tym samym miejscu, co obecnie istniejące młyny, czy też trochę dalej. Jeszcze przed kilkudziesięciu laty w kilku miejscach znajdowano żużel.

Prawdopodobnie po likwidacji kuźnicy w miejscu tym założony został młyn. Zaznaczony on jest na mapie Gilly'ego. Najstarsi mieszkańcy wspominają, że przed zbudowaniem istniejących tu młynów istniał inny młyn, który jakoby uległ spaleniu. Wg mocno już zatartej i niezbyt pewnej tradycji młyn ów uległ spaleniu w okresie powstania styczniowego.

Prawdopodobnie niewiele co później wybudowany został mniejszy z istniejących obecnie młynów. Wspomina się o nim, że „ma sto lat", mógł więc zostać wybudowany w tamtym okresie. Na skutek pożaru jeszcze w ostatnich latach XIX czy też pierwszych XX w. został on częściowo zniszczony i potem odbudowany. Następnie ulegał jeszcze dalszej przebudowie. Początkowo był on podobno parterowy i kryty słomą, a następnie gontami. Obecnie po różnych przebudowach jest to niewielki budynek jednopiętrowy, drewniany, o dachu dwuspadowym krytym papą. Początkowo poruszany był kołem podsiębiernym. Już jednak jakoby przed I wojną światową została zainstalowana turbina. Zarówno przed I wojną światową, jak również w okresie międzywojennym, miał on charakter tzw. młyna „gospodarskiego" albo „chłopskiego", nastawiony więc był na zaspokajanie potrzeb okolicznej klienteli chłopskiej. Wyposażony był ongiś w kamienie śląskie, później zastąpione przez francuskie, a wreszcie przez 2 pary walców zainstalowanych jeszcze przed I wojną światową. Posiadał również perlak i jagielnik. Młyn ten mimo swoich niewielkich rozmiarów był bardzo dobrze wyposażony. Jego zdolności produkcyjne były dość wysokie, a mianowicie mógł on przerobić ok. 4 t zboża na dobę. Jego dochodowość była też dość duża — przynosił większe korzyści właścicielowi niż wymieniony dalej drugi młyn. W okresie wojny młyn ten pozostający pod zarządem Niemców był czynny. Po skończeniu działań wojennych, po stosunkowo krótkiej przerwie, został on uruchomiony. W 1949 r. upaństwowiono go. Powoli produkcja w nim była ograniczana. Przez wiele lat przerabiano tylko zboże na śrutę dla inwentarza. W 1965 r. został unieruchomiony. Obecnie służy on tylko za magazyn leżącego obok niego drugiego młyna. Stan zachowania dość zły.

Trochę później, jeszcze jednak w końcu XIX w., naprzeciwko wymienionego młyna wybudowany został drugi młyn typu tzw. „handlowego" lub „przemysłowego". Przez cały czas stanowił on własność tego samego właściciela co i poprzedni młyn, z którym ściśle był powiązany. Młyn ten też ulegał różnym dość poważnym przebudowom. Obecnie jest to dwupiętrowy budynek drewniany, o dwuspadowym dachu krytym papą. Podobno początkowo poruszany był kołem podsiębiernym, jeszcze jednak przed I wojną przerobiony został na napęd turbinowy. Obecnie jest to młyn wodno-elektryczny. Zarówno dawniej, jak i obecnie posiada 2 pary walców i dość precyzyjne urządzenia czyszczące. Przed I wojną światową i w okresie międzywojennym przerabiał on zboże (przywożone nawet z dalszych okolic) na mąkę, która wywożona była do Łodzi, Pabianic, Łasku i Zduńskiej Woli. Jego możliwości produkcyjne wynosiły ok. 5-6 t zboża na dobę. Młyn ten w okresie II wojny światowej był czynny, pozostając pod zarządem Niemców. W 1949 r. został upaństwowiony. Obecnie należy do Gromadzkiej Rady Narodowej w Dobroniu. Czynny. Stan zachowania dość dobry (ryc. 63).

WOLA KLESZCZOWA

Młyn wodny zbożowy położony na lewym brzegu rzeczki Niecieczy, lewobrzeżnego dopływu rzeki Widawki, ok. 200 m na wsch. od szosy Widawa — Ochle, o ok. 1,8 km w dół rzeczki Niecieczy od młyna w Zborowie. W miejscu tym znajdowały się ongiś duże stawy zamienione następnie na łąki. Wg lokalnej tradycji w miejscowości tej od niepamiętnych czasów znajdowały się młyny wodne. Poprzednio istniejący młyn, o którym zachowały się jeszcze wspomnienia w pamięci najstarszych informatorów, znajdował się niemal w tym samym miejscu co obecny, na lewym brzegu rzeczki Niecieczy. Zbudowany został prawdopodobnie jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Był to drewniany budynek parterowy, postawiony na rzucie prostokąta, o dachu czterospadowym krytym początkowo słomą, a następnie gontami, usytuowany w części mieszkalnej na kamiennych fundamentach na stałym lądzie, w części produkcyjnej na palach dębowych nad wodą. Młyn ten był znacznie mniejszy niż obecnie istniejący. Poruszany on był za pomocą 2 kół podsiębiernych. Urządzenia produkcyjne składały się z 1 pary kamieni śląskich, zastąpionych w końcu XIX w. przez kamienie francuskie, żubrownika, jagielnika i perlaka. Zdolności przemiałowe tego młyna były dość małe i wynosiły zaledwie ok. 1,5 t na dobę. Młyn produkował przeważnie tzw. razówkę oraz śrutę dla inwentarza oraz w niewielkich ilościach tzw. pytlówkę. Przerabiał on również sporo zboża na kaszę. Kasze z tego młyna miały ustaloną opinię w całej okolicy. Dla przerobu więc zboża na kaszę przyjeżdżali klienci nawet ze wsi położonych o kilkanaście kilometrów. Młyn ten początkowo stanowił własność dworską. Dopiero po uwłaszczeniu, mniej więcej ok. 1870 r., przeszedł w ręce prywatnych młynarzy. Uległ on zniszczeniu na skutek pożaru w 1914 r.

Obecnie istniejący młyn wybudowany został w pierwszych latach I wojny światowej (1914-1915). Jest to drewniany budynek jednopiętrowy z nadbudówką, postawiony na rzucie prostokąta, o dachu krytym papą. Przylega doń murowana część mieszkalna, kryta papą, wybudowana w 1933 r., oraz murowana siłownia, również kryta papą wybudowana w 1945 r. Budynek młyna uległ kilkakrotnie przebudowie (np. w 1937 r. oraz w latach 1945-1946). Jeszcze przed wybudowaniem istniejącego obecnie młyna, a mianowicie w 1912 r., dość poważnej modernizacji uległy urządzenia wodne. Również i później znaczna część drewnianych urządzeń wodnych zastąpiona została betonowymi. Turbinę zainstalowano również w 1912 r. Wymieniona ona została na nową w 1932 r. Od 1962 r. młyn poruszany jest zarówno turbiną, jak i prądem elektrycznym czerpanym z sieci. Urządzenia produkcyjne składają się z 2 par walców, gniotownika, perlaka. Zdolność produkcyjna wynosi ok. 4 t zboża na dobę. Rzadko jednak kiedy w pełni jest wykorzystywana. Dawniej młyn przerabiał głównie żyto, w ostatnich latach coraz więcej jednak miele on pszenicy. W okresie II wojny światowej młyn był czynny, ale pozostawał pod zarządem niemieckim. Po wojnie z niewielkimi stosunkowo przerwami młyn był nadal czynny. Od 1956 r. jest on upaństwowioy. Należy obecnie do Gromadzkiej Rady Narodowej w Widawie. Czynny. Stan zachowania średni (ryc. 64, 65).

WOLA MARZEŃSKA

Młyn wodny zbożowy na lewym brzegu rzeki Grabi, położony o ok. 800 m od wsch. krańca wsi Marzenin. Wg lokalnej tradycji w miejscowości tej od niepamiętnych czasów znajdował się młyn wodny. Zaznaczony jest na mapie Gilly'ego. Poprzedni młyn, o którym zachowały się jeszcze wspomnienia w pamięci najstarszych informatorów, znajdował się niemal w tym samym miejscu, co obecnie istniejący, również na lewym brzegu rzeki Grabi. Zbudowany on został prawdopodobnie jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Był to drewniany budynek parterowy, postawiony na rzucie prostokąta, o dachu czterospadowym krytym gontami, osadzony w części mieszkalnej na kamiennym fundamencie na stałym lądzie, a w części mieszkalnej na palach dębowych nad wodą. Młyn ten był znacznie mniejszy niż obecnie istniejący. Poruszany był za pomocą koła wodnego podsiębiernego. Urządzenia produkcyjne składały się z 1 pary kamieni śląskich, 1 pary kamieni francuskich, żubrownika, jagielnika, perlaka. Był to typowy młyn „gospodarczy",

który pracował tylko na potrzeby mieszkańców kilku okolicznych wsi. Jego możliwości przemiałowe były bardzo małe i wynosiły ok. 0,8 t zboża na dobę. Młyn produkował przeważnie tzw. razówkę oraz śrutę dla inwentarza. Spalił się w końcu XIX w. (ok. 1890 r. ?).

Obecnie istniejący młyn wybudowany został jeszcze w końcu XIX w. (w 1891 r. ?). Jest to budynek jednopiętrowy z nadbudówką, drewniany, wystawiony na rzucie prostokąta. Młyn ten kilkakrotnie ulegał przebudowie. Również kilkakrotnej przebudowie ulegały urządzenia wodne. Młyn ten początkowo poruszany był kołem wodnym podsiębiernym. W ostatnich latach przed I wojną światową na miejsce koła wodnego zainstalowana została turbina, która zachowała się do dziś. Początkowo młyn posiadał 3 pary kamieni francuskich, żubrownik, jagielnik i perlak. Jeszcze przed I wojną światową zainstalowano pierwsze walce. W okresie międzywojennym kamienie zostały zupełnie zlikwidowane i zastąpione walcami. Obecnie młyn posiada 3 pary walców oraz dość nowoczesne urządzenia czyszczące. Młyn ten słynął na całą okolicę z doskonałej mąki. Szczególnie przed świętami Bożego Narodzenia lub Wielkanocy przyjeżdżali do tego młyna mieszkańcy wsi odległych o kilkanaście km. W okresie II wojny światowej młyn był czynny. Po wojnie został upaństwowiony. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 66).

WRONOWICE

Gorzelnia. Wybudowana ok. 1900 r. obok budynków folwarku Wronowice. Kilkakrotnie była przebudowywana. Szczególnie poważna przebudowa została dokonana w 1958 r. Zasadniczo jednak sam budynek gorzelni zachował mniej więcej taki wygląd, jaki miał w pierwszych latach swego istnienia. Jest to budynek murowany, kryty papą. Najważniejszą część budynku stanowi aparatownia w części wyższa, w drugiej zaś znacznie niższa. Od tyłu przylega parterowa kotłownia. Z lewego boku przylega do aparatowni jednopiętrowy budynek mieszkalno-biurowy. W bardzo bliskiej odległości od głównego budynku stoi murowany magazyn. Dawny komin żelazny w 1959 r. zastąpiono murowanym ze specjalnej cegły. Dawna aparatura prawie cała została wymieniona w ostatnich latach na nową. Część jednak urządzeń napędowych i produkcyjnych pochodzi jeszcze sprzed I wojny światowej, a może nawet z okresu budowy gorzelni. Gorzelnia należy obecnie do PGR Wronowice. Czynna. Stan zachowania dobry (ryc. 67).

ZBORÓW

Młyn wodny zbożowy położony nad rzeczką Niecieczą, lewobrzeżnym dopływem rzeki Widawki, w środku wsi Zborów, o ok. 400 m na wsch. od szosy Widawa — Ochle, o ok. 1,8 km w górę rzeczki Niecieczy od młyna w Kleszczowej Woli. Wg lokalnej tradycji w miejscowości tej od niepamiętnych czasów znajdowały się młyny wodne. Poprzednio istniejący młyn, o którym zachowały się jeszcze wspomnienia w pamięci najstarszych informatorów, znajdował się w tym samym miejscu, co obecnie istniejący. Zbudowany on został prawdopodobnie jeszcze w pierwszej połowie XIX w. („przed 150 laty"). Był to na owe czasy młyn duży, jednopiętrowy, zbudowany z bali, o dachu krytym gontami. Osadzony on był w części mieszkalnej na fundamentach z kamienia na stałym lądzie, w części produkcyjnej na palach dębowych nad wodą. Poruszany był przez 2 koła podsiębierne. Urządzenia produkcyjne składały się podobno początkowo z 2 par kamieni śląskich, które jeszcze w końcu XIX w. zastąpione zostały przez kamienie francuskie. Posiadał również żubrownik, jagielnik i perlak. Zdolność produkcyjna tego młyna wynosiła ok. 2 t na dobę. Początkowo miał on cechy młyna „gospodarczego" i pracował głównie na potrzeby kilku okolicznych wsi. Później jednak nabrał charakteru młyna „handlowego" i produkował mąkę, która następnie sprzedawana była do piekarń w Zduńskiej Woli, Łasku, Pabianicach, a nawet Łodzi. Młyn ten należał początkowo do dworu, później jednak nabyty został przez młynarzy Wolnickich. Rozebrany w okresie I wojny światowej (w1916 r. ?). Obecnie istniejący młyn wybudowany został nie długo po rozebraniu poprzedniego (w 1917 r. ?). Jest to drewniany budynek jednopiętrowy z nadbudówką, zbudowany na planie prostokąta, usytuowany na stałym lądzie, jedynie niewielka część młyna wznosi

się na palach nad wodą dach kryty gontami. Budynek ten ulegał kilkakrotnie przebudowie, stosunkowo największe zmiany nastąpiły w okresie II wojny światowej, gdy zmieniona została podmurówka. Od niepamiętnych czasów młyn posiadał takie same drewniane urządzenia wodne, które jednak wielokrotnie ulegały poważnym remontom. W 1967 r. część drewnianych urządzeń wodnych została zastąpiona przez betonowe. Młyn początkowo poruszany był kołem podsiębiernym. W 1932 r. została zainstalowana turbina, która zachowała się do dziś. Od 1962 r. młyn jest poruszany zarówno turbiną, jak i prądem z sieci elektrycznej. Młyn ten początkowo posiadał kamienie francuskie, które ostatecznie usunięte zostały w 1948 r. Od 1939 r. posiada walce. Obecnie czynna jest tylko 1 para walców oraz urządzenia czyszczące. Obecna zdolność produkcyjna wynosiła ok. 2,5-3,5 t na dobę. Dawniej młyn przerabiał głównie żyto. W ostatnich latach coraz więcej miele on pszenicy. W okresie II wojny światowej młyn był czynny. Również w okresie powojennym z małymi tylko przerwami młyn był czynny. Obecnie stanowi on własność prywatną. Czynny. Stan zachowania średni (ryc. 68, 69).

ZELÓW

Czescy koloniści ze Śląska, którzy osiedlili się w Zelowie w pierwszych latach XIX w. przynieśli na ten teren umiejętność tkania cienkiego płótna. Zelów stał się ośrodkiem produkcji tkackiej. W drugiej połowie XIX w. bardzo poważnie rozwinęła się tu produkcja rzemieślnicza. Mniej więcej od 1870 r. rozwinął się przemysł nakładczy.

Chałupnicza produkcja włókiennicza odbywała się w Zelowie w prywatnych mieszkaniach poszczególnych tkaczy. Zachowało się jeszcze sporo domów dawnych tkaczy zelowskich. Szczególnie tkacze pochodzenia czeskiego od bardzo dawna budowali specjalny typ domów drewnianych, z których sporo się jeszcze zachowało. Takim charakterystycznym przykładem budownictwa tkackiego mogą być domy przy ul. Piotrkowskiej, z których część pochodzi jeszcze z drugiej połowy XIX w.

Już w końcu XIX w. poczęły w Zelowie powstawać niewielkie fabryczki tkackie (np. I. Teitelbauma). Bardziej energiczni tkacze poczęli też budować specjalne pomieszczenia, w których pod ich kierunkiem pracowało kilku albo nawet kilkunastu pracowników najemnych. Były to przeważnie drewniane, rzadziej murowane budynki parterowe, o kilku pomieszczeniach przeznaczonych dla celów produkcyjnych, oraz części mieszkalnej.

W początkach XX w. koncentracja produkcji przybrała jeszcze poważniejsze rozmiary. Poczęto budować wówczas znacznie większe fabryczki, jak np. Słamy lub Springela. W 1909 r. wybudowany został dość duży jak na warunki zelowskie gmach fabryki włókienniczej Lewiego. W okresie międzywojennym ta koncentracja produkcji poszła jeszcze dalej. W Zelowie czynnych było kilka dość dużych fabryk, a więc Reichertów na przedmieściu Zelowa, zwanym Herbertów, wspomniana już fabryka Lewiego przy ul. Kilińskiego 5, J. Słamy przy ul. Piotrkowskiej 53, J. Jersaka przy ul. Żeromskiego 21, Sz. Asza przy ul. Mickiewicza 1. Budynki fabryczne z tamtego okresu uległy jednak przeważnie w ostatnich latach przebudowie. Niektóre z nich zostały rozebrane. Jednocześnie w okresie międzywojennym powstało kilka mniejszych zakładów włókienniczych, były to przeważnie parterowe budynki murowane, nietynkowane z czerwonej cegły, usytuowane w głębi posesji, za domem mieszkalnym stojącym zwykle od frontu. Kilka z takich budynków zachowało się do dziś dnia (np. przy ul. Piotrkowskiej 18, 20, 22).

W Polsce Ludowej koncentracja produkcji włókienniczej przybrała jeszcze bardziej na sile. Większe fabryki zostały upaństwowione, a następnie dość poważnie rozbudowane. Pewną liczbę mniejszych budynków dawnych fabryczek podnajmuje spółdzielnia „Zelowianka". Inne dostosowane zostały do celów mieszkalnych, lub też rozebrane. Włókienniczy przemysł Zelowa pracował na bardzo starych maszynach. Tkacze lub nawet fabrykanci zelowscy kupowali po bardzo niskiej cenie z większych fabryk w Łodzi lub w Pabianicach, czy nawet Zduńskiej Woli, wybrakowane i zużyte maszyny włókiennicze, które po remoncie użytkowali jeszcze przez długie lata. Do dziś dnia zarówno w fabrykach Zelowa, jak również i u prywatnych tkaczy znaleźć można jeszcze maszyny posiadające niekiedy wartość muzealną.

Tkalnia i farbiarnia „Springela" (następnie „Bartczaków") ul. Piotrkowska 13 a. Budynek w głębi posesji wystawiony został w pierwszych latach XX w. (1907 r. ?). Jest to jednopiętrowy budynek, murowany, nieotynkowany, o dachu dwuspadowym krytym papą. Później w okresie międzywojennym dostawiono do niego dobudówki, a wreszcie boczną oficynę, wysoki parter, murowaną, nietynkowaną, oraz drugą boczną oficynę, parterową, ale znacznie niższą, również murowaną, z czerwonej cegły. Początkowo czynna tam była tkalnia należąca do Wilhelma Springela, a następnie do jego córki i zięcia Bartczaków. W latach 1928-1929 mieściła się tam farbiarnia, pracująca na potrzeby włókienniczego przemysłu zelowskiego. W okresie II wojny światowej fabryczka ta została zdewastowana przez Niemców. Po wojnie częściowo była jeszcze wykorzystana na tkalnię, pracującą przy użyciu ręcznych krosien, częściowo przerobiona na cele mieszkalne. Obecnie budynek jest częściowo wykorzystywany na magazyny i brakarnie spółdzielni „Zelowianka", częściowo na cele mieszkalne (ryc. 70).

Fabryka włókiennicza „Lewiego", ul. Kilińskiego 5. Na przełomie XIX i XX w. na posesji tej został wybudowany jednopiętrowy dom murowany od frontu, z jednopiętrową boczną oficyną murowaną. Budynek ten był częściowo użytkowany do celów mieszkalnych, a częściowo produkcyjnych. Później, po wystawieniu właściwego budynku fabrycznego, budynek od frontu użytkowany był tylko jako mieszkalny, część jednak pomieszczeń przeznaczona była na składy surowca, gotowych wyrobów oraz dla celów administracyjnych.

W 1909 r. wzniesiono budynek fabryczny. Postawiony on został na rzucie trapezu w głębi posesji, ukosem do frontowego budynku mieszkalnego. Jest to dwupiętrowy budynek murowany, o dość płaskim dachu dwuspadowym. Z boku przystawiona jest do niego niewielka murowana przybudówka. W budynku tym czynna była aż do wybuchu II wojny światowej fabryka włókiennicza J. Lewiego.

W okresie II wojny światowej fabryka ta została zlikwidowana. Budynek jej użytkowany był przez pewien okres jako magazyny wojskowe. Następnie mieścił się tam obóz dla ludności żydowskiej. W Polsce Ludowej budynek ten użytkowany był dla różnych celów. Wreszcie przeznaczony został na Zasadniczą Szkołę Mechanizacji Rolnictwa, która się tam mieści do dziś. Sam budynek gruntownie wyremontowano i adaptowano dla celów szkolnych. Stan zachowania bardzo dobry.

Budynek przeznaczony na młyn parowy, tzw. „Parowiec", ul. Sienkiewicza 22. Wybudowany został w celu uruchomienia w nim młyna parowego ok. 1890 r. Jest to jednopiętrowy budynek murowany, wystawiony na rzucie prostokąta, z dachem dwuspadowym krytym papą. Mimo swego przeznaczenia nigdy nie był on użytkowany jako młyn. Wg jednej wersji, zachowanej wśród najstarszych mieszkańców Zelowa, spowodowane to było jakoby zbyt słabą konstrukcją stropów, co powodowało, że w budynku tym nie można było uruchomić produkcji młynarskiej. Według innej wersji trudności finansowe właściciela budynku spowodowały, że nie był on w stanie zakupić drogich maszyn i zrezygnował z projektu uruchomienia młyna. Budynek ten więc mimo swego przeznaczenia na zakład przemysłowy od samego początku aż do dziś dnia użytkowany był jako dom mieszkalny. Przez pewien okres część jego użytkowana była przez przedsiębiorstwo tkackie. Stan zachowania średni.

Młyn parowy, elektrownia, kaszarnia, Plac Dąbrowskiego (Rynek) 15. Budynek ten, przeznaczony na młyn parowy, wybudowany w pierwszych latach XX w. (1906 r. ?). Usytuowany on został w głębi posesji. Jest to murowany, nietynkowany z czerwonej cegły, budynek dwupiętrowy, a właściwie jednopiętrowy z nadbudówką, postawiony na rzucie prostokąta, o niskim dachu dwuspadowym krytym papą. Budynek ten jako młyn użytkowany był od I wojny światowej. W okresie wojny urządzenia produkcyjne zostały zdewastowane. W 1917 r. w budynku uruchomiono pierwszą w Zelowie elektrownię, która była czynna do 1929 r. Następnie budynek ten użytkowany był częściowo na cele mieszkalne, częściowo na magazyny. Przez pewien okres część jego zajmowało niewielkie przedsiębiorstwo tkackie. Po II wojnie światowej w budynku tym uruchomiona została kaszarnia, która jest czynna aż do chwili obecnej. Stan zachowania budynku średni (ryc. 71).

Browar, ul. Południowa (bocznica ul.

Piotrkowskiej), wybudowany został w początkach XX w. przez Czecha, obywatela austriackiego, Chlata. Produkował on doskonałe piwo, cieszące się dużym popytem na terenie całej niemal guberni piotrkowskiej i kaliskiej. W okresie I wojny światowej browar ten zdewastowano, a następnie jego budynek rozebrano. Zachował się natomiast budynek mieszkalny, użytkowany również jako kantor browaru, murowany, parterowy, w części środkowej jednopiętrowy. Budynek ten użytkowany jest obecnie do celów mieszkalnych. Zachowała się również dawna stajnia browaru, adaptowana następnie do celów mieszkalnych, parterowy budynek murowany.

Cegielnia przy ul. Cegielnianej. W miejscu tym jakoby jeszcze w drugiej połowie XIX w. wypalano cegłę w piecu polowym. Obecnie istniejąca cegielnia zbudowana została w 1930 r. Posiadała ona piec typu Hoffmanna 14-komorowy. Produkcja cegły odbywała się ręcznie. Kopalnia gliny znajdowała się na miejscu. Po upaństwowieniu w 1948 r. nastąpiła poważna modernizacja cegielni. Proces wyrobu cegły został zmechanizowany, później przebudowano piec do wypalania cegły. W 1969 r. postawiono nowe suszarnie. Zdolność produkcyjna wynosiła przed wojną ok. 1 miliona cegieł rocznie. Po przebudowie i modernizacji wzrosła kilkakrotnie.

Cegielnia przy ul. Żeromskiego 25 zbudowana została w 1936 r. Posiadała piec typu Hoffmanna 14-komorowy. Produkcja cegły odbywała się ręcznie. Po upaństwowieniu w 1948 r. produkcję cegły zmechanizowano. W 1952 r. zmechanizowane zostały prace przy wydobywaniu gliny. W latach 1948-1967 modernizacji uległy liczne budynki cegielni, szczególnie suszarnie. Zdolność produkcyjna wynosiła przed wojną ok. 1,2 miliona cegieł rocznie. Po przebudowie i modernizacji wzrosła kilkakrotnie (ryc. 72).

ZIELENCICE

Młyn wodny zbożowy nad rzeką Grabią w środku wsi Zielencice (na mapach zaznaczonej często jako Zieleńczyce), ok. 1,5 km na pd. od wsi Okup Mały. W miejscu tym wg lokalnej tradycji od niepamiętnych czasów znajdował się młyn. Wymieniony on był w drugiej połowie XVI w. (ŻDz, XIII, 242). Na przełomie XVIII i XIX w. zaznaczony był na mapie Gilly'ego. W pierwszej połowie XIX w. (w 1826 r. ?) na prawym brzegu rzeki Grabi mniej więcej naprzeciwko tego miejsca, gdzie obecnie stoi młyn, zbudowany został młyn, który następnie kilkakrotnie ulegał przebudowie. Szczególnie poważnej przebudowie poddany on został w ostatnich latach XIX w. Wówczas to prawdopodobnie parterowy dotychczas budynek podniesiony został o 1 piętro. W okresie międzywojennym był to jednopiętrowy budynek drewniany, usytuowany częściowo na palach nad wodą, z dachem dwuspadowym krytym papą. Młyn ten poruszany był początkowo kołem wodnym podsiębiernym. Ok. 1916 r. zainstalowana została turbina. Urządzenia produkcyjne składały się początkowo z 2 par kamieni francuskich, następnie 3, a potem 2 par walców. Zdolność przemiałowa tego młyna wynosiła w ostatnich latach przed II wojną światową ok. 3,5-4 t zboża na dobę. Był to tzw. młyn „handlowy" albo „kupiecki", do którego zboże przywożone było nawet ze wsi dalej położonych. Mąka z niego przeznaczona była głównie dla piekarni w Zduńskiej Woli. Młyn ten specjalizował się głównie w produkcji wyższych gatunków mąki pszennej, która cieszyła się znacznym popytem. Natomiast żyta mielono znacznie mniej. Okresem największego rozkwitu tego młyna były ostatnie lata przed I wojną światową. Później, szczególnie zaś po 1920 r., jego egzystencję poderwało powstanie w okolicy kilku młynów wyposażonych w znacznie bardziej nowoczesne urządzenia produkcyjne. Jakoby jednak nadal niektórzy piekarze ze Zduńskiej Woli lub nawet Łasku, Pabianic i Łodzi uważali mąkę pszenną pochodzącą z tego młyna za najlepiej nadającą się do wypieku najbardziej luksusowych bułek. Młyn ten został rozebrany przez Niemców w latach 1941-1942. Pozostały po nim stosunkowo nikłe ślady, a mianowicie pale wbite w wodę, resztki fundamentów itp.

Naprzeciwko tego młyna, na lewym brzegu rzeki Grabi, w pierwszej połowie XIX w., prawdopodobnie w latach trzydziestych zbudowano folusz, który obsługiwał rzemieślników ze Zduńskiej Woli, Okupu oraz innych okolicznych miejscowości. Folusz ten następnie przebudowany został na młyn. Wg innej wersji folusz ów rozebrano, a dopiero znacznie później na tym samym miejscu zbudowano drugi młyn. Budy-

nek jego uległ kilkakrotnej przebudowie. W okresie międzywojennym był to parterowy budynek drewniany, usytuowany częściowo na palach nad wodą, z dachem dwuspadowym krytym gontami. Poruszany był on 2 kołami wodnymi podsiębiernymi. Od 1916 r. korzystał ze wspólnego napędu z turbiny wraz z młynem leżącym na prawym brzegu. W młynie tym znajdowały się 2 pary kamieni francuskich, żubrownik, perlak, jagielnik. Jedna para walców została zainstalowana w latach trzydziestych. Zdolność przemiałowa tego młyna wynosiła ok. 2 t zboża na dobę. W odróżnieniu od młyna leżącego na drugim brzegu rzeki Grabi, omawiany miał charakter tzw. „gospodarskiego" lub „chłopskiego". Obsługiwał on przeważnie klientelę z okolicznych wsi. Młyn ten został rozebrany przez Niemców w latach 1941-1942. Pozostały po nim nikłe ślady, a mianowicie pale wbite w wodę itp.

W 1947 r. na lewym brzegu Grabi zbudowany został nowy młyn. Jest to budynek piętrowy, parter i pierwsze piętro murowane, drugie piętro drewniane, dach dwuspadowy kryty papą. Przylega doń budynek mieszkalny, parterowy, murowany, z dachem dwuspadowym krytym papą. W pewnej odległości od niego na prawym brzegu Grabi znajduje się turbinownia, parterowa, drewniana, z dachem dwuspadowym krytym papą. Jest to nadal młyn wodny. Posiada 2 pary walców. Stanowi własność prywatną. Czynny. Stan zachowania dobry (ryc. 73, 74).

WYKAZ ŹRÓDEŁ I LITERATURY

(z podaniem używanych skrótów)

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Anteriora Piotrkowskiego Rządu Gubernialnego, Archiwum Państwowe m. Łodzi i woj. łódzkiego

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie — KRSW AGAD

Spółki Wodne i Młyny Wodne Pow. Piotrkowskiego, Oddział Terenowy Archiwum Państwowego w Piotrkowie — Spółki Wodne

Wydział Budowlany Piotrkowskiego Rządu Gubernialnego, Archiwum Państwowe m. Łodzi i woj. łódzkiego — Wydz. Bud.

ŹRÓDŁA PUBLIKOWANE

Długosz J., *Liber beneficjorum dioecesis cracoviensis*, t. 1, Kraków 1863 — Długosz

Handlowa księga adresowa dla przemysłu spożywczego, technicznego i włókienniczego, Łódź 1927

Holsche von A. C., *Geographie und Statistik von West-, Südund Neuost-Preussen*, t. 2, Berlin 1807

Jeziorański Z., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1905*, Warszawa 1905 — Jeziorański

Kaczmarek R., *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w.*, Warszawa 1958

Kalendarz pamiątkowy przemysłu młynarskiego na rok 1920/1921, Warszawa 1920

Księga adresowa Królestwa Polskiego, Warszawa 1910

Księga adresowa miasta Łodzi i województwa łódzkiego, Rocznik 1937-1939, Łódź 1939 — K. adr. — 1939

Księga adresowa Polski wraz z W. M. Gdańskiem dla handlu, przemysłu, rzemiosła i rolnictwa 1926/1927, Warszawa 1926

Księga adresowa Rzeczypospolitej Polskiej 1925-1926, Warszawa 1925

Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1-2, Poznań — Gniezno 1880-1881 — Łaski

Obzor pietrokowskoj gubernij, Piotrków 1882-1913

Oxiński J., *Wspomnienia z powstania polskiego, 1863-1864*, Warszawa 1965 — Oxiński

Oppman A., *Złota księga przemysłu fabrycznego, handlu, rolnictwa oraz rękodzieł w Królestwie Polskim*, Warszawa 1898
Orłow A. P., *Ukazatiel fabrik i zawodow*, S. Pietierburg 1881, II wyd. 1887, III wyd. 1895 — Orłow
Pamatnaja książka pietrokowskiej gubiernij, Piotrków 1872-1906
Pawiński A., *Źródła dziejowe (Wielkopolska)*, t. 12-13, Warszawa 1883 — ZDz
Rocznik adresowy Królestwa Polskiego na rok 1903, Warszawa 1903
Rocznik polskiego przemysłu i handlu, Warszawa 1934, 1936, 1938 — R.p.p i h.
Spis zabytków budownictwa i architektury, Warszawa 1964 — Sroka
Sroka A. R., *Księga adresowa przemysłu, handlu i finansów 1922*, Warszawa 1922
Wąsicki J., *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, cz. 2, Poznań 1962
Zajączkowski S., Zajączkowski S. M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I-II Łódź 1966-1970 — Zajączkowscy

LITERATURA

Bajer K., *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich (od początku XIX w. do 1939 r.). Zarys ekonomiczno-historyczny*, Łódź 1958
Berezowski S., *Region łódzki i jego rola w gospodarstwie Polski*, „Łódzkie Czasopismo Gospodarcze", 1958, nr 1
Berezowski S., *Rozwój małych miast w woj. łódzkim*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki", 1957, nr 5
Czajkowski T., *Chałupnictwo tkackie w Zelowie: Drobny przemysł i chałupnictwo*, t. 1, Warszawa 1931
Feinkind M., *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od najdawniejszych czasów do chwili obecnej*, Piotrków 1930
Gołębiowska T., *Nazwy polskich młynów*, „Onomastica", R. 14: 1969
Ihnatowicz S., *Rozmieszczenie tartaków*, „Kwartalnik Statystyczny", t. 9: 1932, z. 4
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 2, Warszawa 1954
Kobierzycki J., *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, t. 1-2, Warszawa 1915
Kołaczkowski J., *Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Warszawa 1888
Koszutski S., *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w trzydziestoleciu 1870-1900 r.*, Warszawa 1905
Krasoń J., *Z dziejów Łasku*, Łódź 1965
L. J., *Przemysł guberni piotrkowskiej w roku 1885*, „Tydzień", R. 15: 1887, nr 19
Libiszowska Z., *Wiejski przemysł spożywczy w województwie łęczyckim w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. 2 Wrocław 1959
Łabęcki H., *Górnictwo w Polsce*, t. 1, Warszawa 1840 — Łabęcki
Mączak A., *Sukiennictwo Wielkopolskie XIV-XVII w.*, Warszawa 1955
Miasta polskie w Tysiącleciu, t. 2, Wrocław 1967
Missalowa G., *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870*, t. 1, Łódź 1964
Piasecki J., *Kościół i klasztor w Bełchatowie*, „Pamiętnik Religijno-Moralny", t. 6: 1884
Pstrokoński A., *Kuźnice żelaza i rudy w byłym województwie sieradzkim i w jego okolicy z dawnych ksiąg grodzkich i ziemskich sieradzkich zebrane*, „Tygodnik

Rolniczo-Technologiczny", t. 2: 1939 — Pstrokoński

Rozmieszczenie sił wodnych w woj. łódzkim, „Przegląd Techniczny", t. 72: 1933

Sinarska-Czaplicka J., *Papiernictwo na ziemiach środkowej Polski w latach 1750--1850*, [*w*:] *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, t. 6, Wrocław 1966 — Sinarska-Czaplicka

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1-13, Warszawa 1880-1900 — SG

Topolski J., *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955 — Topolski

Wiśniewski J., *Nazwy młynów w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 18: 1970, nr 3

Zawilski A., *Bełchatów i jego historyczne awanse*, Łódź 1967. — Zawilski

INDEKS

Antoniówka 18
Asz Sz. właściciel fabryki włókienniczej w Zelowie 45

Bajer Karol 50
Baran Daniel właściciel fabryki w Bełchatowie 12
Barasińscy właściciele młynów 25, 28
Bartczak właściciel farbiarni w Zelowie 46
Barycz 26, ryc. 24
Belgia 29
bełchatowski powiat 7-9, 11-25, ryc. 1-23, tabl. 1
Bełchatów 7-9, 11-14, 24, 28, 50, 51, ryc. 1, 2
Berezowski Stanisław 50
Berlin 49
Będków 14, ryc. 3
Biłew 36
Birencwajg D. właściciel olejarni w Łasku 35
Bornsztajn L. właściciel garbarni w Łasku 35
Brodnia 26-27, ryc. 25-27
browar 7, 46-47
Brzeski 27, ryc. 28, 29
Brzyków 27, ryc. 30, 31
Busse bracia, właściciele zakładu włókienniczego w Grzeszynie 31

cegielnia 8, 9, 14, 16, 37, 38, 47, ryc. 56, 72
Chabielice 14-15, ryc. 4, 5
Chlat właściciel browaru w Zelowie 47
Chociw 27-28, 40, ryc. 32
Chrastava 30
Chrząstawa 28, 30, ryc. 33
Chrząstawka rzeczka 28-30
Chynów 15, ryc. 6
cukierków fabryka 11-12
Czajkowski T. 50
Czaplicka-Sinarska J. por. Sinarska-Czaplicka J.
Czesi 45, 47
Czechy 30
Częstochowa 14, 20

Danzinger M. właściciel fabryczki metalurgicznej w Kaszewicach 18
Depczyk 15-16, ryc. 7.
Dłutów 8, 28-29, 32, ryc. 34, 35
Długosz Jan 41, 49
Dobroń 41
Dobrzynka rzeczka 40
Domiechowice 16
Drużbice 19, 24
Drzewociny 32
Działowski Mordka współwłaściciel młyna w Łasku 34

Eisert właściciel majątku Dłutów 29
elektrownia 23, 46, ryc. 71
Emilianów 29-30, ryc. 36-38

fałszowanie pieniędzy 30
farbiarnia 13, 35, 46, ryc. 47, 70
Faustynów 30
Feinkind M. 50
Feigin współwłaściciel fabryczki metalurgicznej w Kaszewicach 18
Firlej 16, ryc. 8
folusz 29, 47
Folusz 29, 30
Förster współwłaściciel fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 13
Frajtag Perec właściciel fabryki włókienniczej w Bełchatowie 11
Fraszka 8, 30-31, ryc. 39
fryszerka 17, 22

garbarnia 7, 8, 35, ryc. 47
gazy młyńskiej wytwórnia 38, ryc. 57

Gdańsk 49
Gilly'ego mapa 14-16, 20, 21, 23, 24, 27, 29, 30, 32, 36-43, 47
gnieźnieńskie arcybiskupstwo 18, 49, 51
Goldstein Abram właściciel fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 12
Gołębiowski T. 50
gorzelnia 7, 22, 29, 33, 44, ryc. 16, 35, 40, 41, 67, tabl. 1
Gorzew 41
Górka Pabianicka 41
górnictwo 19, 50
Grabia 27
Grabia rzeka 15, 24, 26, 27, 29, 32-35, 41, 43, 47, 48
Grabówka rzeczka 15, 19
gręplarnia 28, 35, ryc. 33, 47
Grocholice 18, 21, 23, 24
Grysiowizna 16-17, ryc. 9
Grzeszyn 8, 31-32
Grzywacz B. właściciel majątku Dłutów 28, 29

Henckel hrabia właściciel fryszerek w Kaszewicach 17
Heyman M. współwłaściciel fabryczki metalurgicznej w Kaszewicach 18
Holendry Paprockie por. Paprockie Holendry
Holsche von A. C. 49

Ihnatowicz S. 50
Inberg współdzierżawca fabryki włókienniczej w Bełchatowie 12

Jadwinin 32
Jamborek 32
Jersak J. właściciel fabryki włókienniczej w Bełchatowie 45
Jezioranski Z. 12, 18, 22, 29, 49
Jutroszew 39

Kaczkowski Józef właściciel Bełchatowa 11
Kaczkowski Leon właściciel Bełchatowa 11
Kaczmarek Roman 49
kaliska gubernia 8
kaliski departament 8
Kantorowicz Izaak właściciel młyna w Łasku 34
Karczmy 32, 33
Karsznice 33
kaszarnia 35, 46, ryc. 71
Kaszewice 17-18, 22, 23
Kazimierz Wielki król 22
Keren współwłaściciel fabryczki metalurgicznej w Kaszewicach 18
Kirsch współdzierżawca fabryki włókienniczej w Bełchatowie 12
kleju fabryka 36, ryc. 51
Kleszczów 11, 18
Klug Jakub właściciel fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 12
Klug Moszek właściciel fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 12
Kluki 20
Kobierzycki Józef 50
Kocielizna 14, 18, ryc. 9
Kociszew 33
Kolumna 8, 35
Kołaczkowski J. 50
Konstantynów Łódzki 41
Korzeń 39
Koszutski S. 50
Kozuby Nowe 32-33
Król właściciel wiatraka 37
Kraków 49
Krasoń J. 50
Krasówka rzeczka 14, 18
krawiectwo 7
krochmalnia 26-27, ryc. 25-27
Królestwo Polskie 30, 50
Krześlów 35, ryc, 40, 41
Księży Młyn 18-19
Kuców 19, ryc. 11, 12
Kurek 33, ryc. 42
Kurnos 23
Kuźnica 33-34, ryc. 43
Kuźnica Chociszewska 33
Kuźnica Kaszewska 18, 23
Kuźnica Kociszewska 33
Kuźnica Lubiecka 19-20
kuźnica wodna 17, 19, 22, 33, 39, 42
Kwiatkowice 37

Lamus 26
Ldzań 41
Lesieniec 39
Lewi J. właściciel fabryki włókienniczej w Zelowie 45, 46
Libiszowska Zofia 50
Lichawa 29
Lipy 14

Lubiec 19-20, ryc. 13, 14
Lutomiersk 37, 38
Łabęcki H. 17, 36, 50
Łask 7, 8, 15, 20, 33-35, 38, 39, 42, 44, 47, 50, ryc. 44-48
łaski powiat 7-9, 26-48, ryc. 24-74
łęczycka ziemia 50
łęczyckie województwo 50
Łódź 8, 27, 30, 31, 34, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 51
łódzki okręg przemysłowy 50
łódzkie województwo 49, 50
Łyżwa Wincenty właściciel zakładu mechanicznego w Łasku 35

Magdeburg 29
Maleniec 39
Marzenin 43
Mączak Antoni 50
mechaniczny zakład 35, ryc. 48
metalurgiczny zakład 7, 8, 13, 17-18, 35, ryc. 48
Missalowa Gryzelda 30, 50
młyn motorowy 14, 28-29, 32, 45, 46, ryc. 2, 34, 45, 71
młyn wodno-elektryczny por. młyn wodny
młyn wodny 7, 8, 14-48, ryc. 3-15, 17-24, 28, 29, 32, 33, 36-39, 42-44, 49, 50, 54, 55, 57-66, 68, 69, 73, 74
Morgi 41

Ner rzeka 41
Neuville Emilia 30
Neuville Hubert właściciel fabryki włókienniczej w Emilianowie 29-30
Neuville Karol właściciel fabryki włókienniczej w Wieluniu 29-30
Niecicz rzeczka 43, 44
Nowy Młyn 34, 35, ryc. 49, 50

Ochle 43, 44
odlewnia żeliwa 13
Okup Fabryczny 35, 36
Okup Mały 36, 47
Okup Wielki 8, 36
olejarnia 7, 34-35, ryc. 46
Oppman Artus 50
Orchów 36, ryc. 51
Orłow A. P. 18, 50
Oxiński Józef 17, 49

Pabianice 7, 27, 31, 32, 34, 35, 40, 42, 44, 45, 47
pajęczański powiat 7, 14
papiernia 20, 27, 30-31
Paprotnia 36-37, ryc. 54, 55
Papuga właściciel młyna w Zbyszku 25
Pawiński Antoni 50
Petersburg 50
Piasecki J. 50
Piaski 20-21
piec wielki 17
Pilsia rzeczka 16, 19, 22, 25
Piorunów 37, ryc. 54, 55
Piorunówek 37-38, ryc. 56
piotrkowska gubernia 7, 49, 50
piotrkowski powiat 7, 8
Piotrków Trybunalski 20, 49, 50
Pisa rzeczka 37, 38
pluszu wytwórnia 30
pokostownia 35
Podole 32
pończoch wytwórnia 30
Poznań 50, 51
Pringsheim dzierżawca fryszerek w Kaszewicach 17
Pruszków 38, ryc. 57
Przyrownica 38-39
Pstrokonie 39
Pstrokoński A. 17, 19, 33, 41, 50
Pszczółki 28
Puczniew 37

Rakówka rzeczka 18, 23, 24
Redociny 39
Reichert właściciel fabryki włókienniczej w Zelowie 45
Rembieszów 39, ryc. 58-60
Rokitnica 41
Ruda 39-40
rudy darniowej odkrywkowe wydobywanie 19-20
Rudzisko 21, ryc. 15
Rusiec 20, 40
Ruszkiewicz Michał właściciel odlewni żelaza w Bełchatowie 13
Rychłocice 37
Rydzyny 32
Rząsawa 21, 23

Sarnów 40, ryc. 61

Schultz bracia właściciele zakładu włókienniczego w Okupie 36
Sędziejowice Kolonia 29
Siedlec 33
Siemkowice 33
sieradzka ziemia 50
sieradzka powiat 7, 8
sieradzkie województwo 7, 50
Sikawica 30
Sinarska-Czaplicka J. 20, 31, 51
Słama J. właściciel fabryki włókienniczej w Zelowie 45
Słok 21-22
Słupia 17, 22, ryc. 16, tabl. 1.
Smugi 17, 22, 34
Springel Wilhelm właściciel farbiarni w Zelowie 45
Sroka A. R. 50
Sromutka 16
Starowiński przedsiębiorca z Bełchatowa 13
Stawka rzeczka 16
Strzyżewice 16
Suchcice 19
Sulmierzyce 18
szadecki powiat 8
Szczercowska Wieś 22, ryc. 17
Szczerców 14, 19, 20 , 22-23, 27, 33 ryc. 18-20
szewstwo 7
Szynkielew 40-41

Śląsk 20, 45
Świątniki 41, ryc. 62

Talar 42, ryc. 63
tartak 17, 18, 22-24, 28-29, 34, 40
tektury fabryka 20
Tomczyk właściciel młyna w Chrząstawie 28
Topolski Jerzy 18, 25, 51
Toporek Izrael, współwłaściciel młyna w Łasku 34
Traube Józef współwłaściciel młyna w Łasku 34
Tusk Ch. właściciel fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 12
Tusk Herszek właściciel fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 12

uniejowskie dobra 18
Utrata 34

Verviers 29

Wadlew 15, 33
Wajc M. A. dzierżawca młyna w Łasku 34
walcownia 18-19
wapienny piec 27 ryc. 30, 31
Warszawa 49, 50
Warszawska Hana właścicielka fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 12
Warszawski współwłaściciel fabryczki włókienniczej w Bełchatowie 13
Wąsicki J. 50
Weinfeld współwłaściciel fabryczki metalurgicznej w Kaszewicach 18
wiatrak 8, 19, 36-37, ryc. 52, 53
Widawa 27, 33, 38, 39, 43, 44
Widawka rzeka 17, 20-23, 27, 28, 30, 39, 40, 43, 44
Wielkopolska 50
Wieluń 14, 30
Winek 14
Wiśniewski Jerzy 51
włókiennicze zakłady 7-9, 11-13, 29-32, 36, 41, 45-46, 50
Wola Grzymalina 21, 23
Wola Kleszczowa 43-44, ryc. 64, 65
Wola Marzeńska 43-44, ryc. 66
Wola Wężykowa 33
Wrocław 51
Wronowice 44, ryc. 67
Wyr 23-24, ryc. 21-22

Zajączkowski Stanisław 22,50
Zajączkowski Stanisław Marian 22, 50
Zalepa 24, ryc. 23
Zapolice 39
Zawilski A. 11, 12, 51
Zamoście 24-25
Zborów 44-45 ryc. 68, 69
Zbyszek 19, 25
Zduńska Wola, 27, 31, 32, 36, 42, 44, 45, 47
Zelów 7-9, 45-47, 50, ryc. 70-72
Zielencice 47-48 ryc. 73, 74

Żłobnica 14, 18

ILUSTRACJE

Fotografie wykonał
Władysław Baranowski

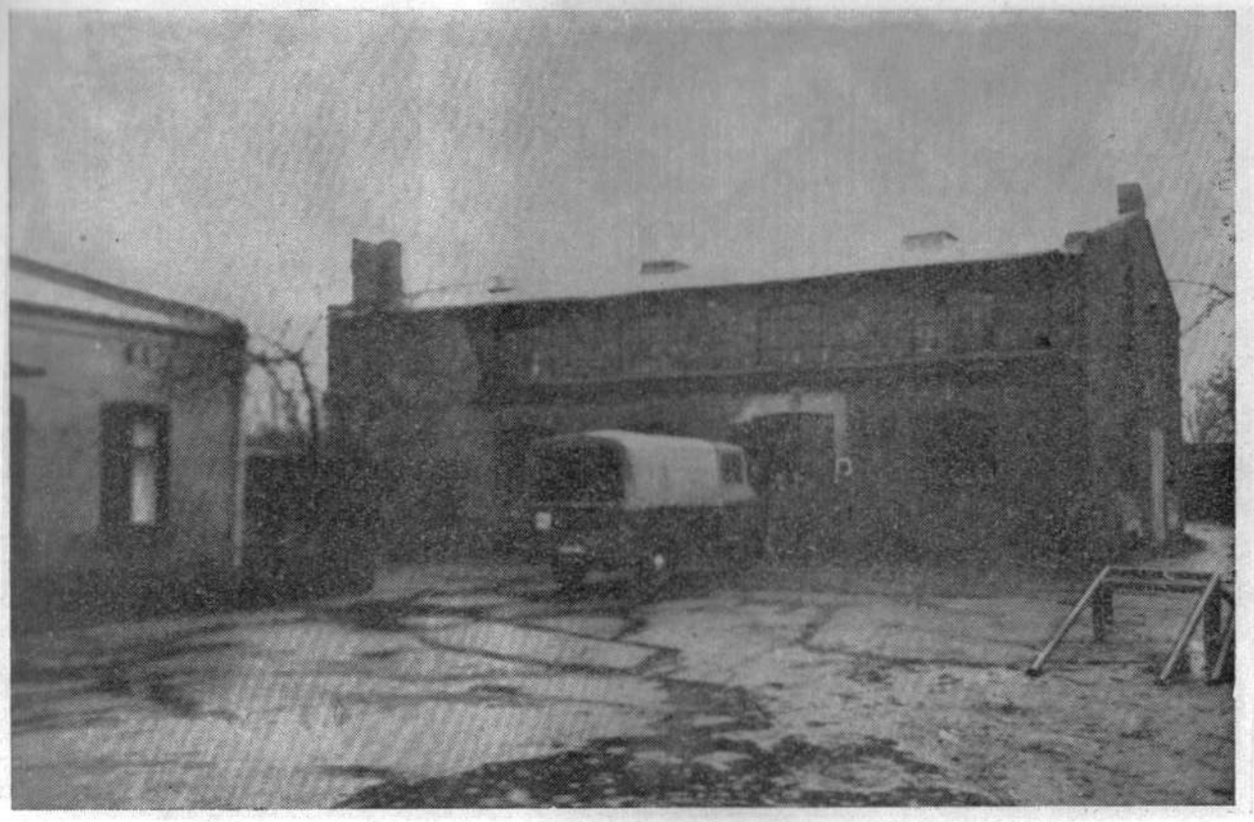

1. Bełchatów. Zakłady włókiennicze ul. Kościuszki 6

2. Bełchatów. Młyn motorowy ul. Pabianicka 88

3. Będków. Młyn wodny zbożowy

4. Chabielice. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu

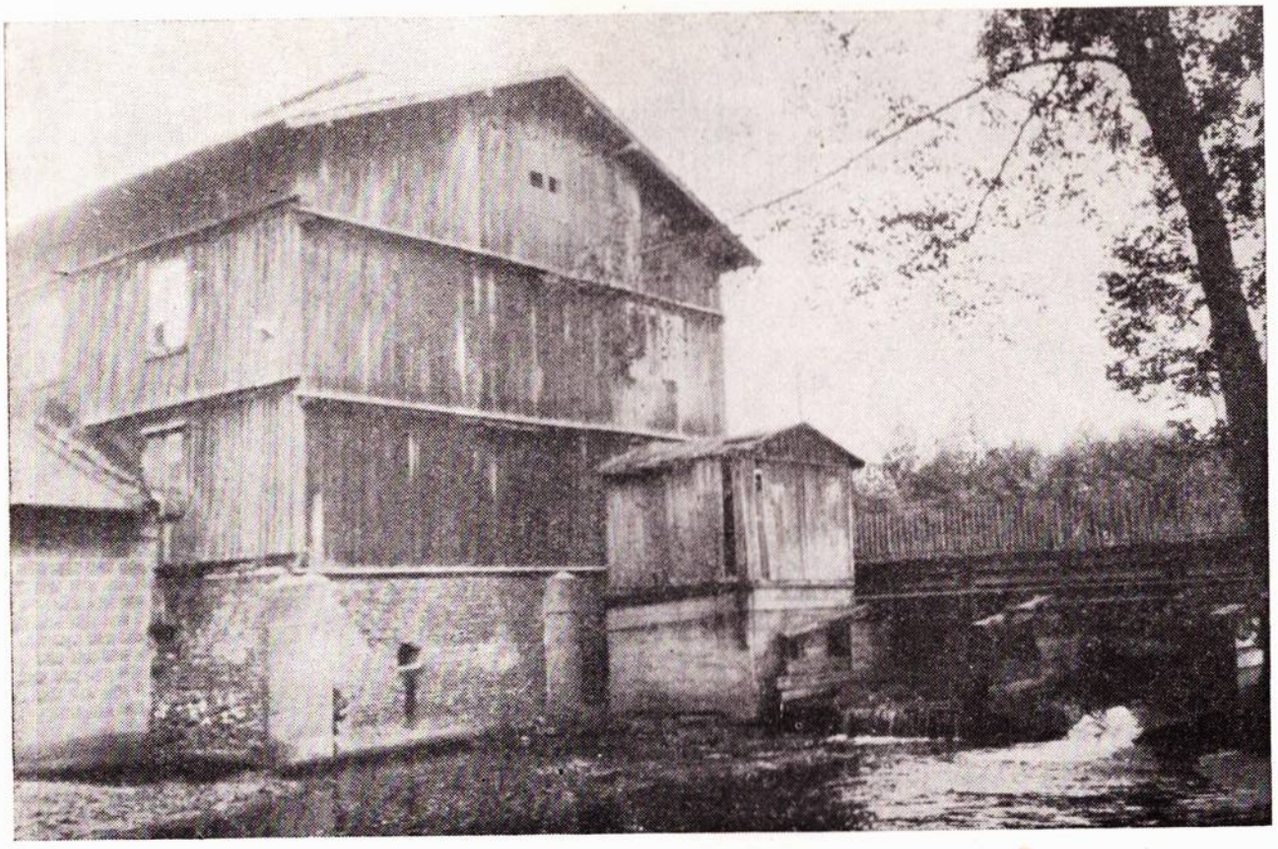

5. Chabielice. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne

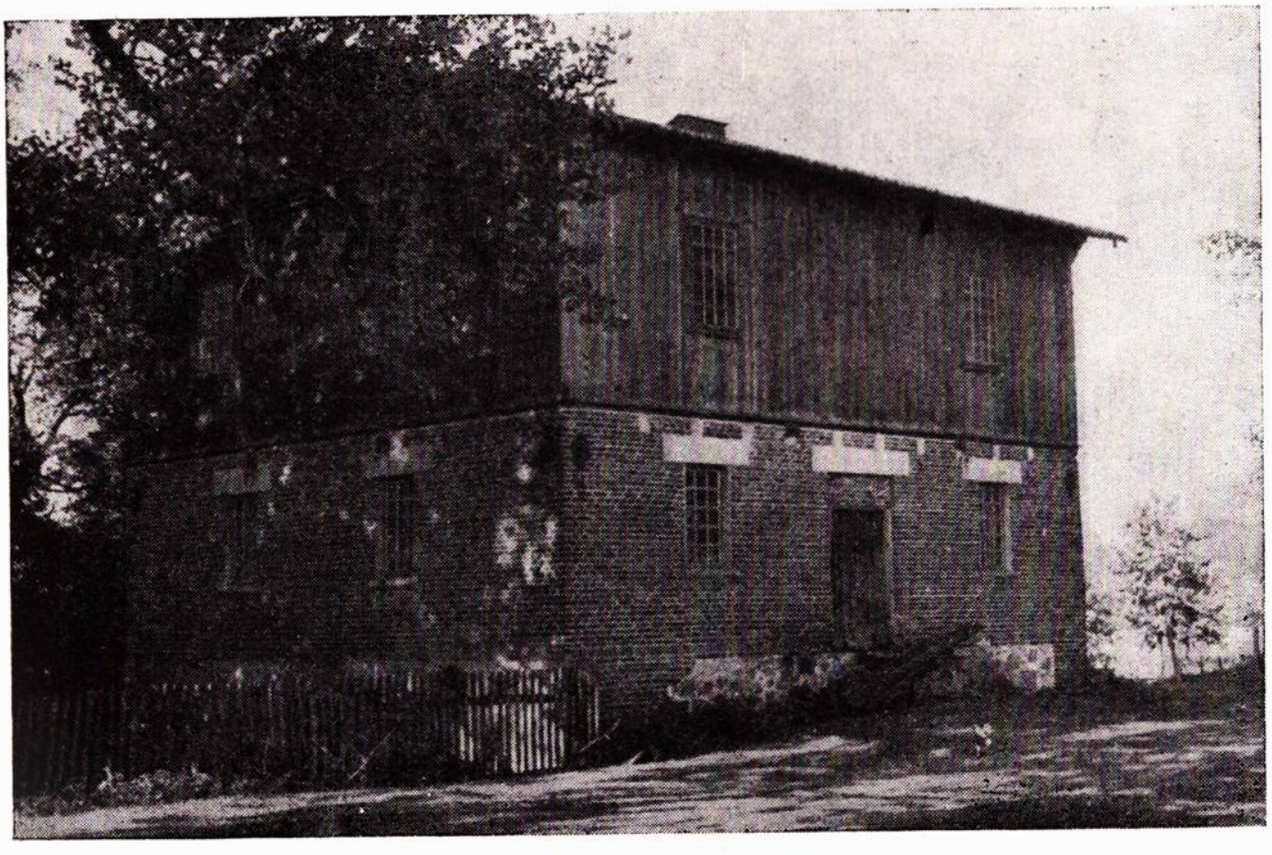

6. Chynów. Młyn wodny zbożowy

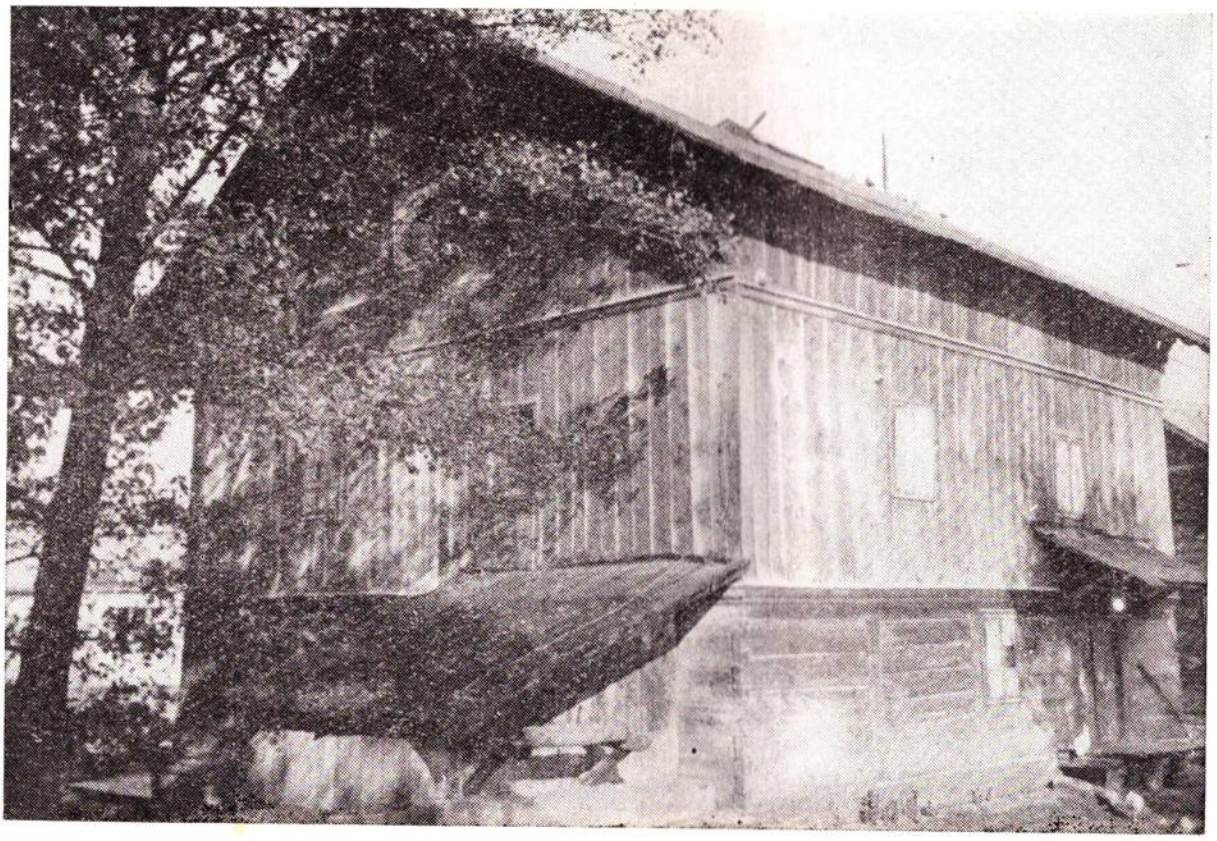

7. Depczyk. Młyn wodny zbożowy

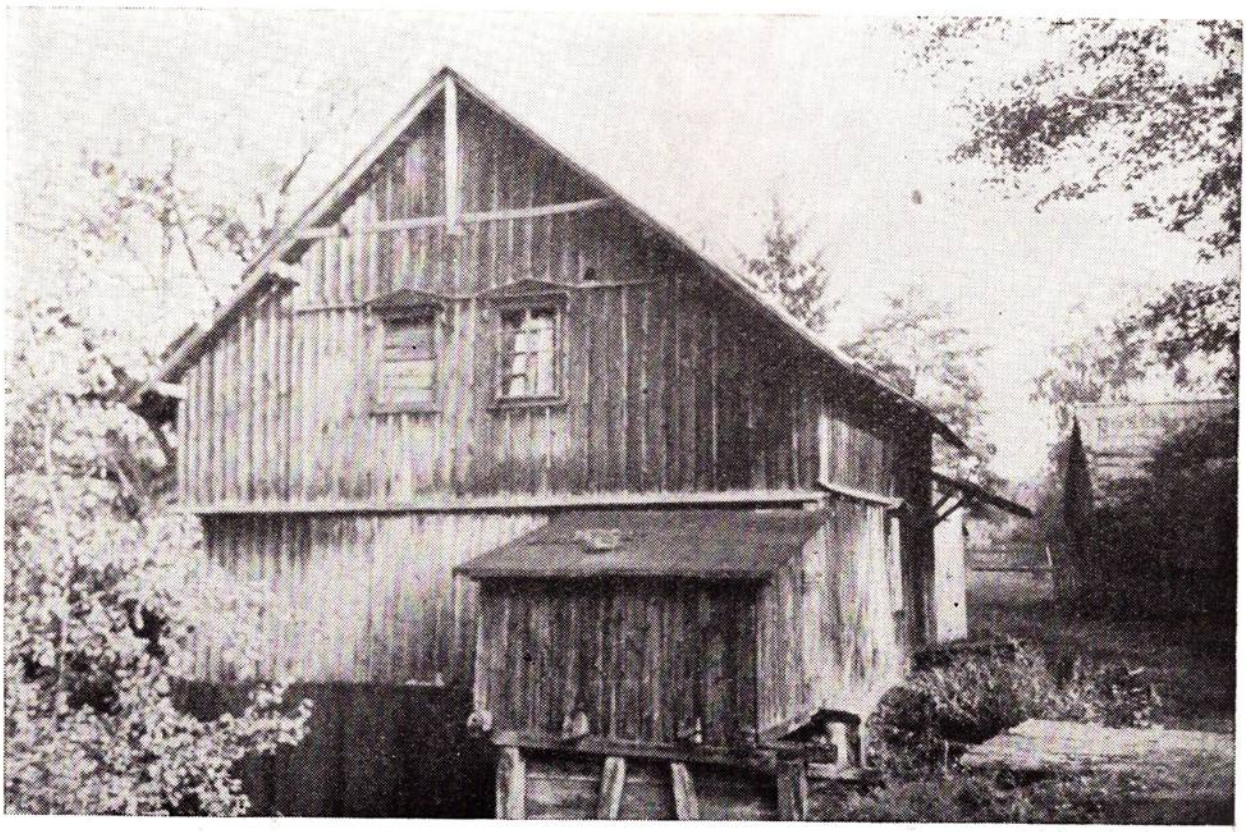

8. Firlej. Młyn wodny zbożowy

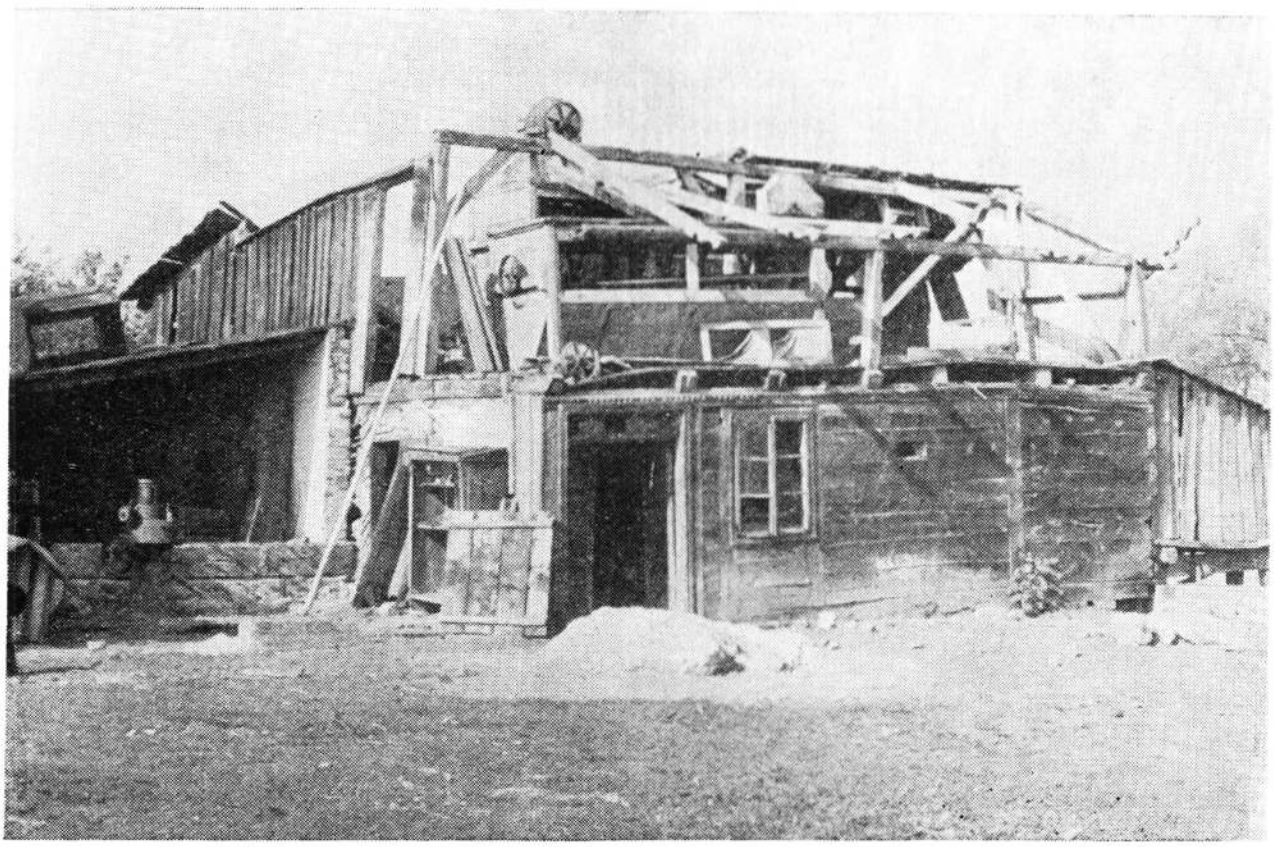

9. Grysiowizna. Pozostałości po dawnym młynie wodnym zbożowym

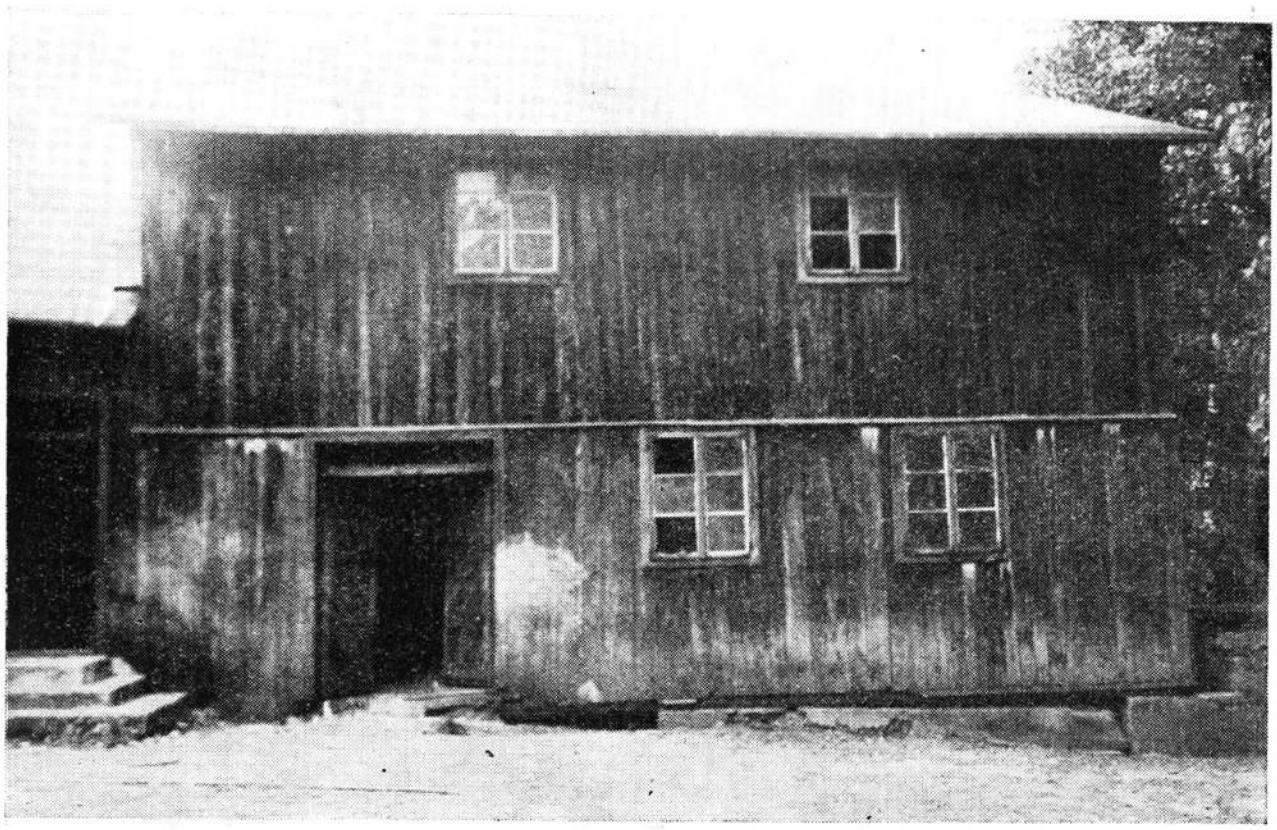

10. Kocielizna. Młyn wodny zbożowy

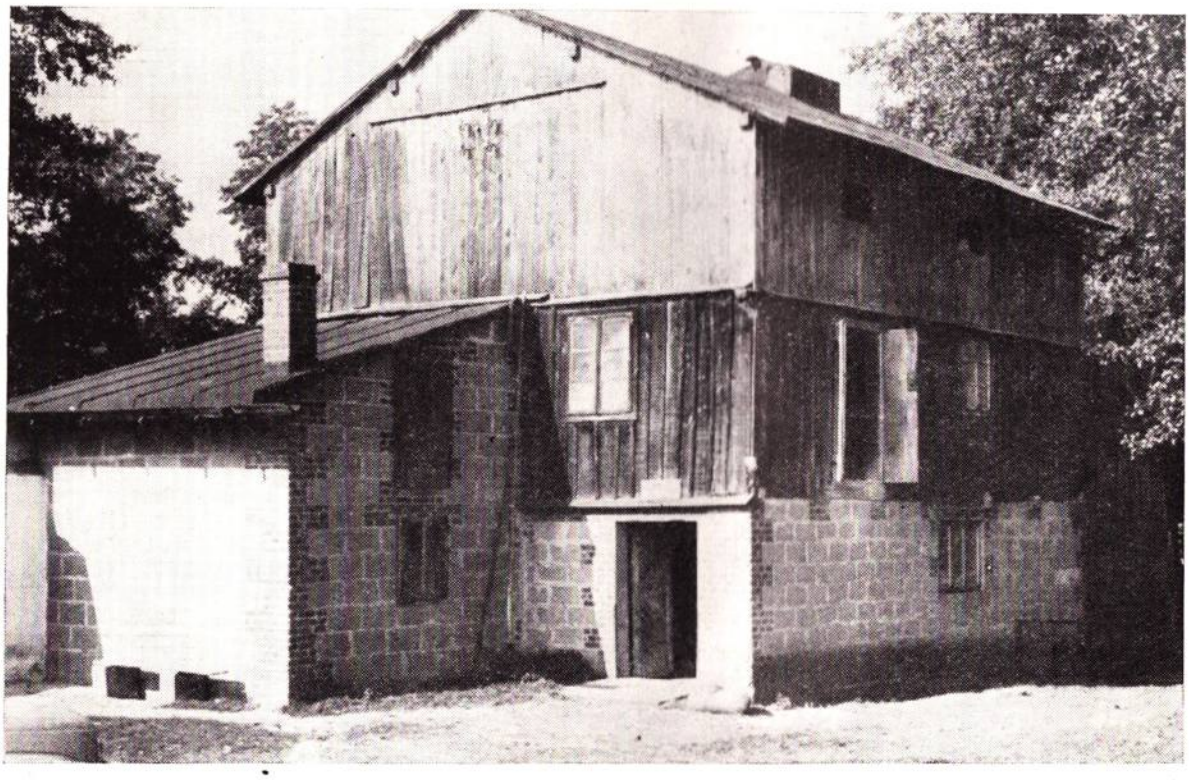

15. Rudzisko. Młyn wodny zbożowy

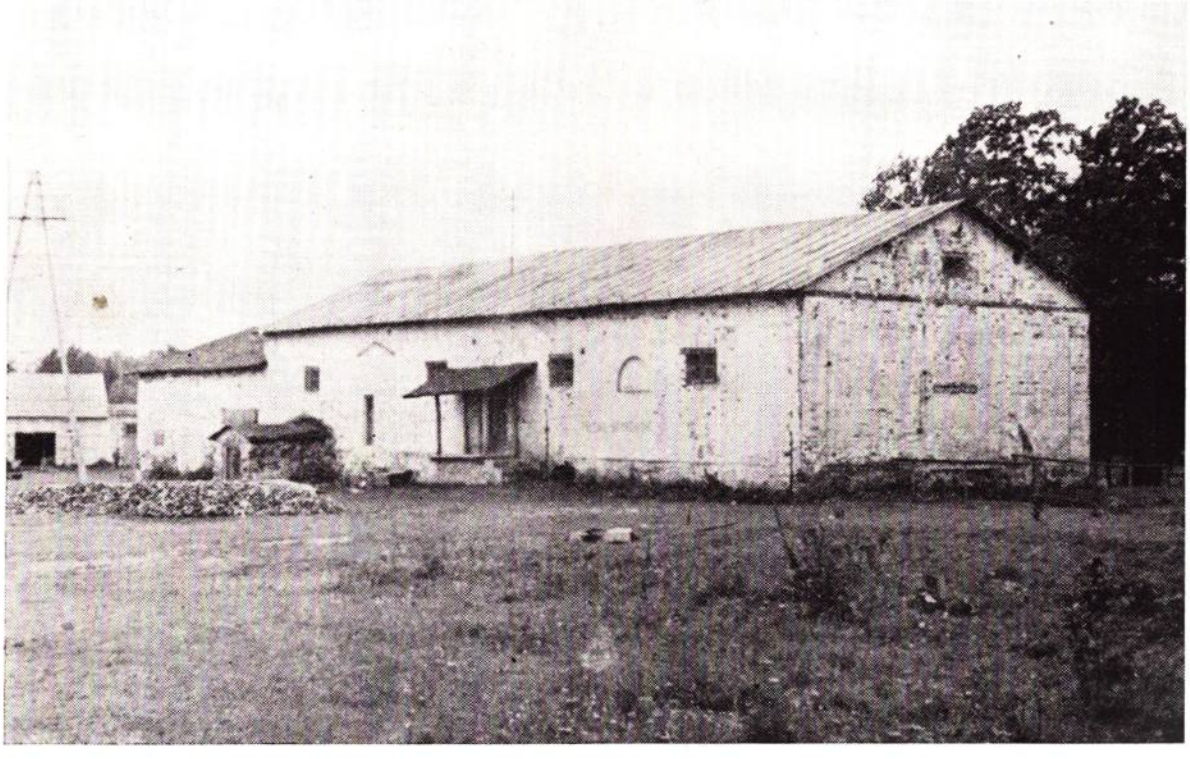

16. Słupia. Przebudowany budynek dawnej gorzelni

17. Szczercowska Wieś. Młyn wodny zbożowy i tartak

18. Szczerców. Młyn wodny zbożowy, widok od szczytu

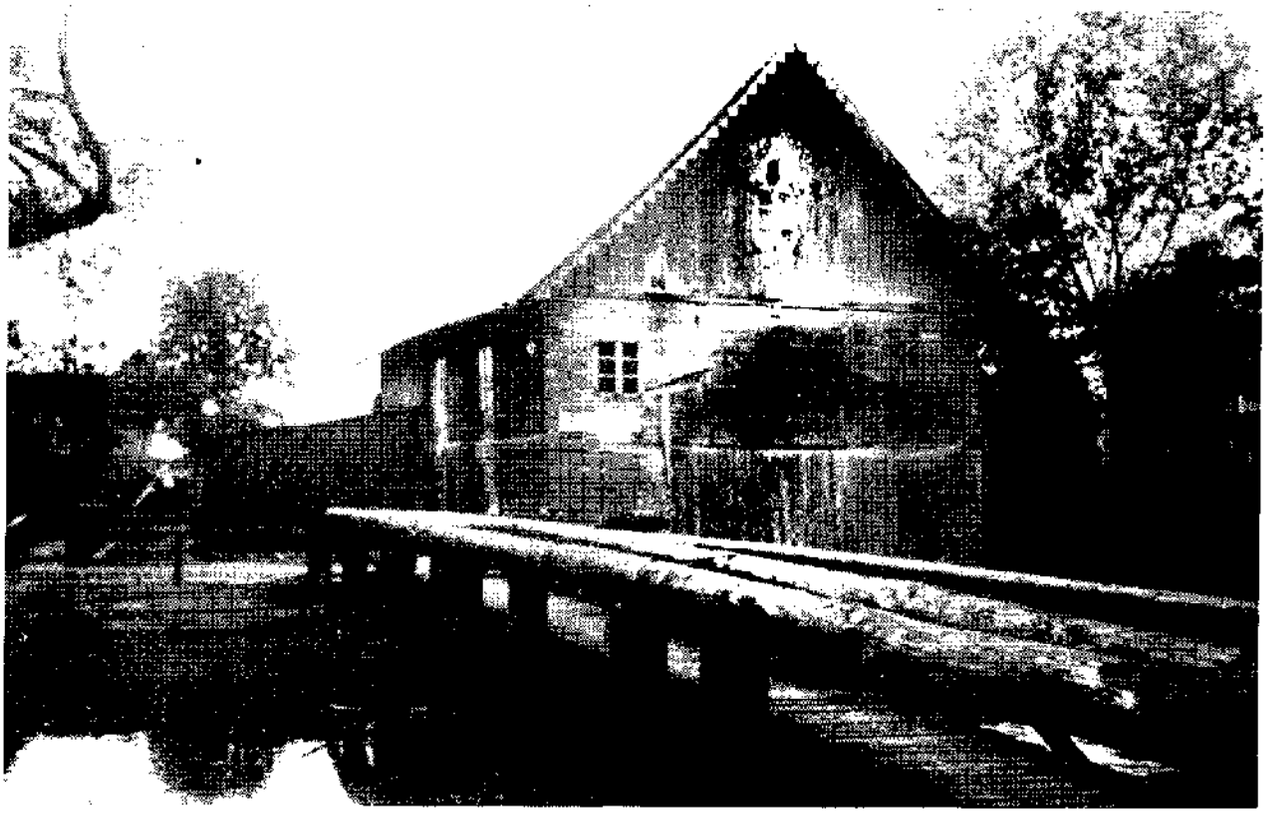

19. Szczerców. Młyn wodny zbożowy, widok od strony wschodniej

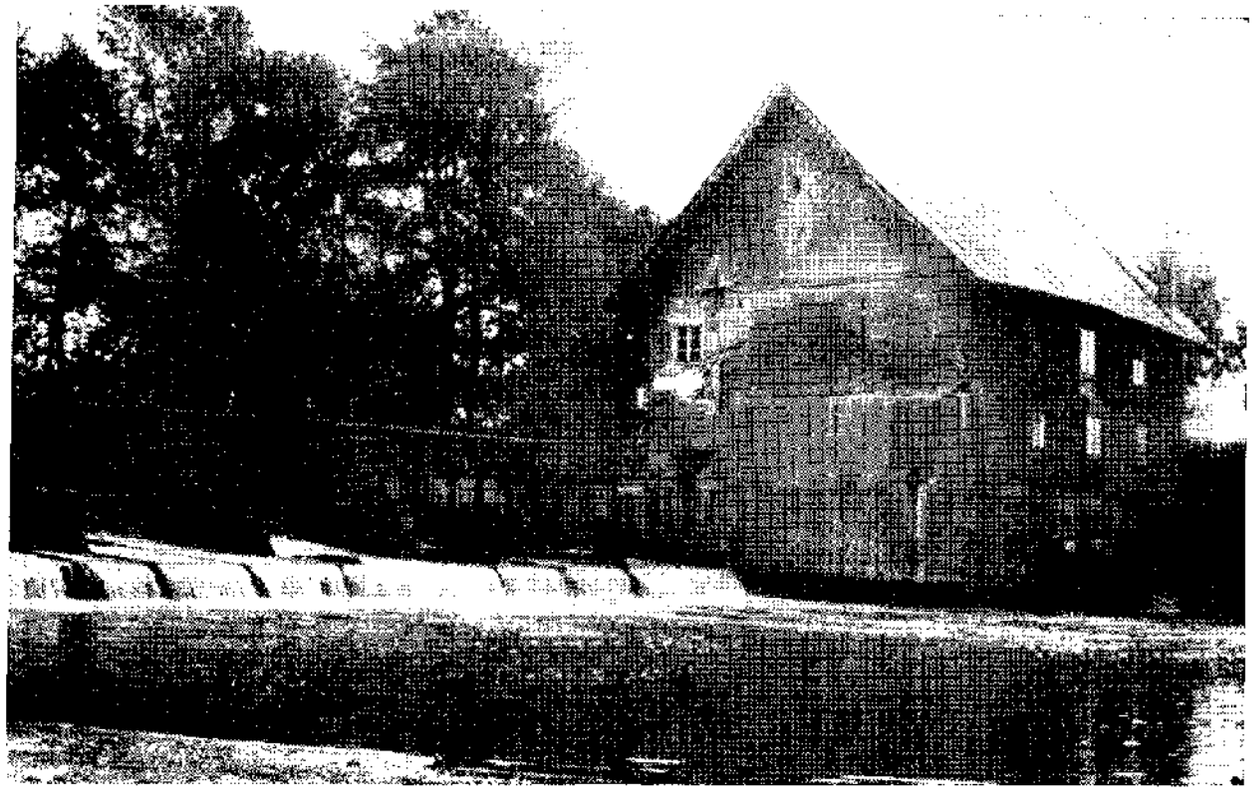

20. Szczerców. Młyn wodny zbożowy, urządzenia wodne

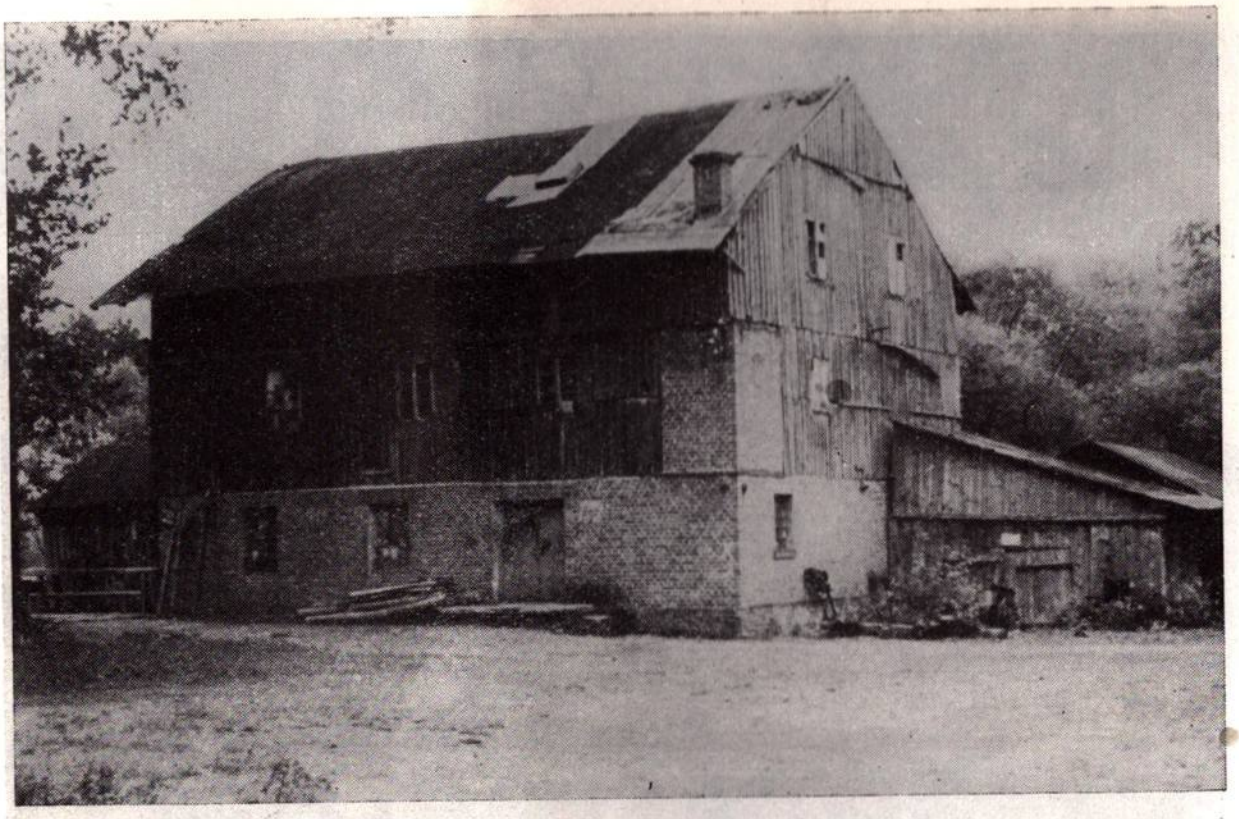

21. Wyr. Młyn wodny zbożowy „Wyr Kaszewski"

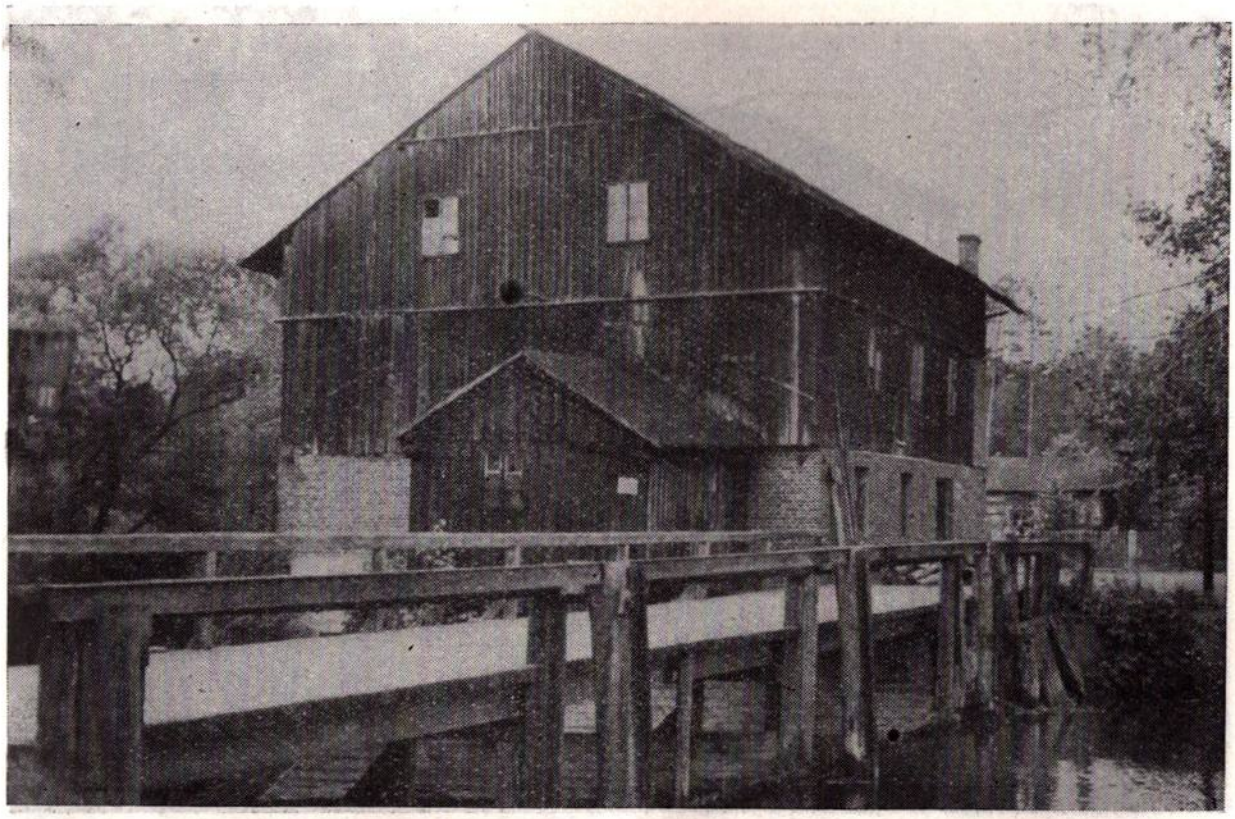

22. Wyr. Młyn wodny zbożowy „Wyr Kaszewski"; turbinownia, urządzenia wodne

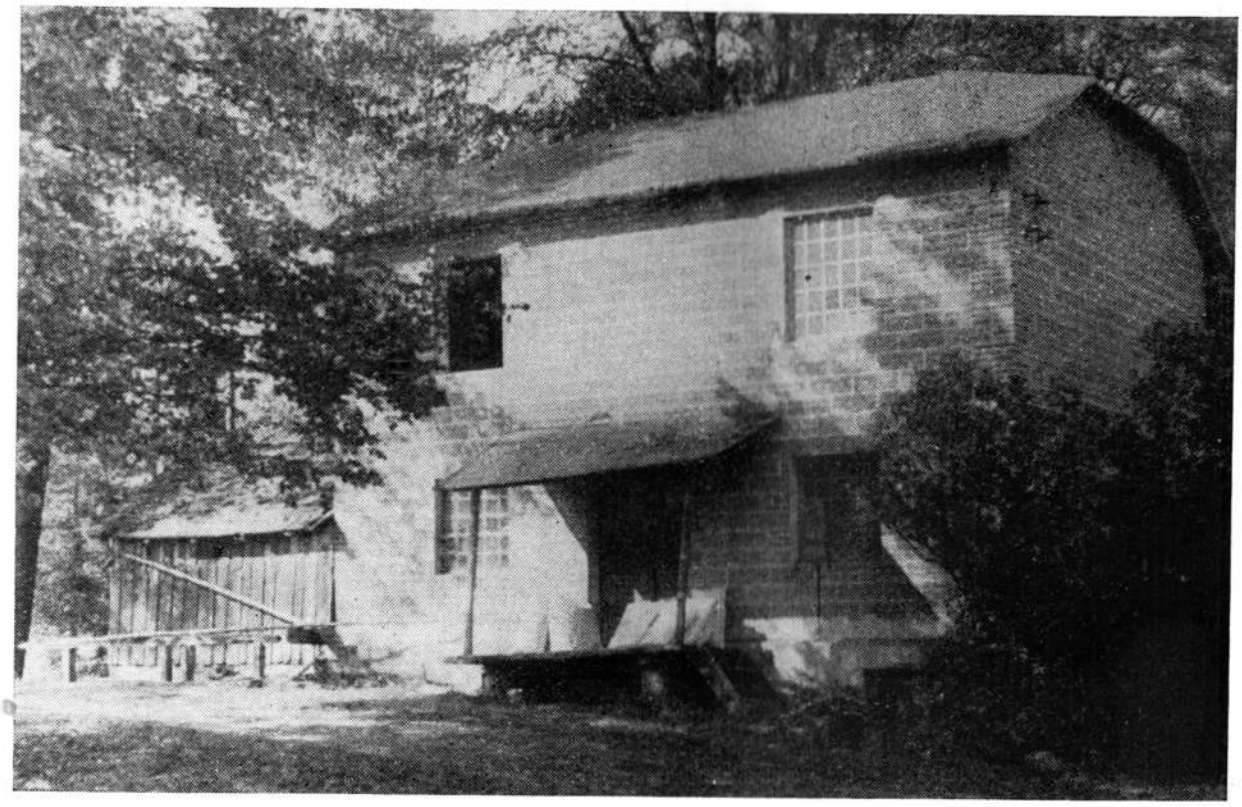

23. Zalepa. Młyn wodno-elektryczny

24. Barycz. Młyn wodny zbożowy

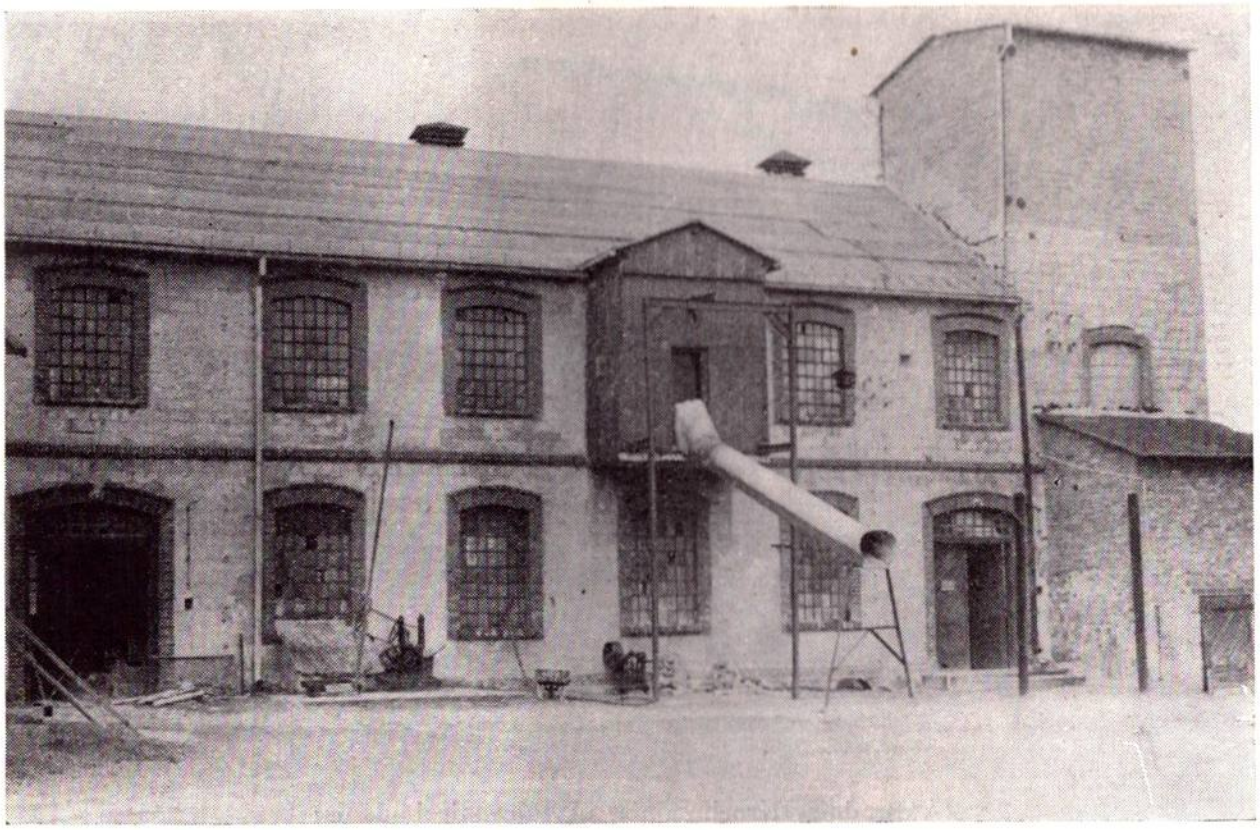

25. Brodnia. Krochmalnia widok od frontu

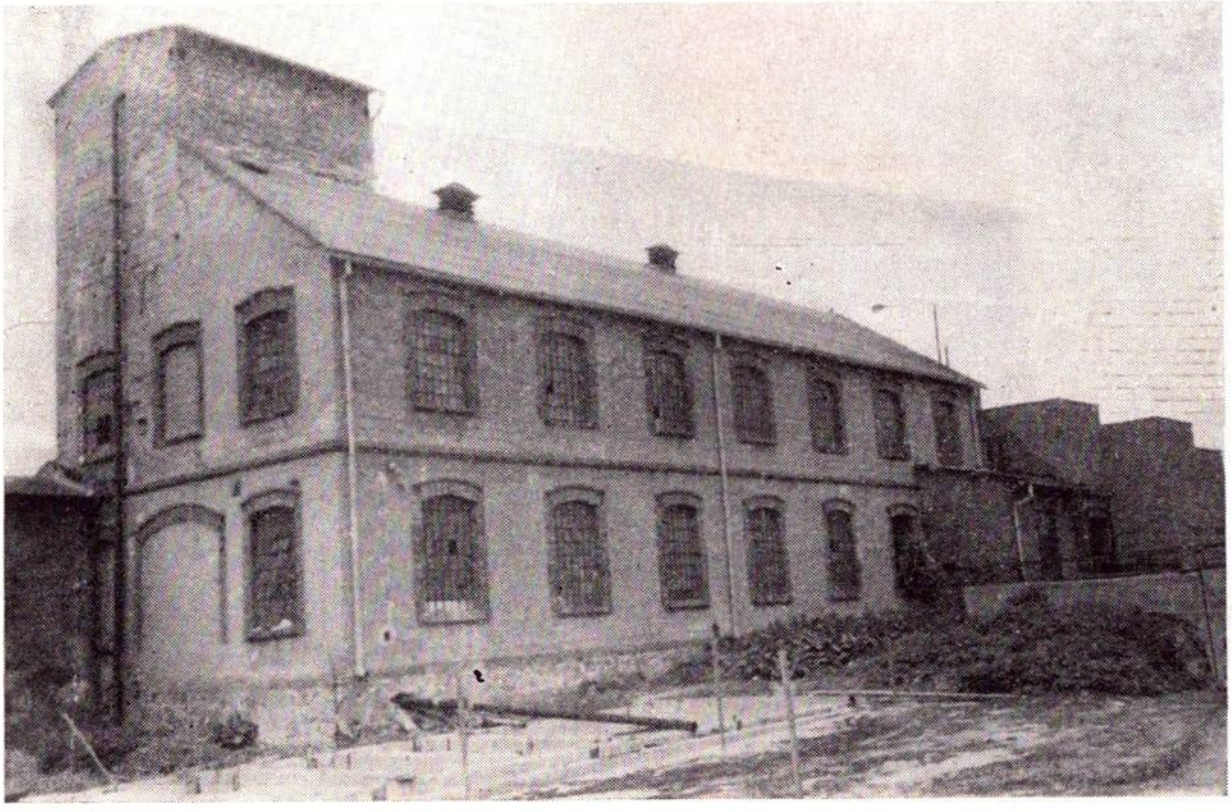

26. Brodnia. Krochmalnia, widok od tyłu

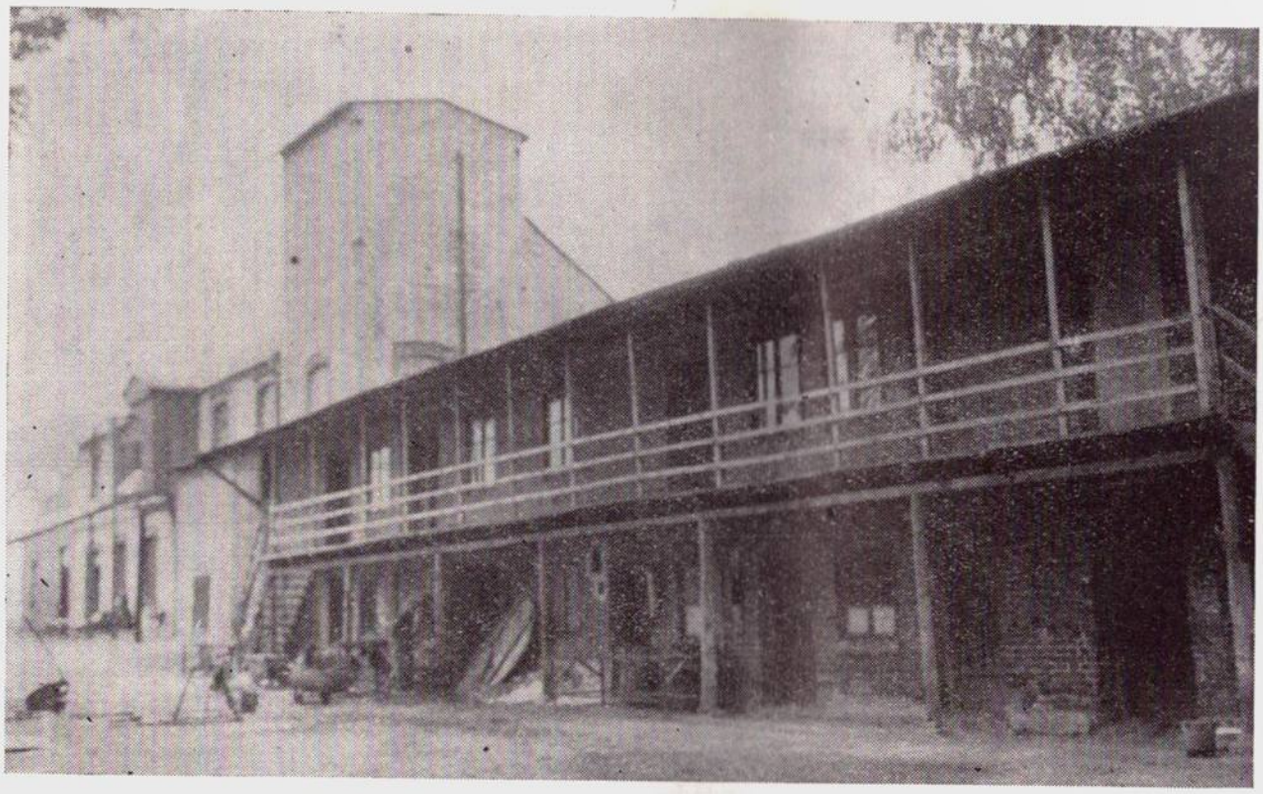

27. Brodnia. Krochmalnia, usytuowanie budynku

28. Brzeski. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu

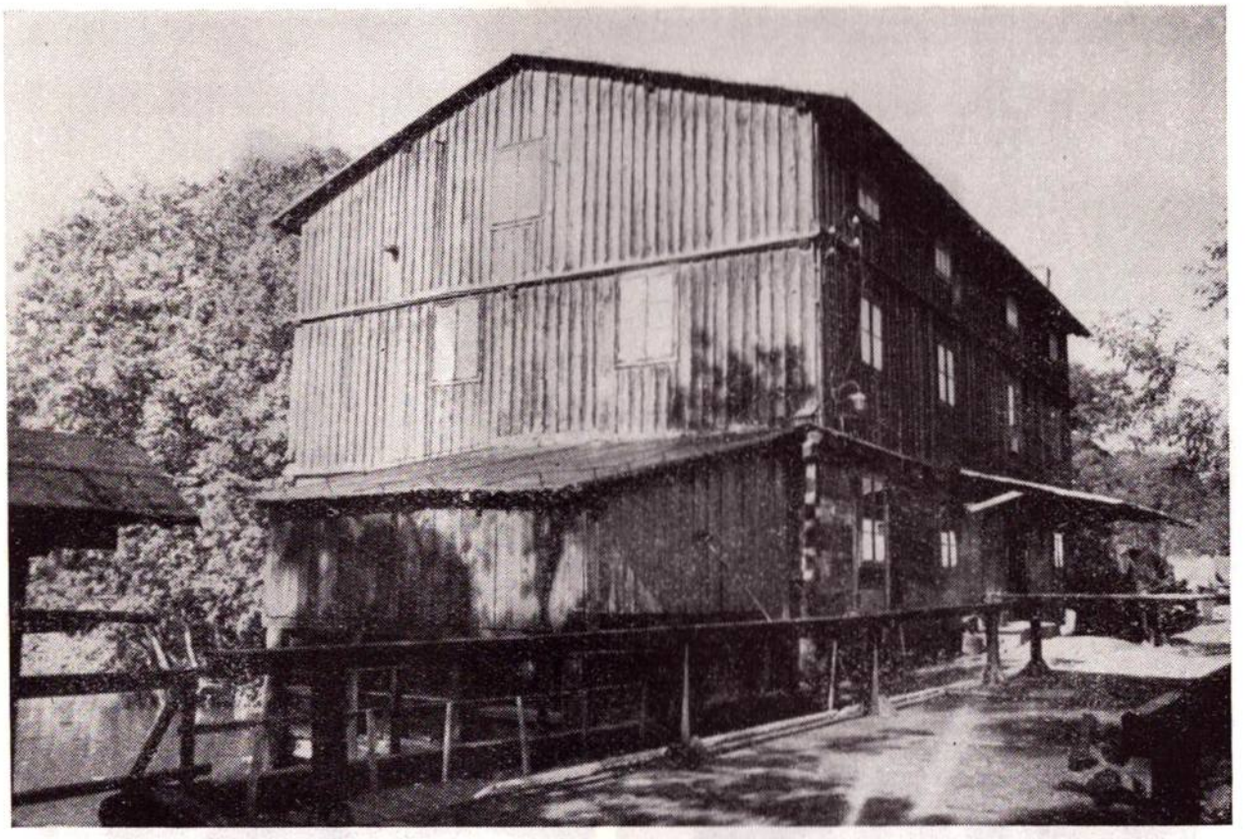

29. Brzeski. Młyn wodny zbożowy, widok od strony turbinowni

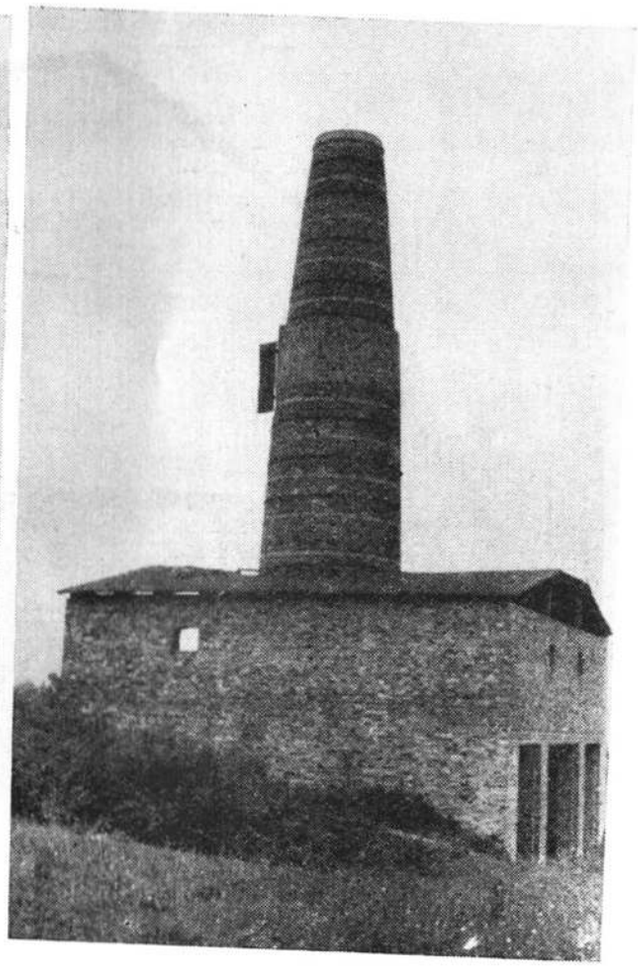

30. Brzyków. Piec wapienny, widok od strony otworu odbiorczego
31. Brzyków. Piec wapienny, widok z boku

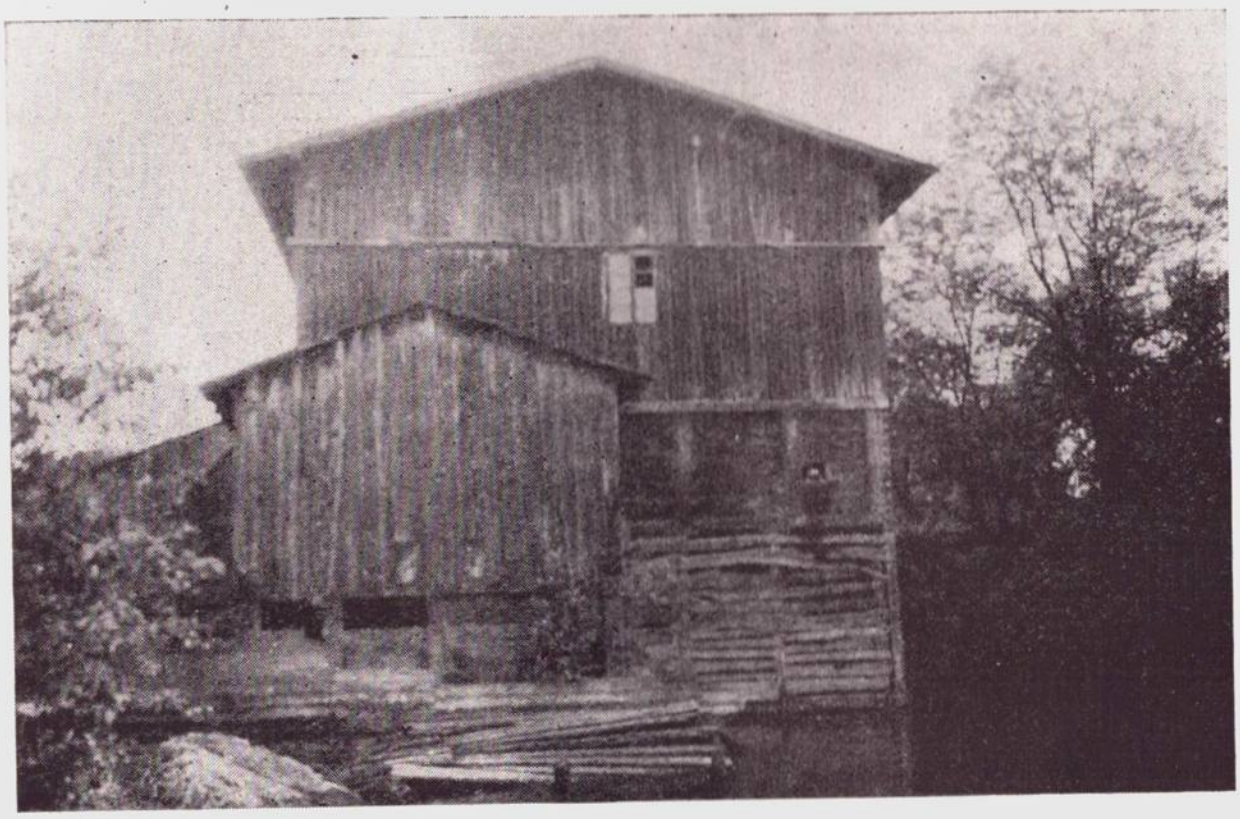

32. Chociw. Młyn wodny zbożowy

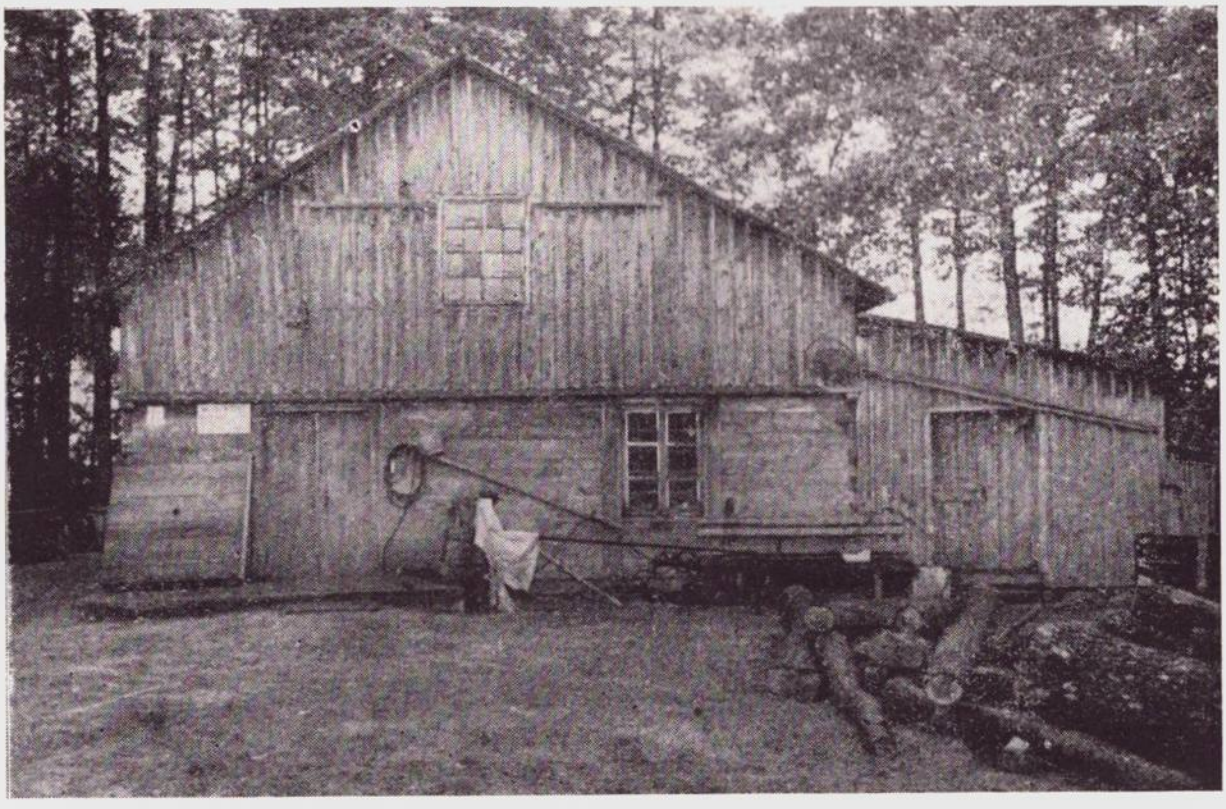

33. Chrząstawa. Młyn wodny zbożowy „Barasińskiego"

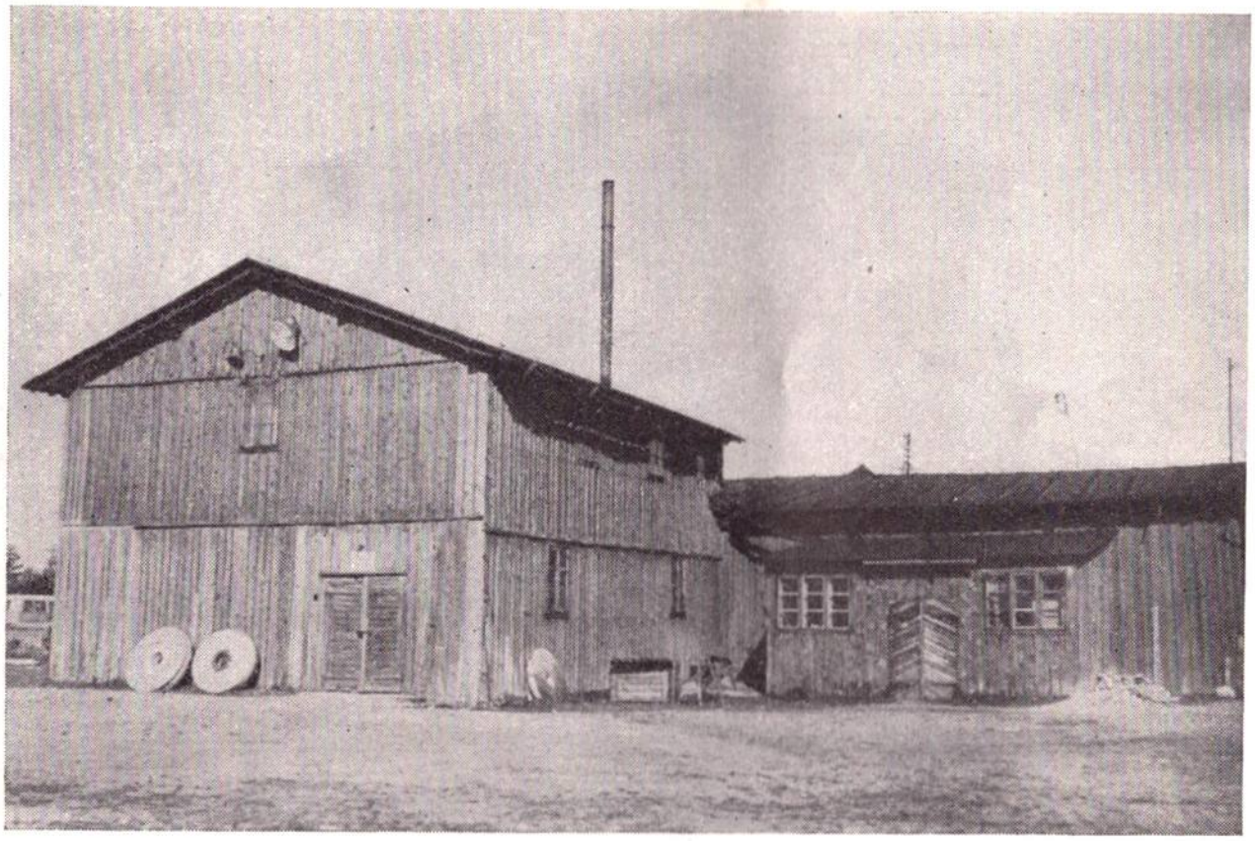

34. Dłutów. Młyn motorowy

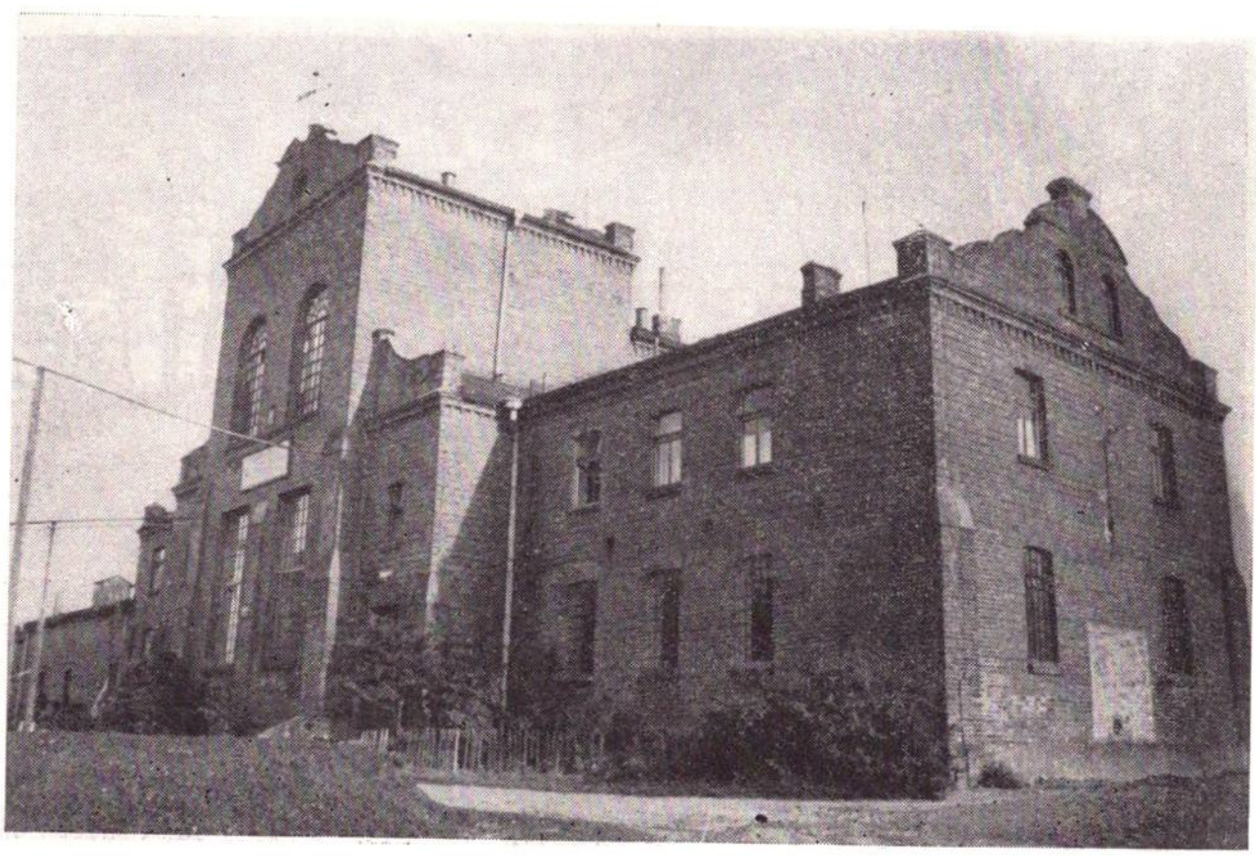

35. Dłutów. Gorzelnia

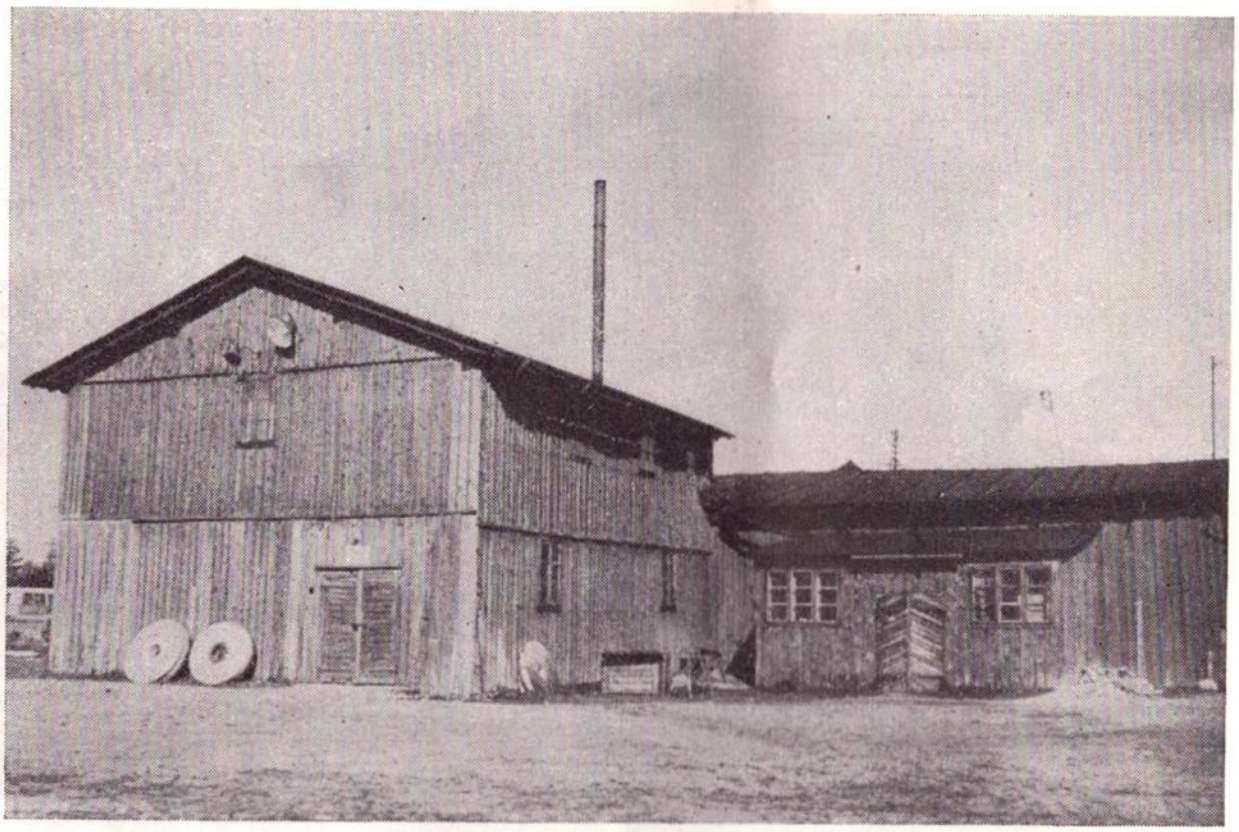

34. Dłutów. Młyn motorowy

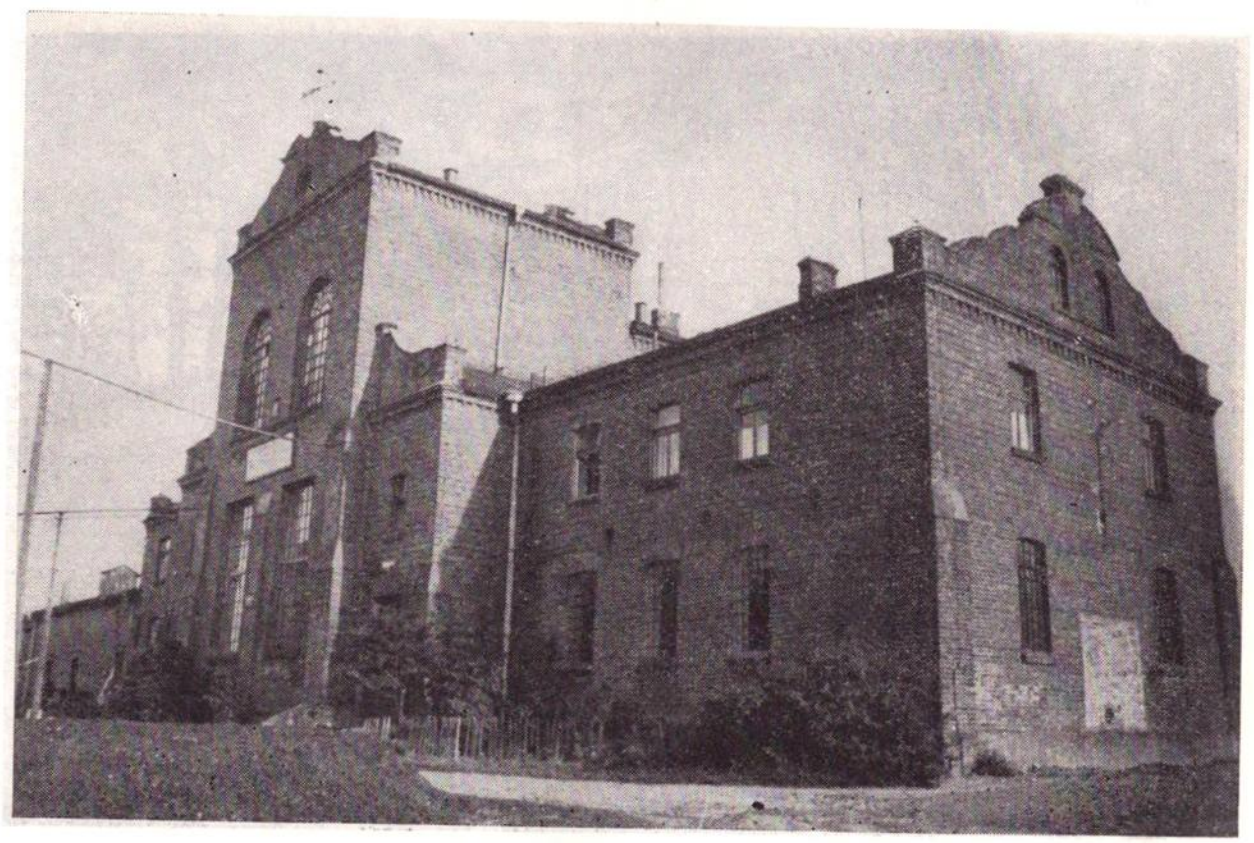

35. Dłutów. Gorzelnia

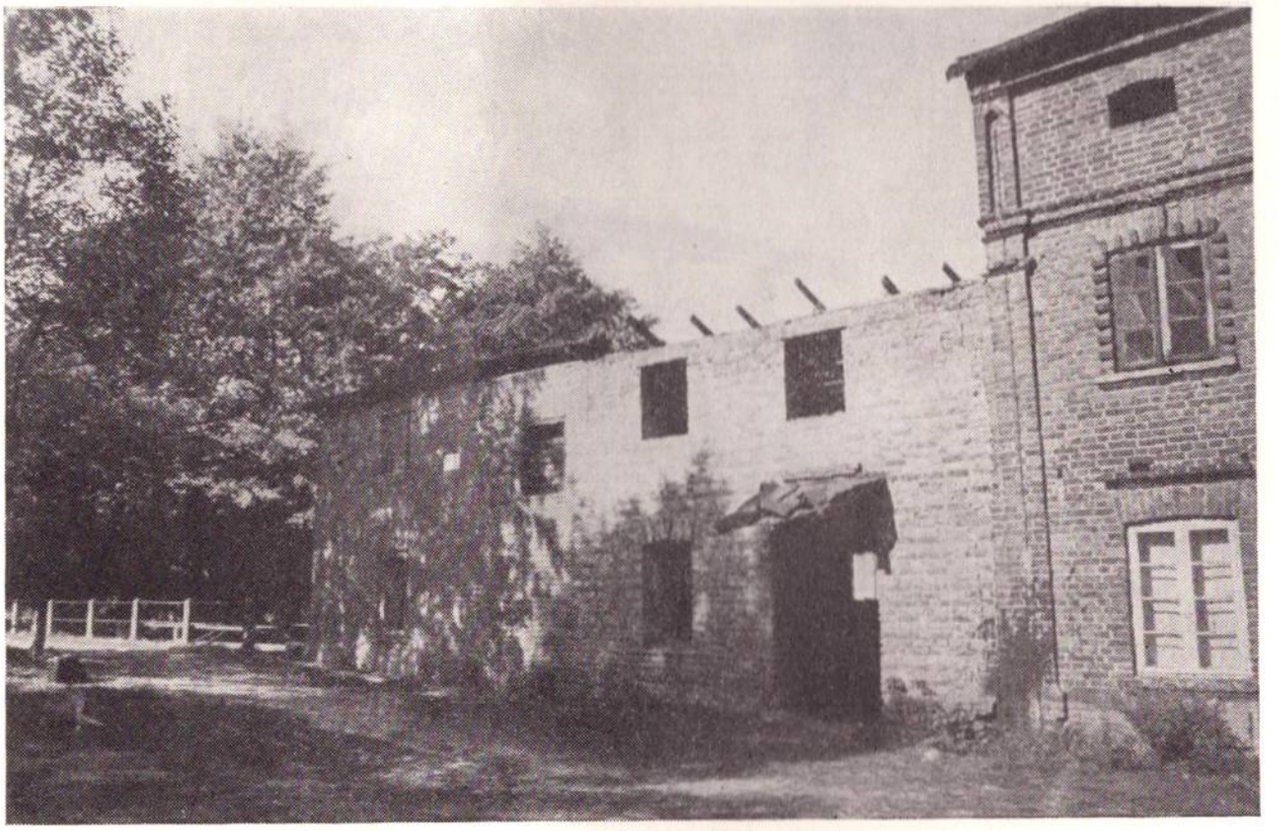

36. Emilianów. Mury dawnego młyna wodnego zbożowego

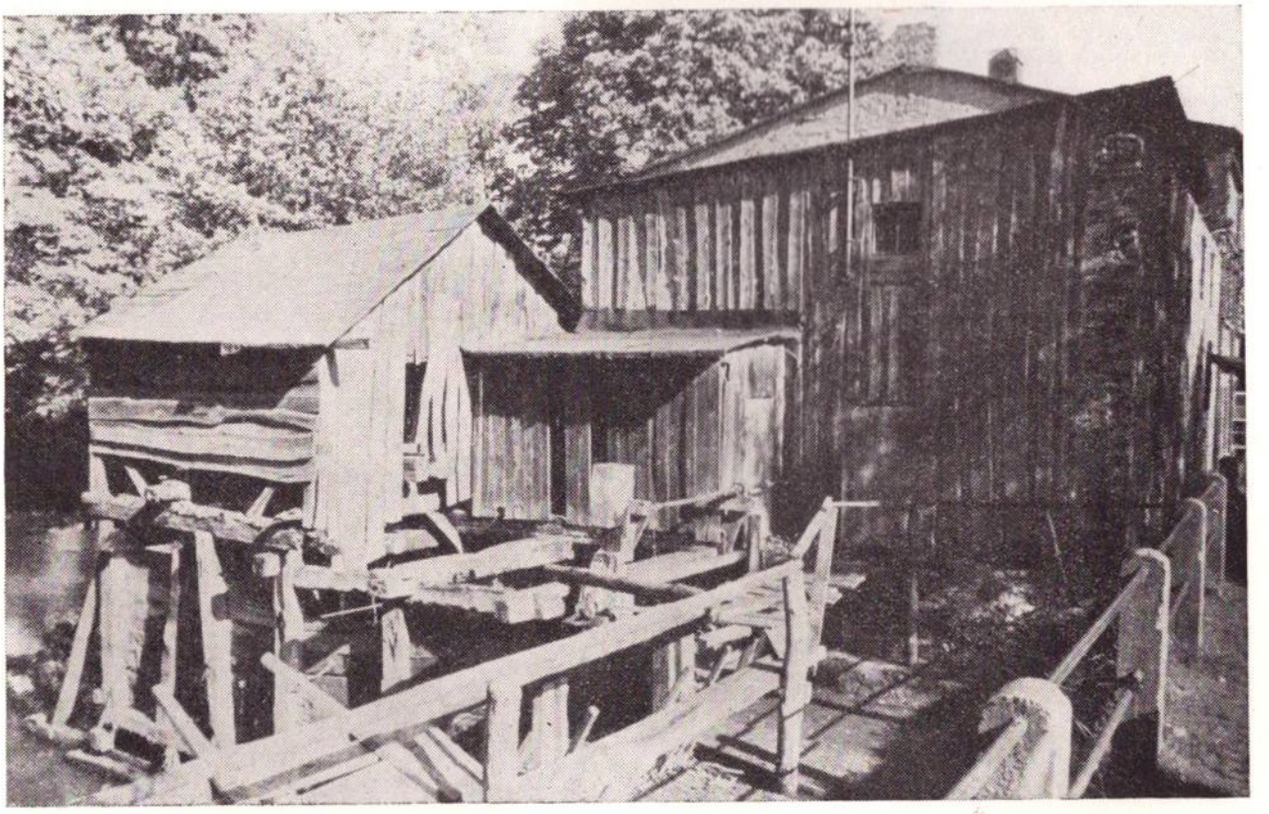

37. Emilianów. Turbinownia i urządzenia wodne dawnego młyna

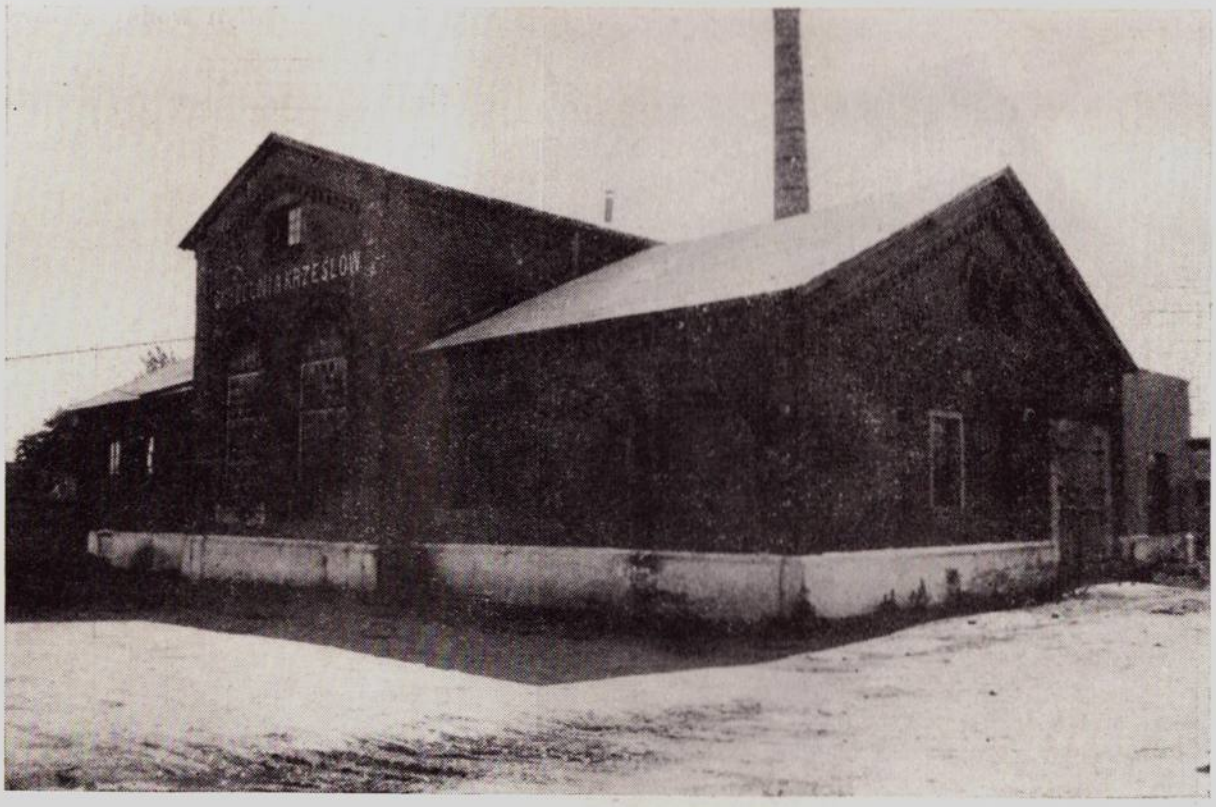

40. Krześlów. Gorzelnia, widok od frontu

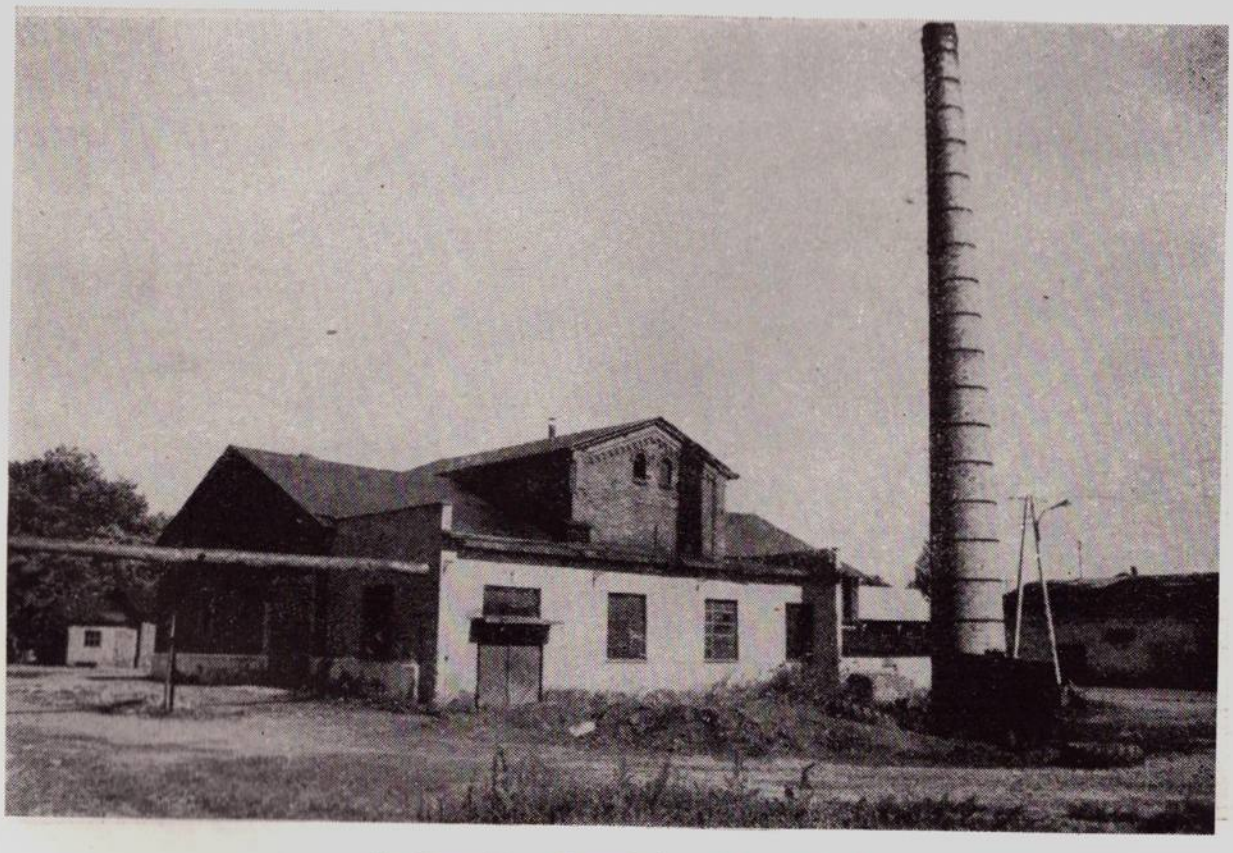

41. Krześlów. Gorzelnia, widok od tyłu

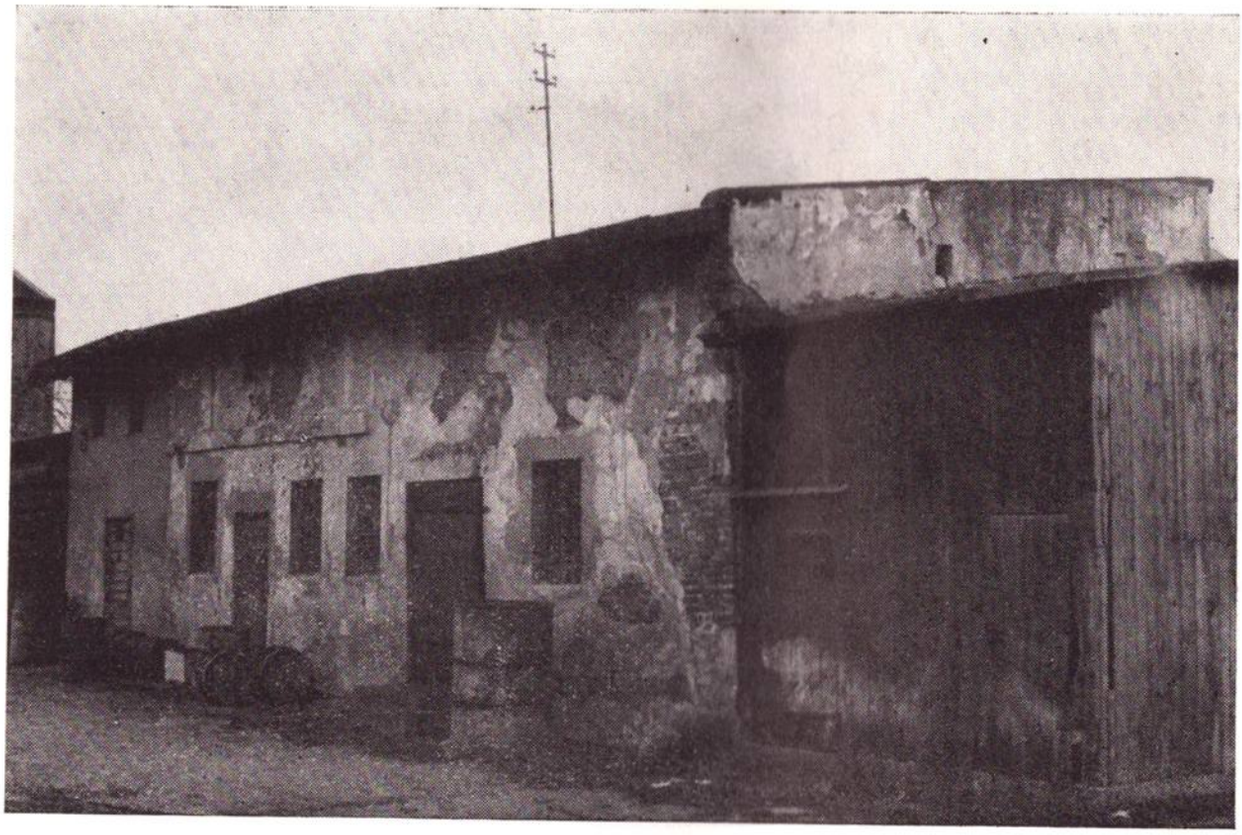

46. Łask. Olejarnia przy ul. S. Żeromskiego 4

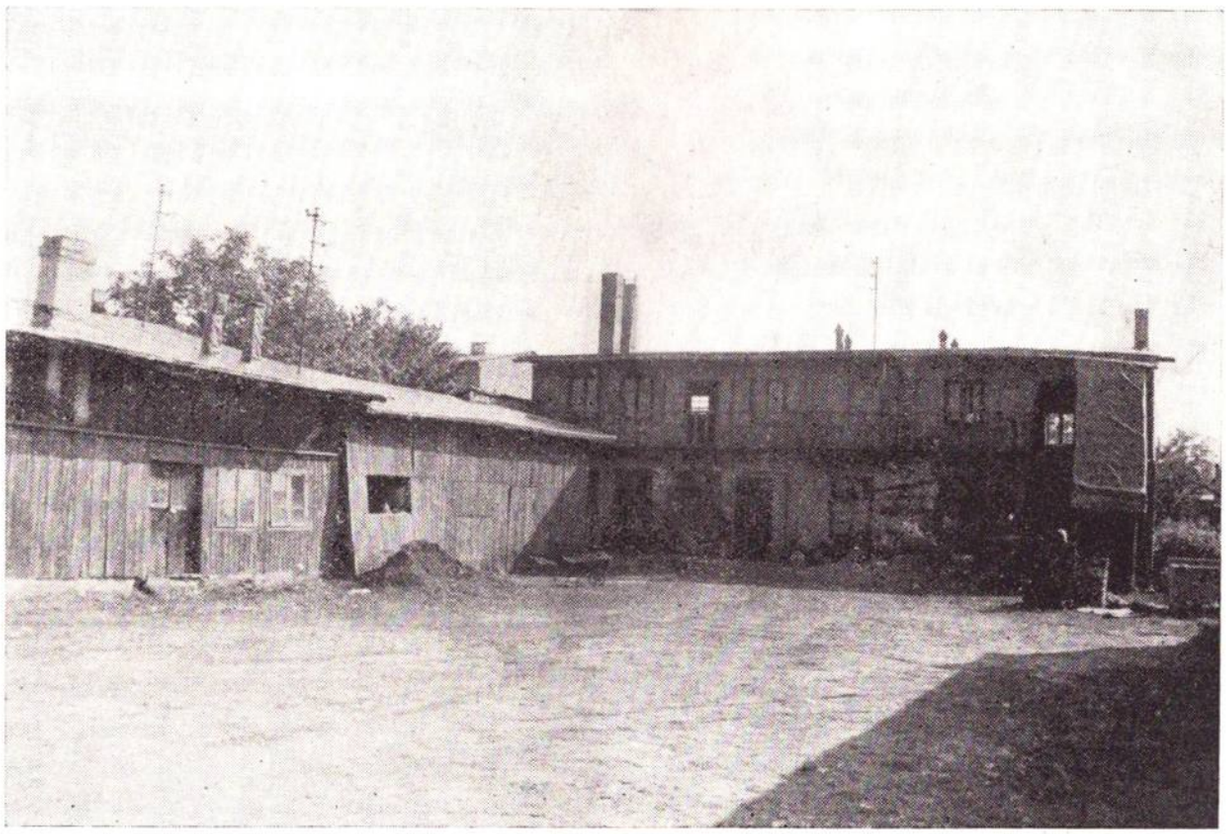

47. Łask. Garbarnia i farbiarnia przy ul. Tylnej 9

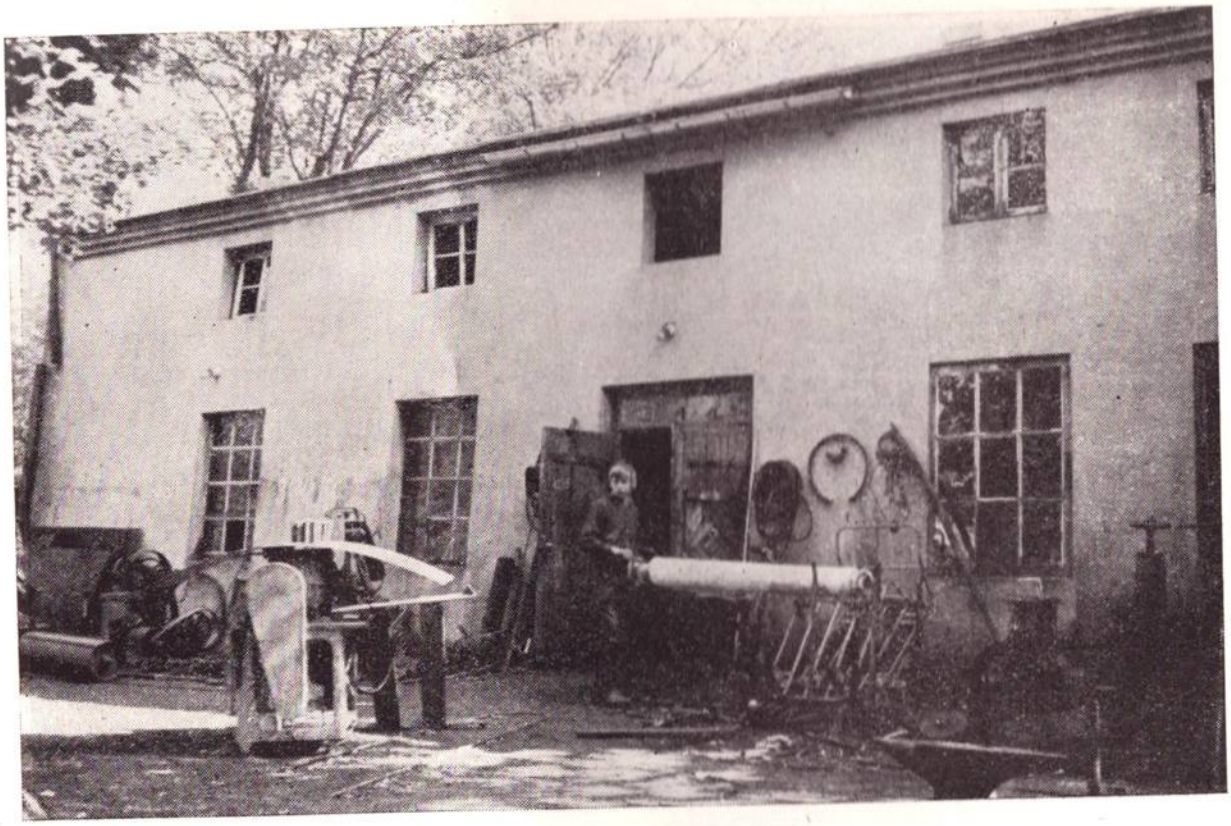

48. Łask. Zakład mechaniczny przy ul. 9 Maja

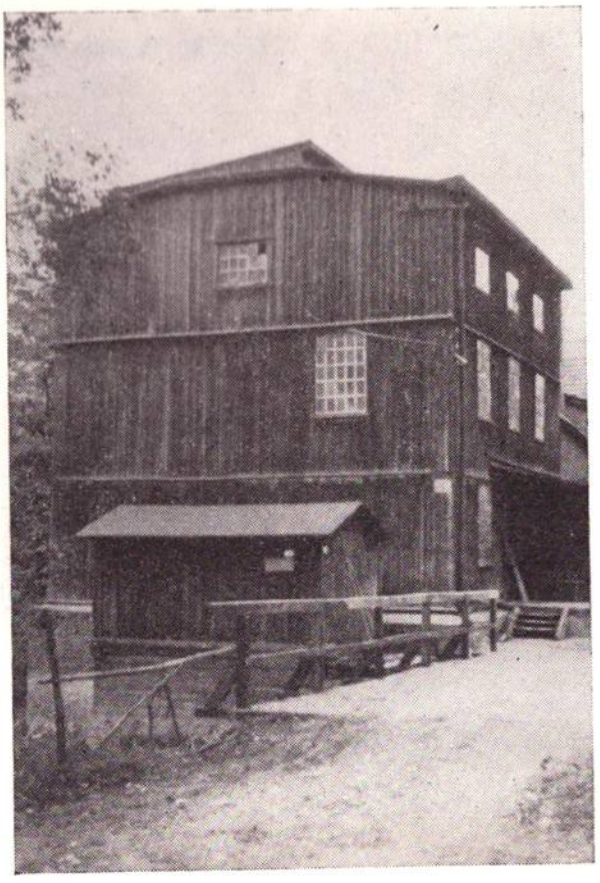

49. Nowy Młyn. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu

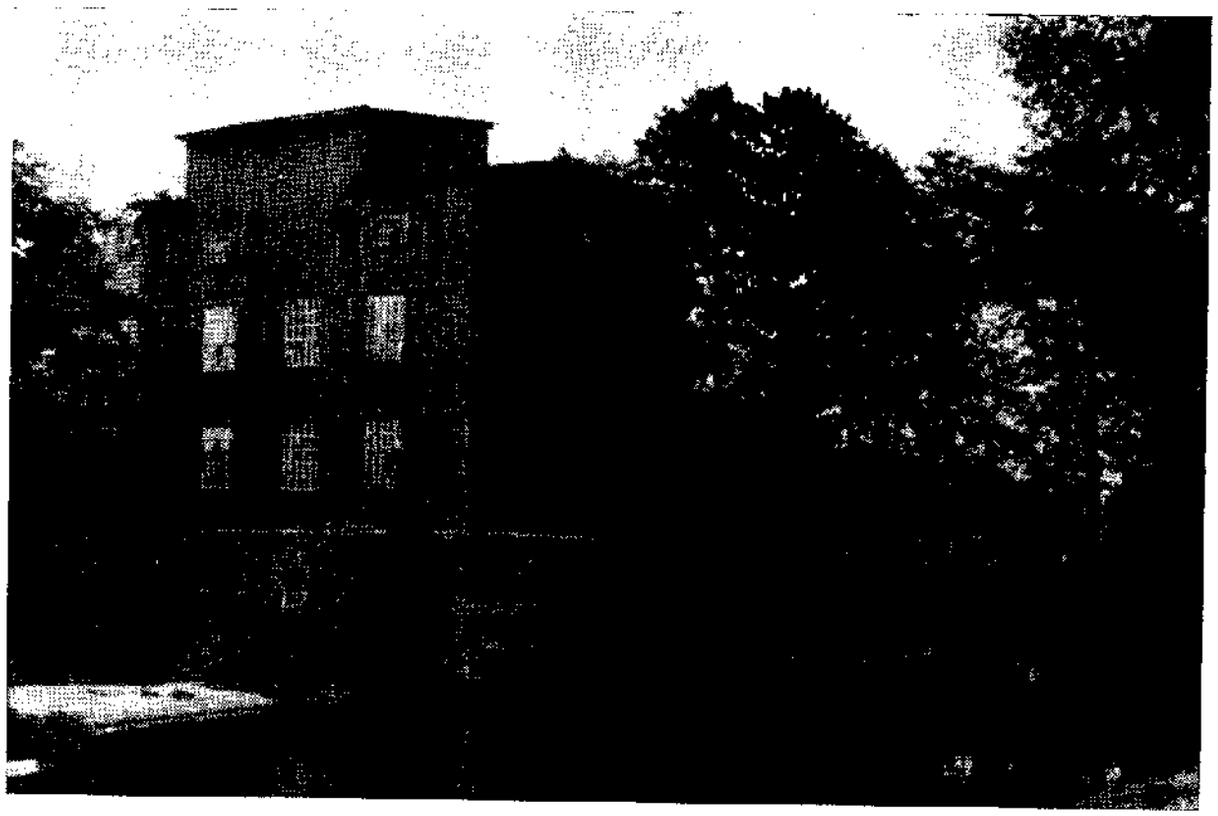

50. Nowy Młyn. Młyn wodny zbożowy, widok od tyłu

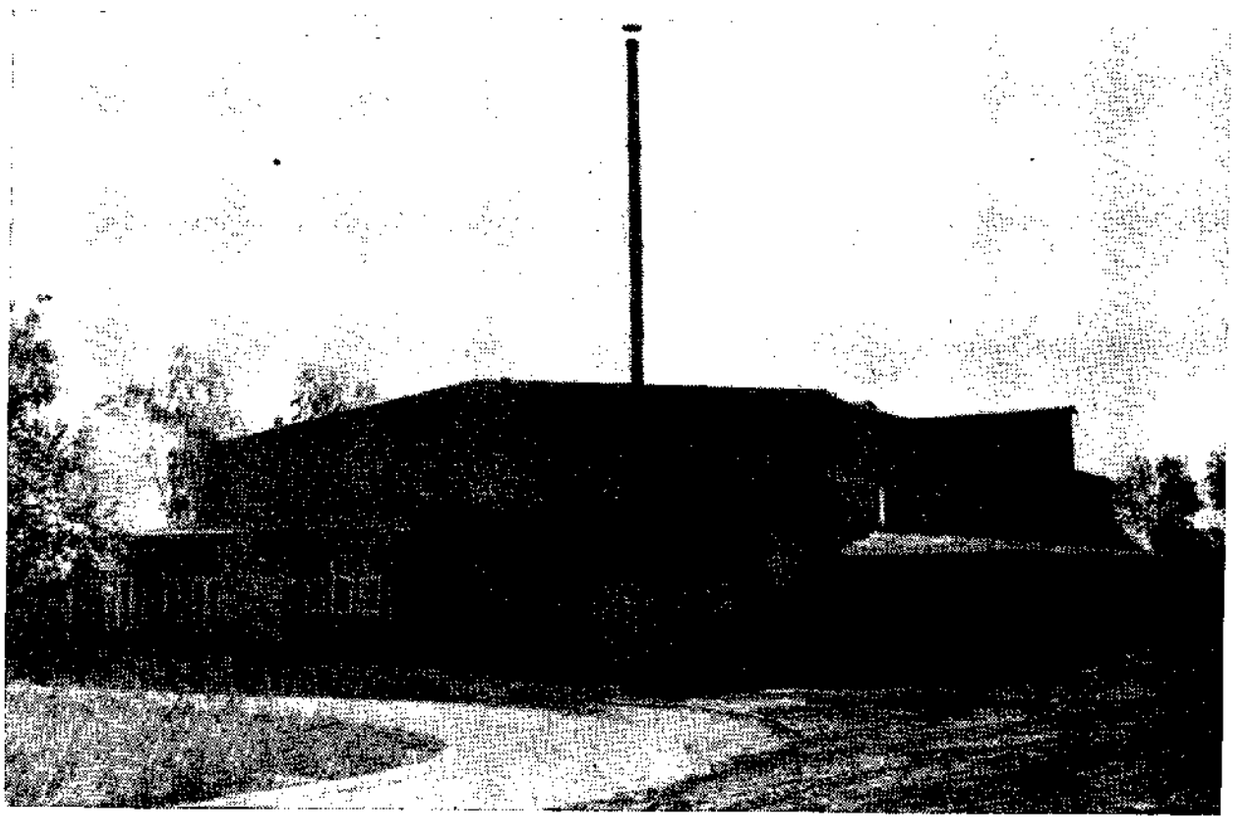

51. Orchów. Fabryka kleju

52. Paprotnia. Wiatrak, koźlak, widok od frontu
53. Paprotnia. Wiatrak, koźlak, widok od tyłu

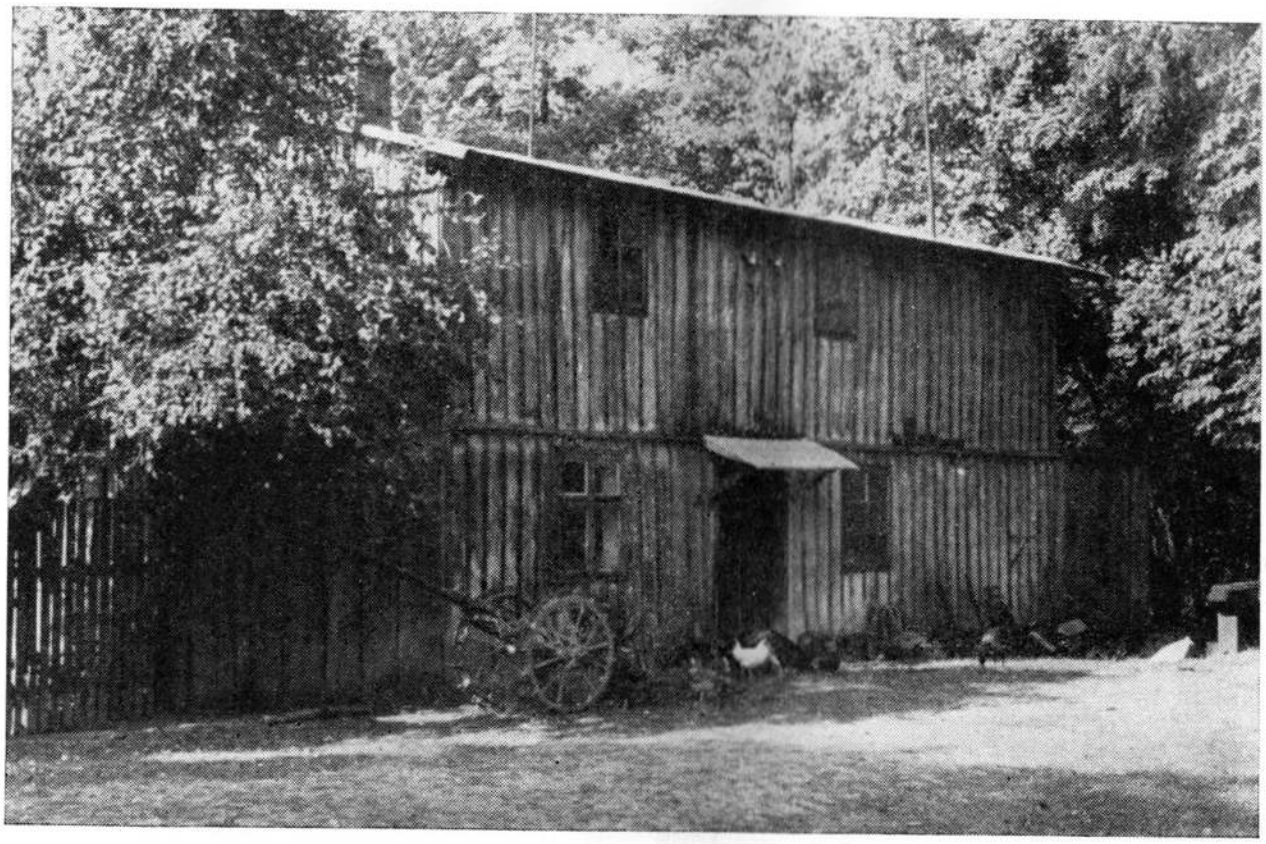

54. Piorunów. Młyn wodny zbożowy

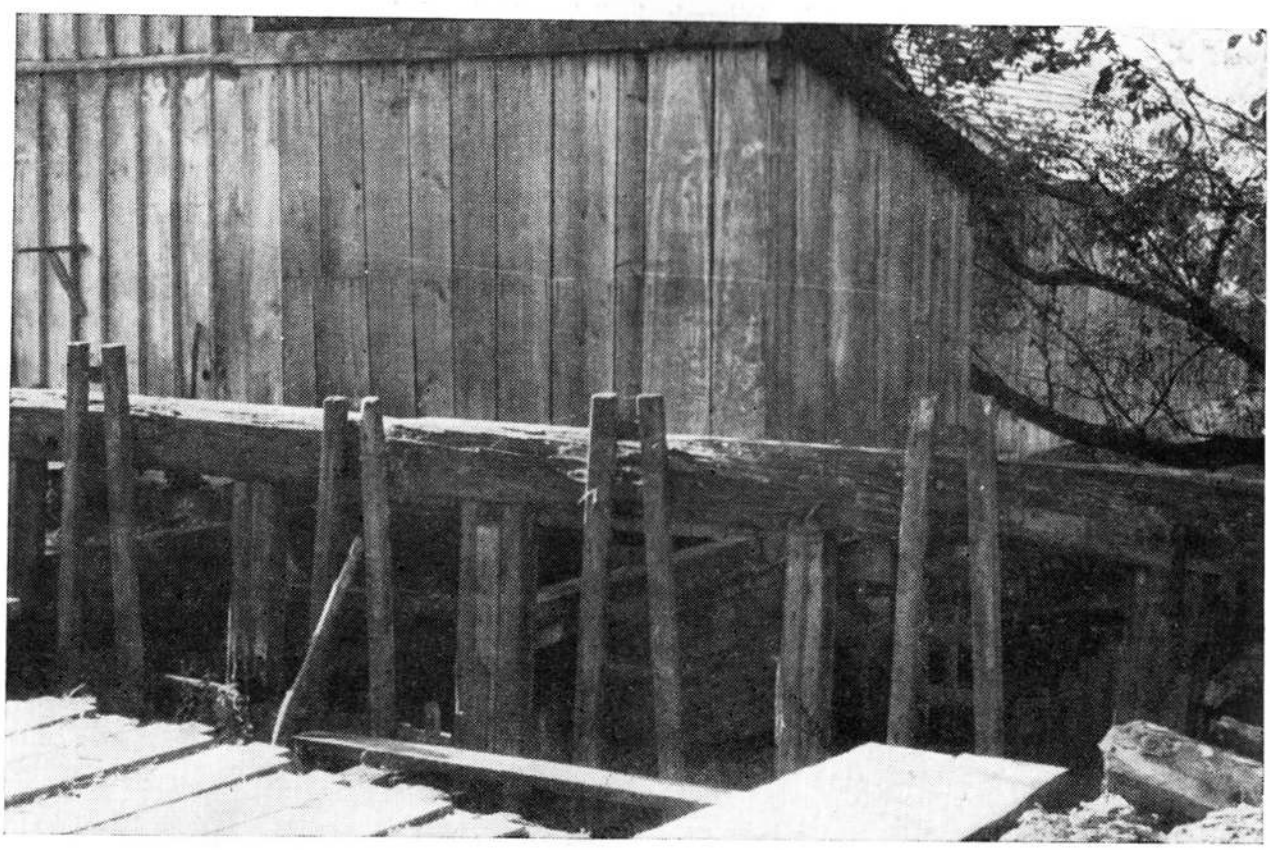

55. Piorunów. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne

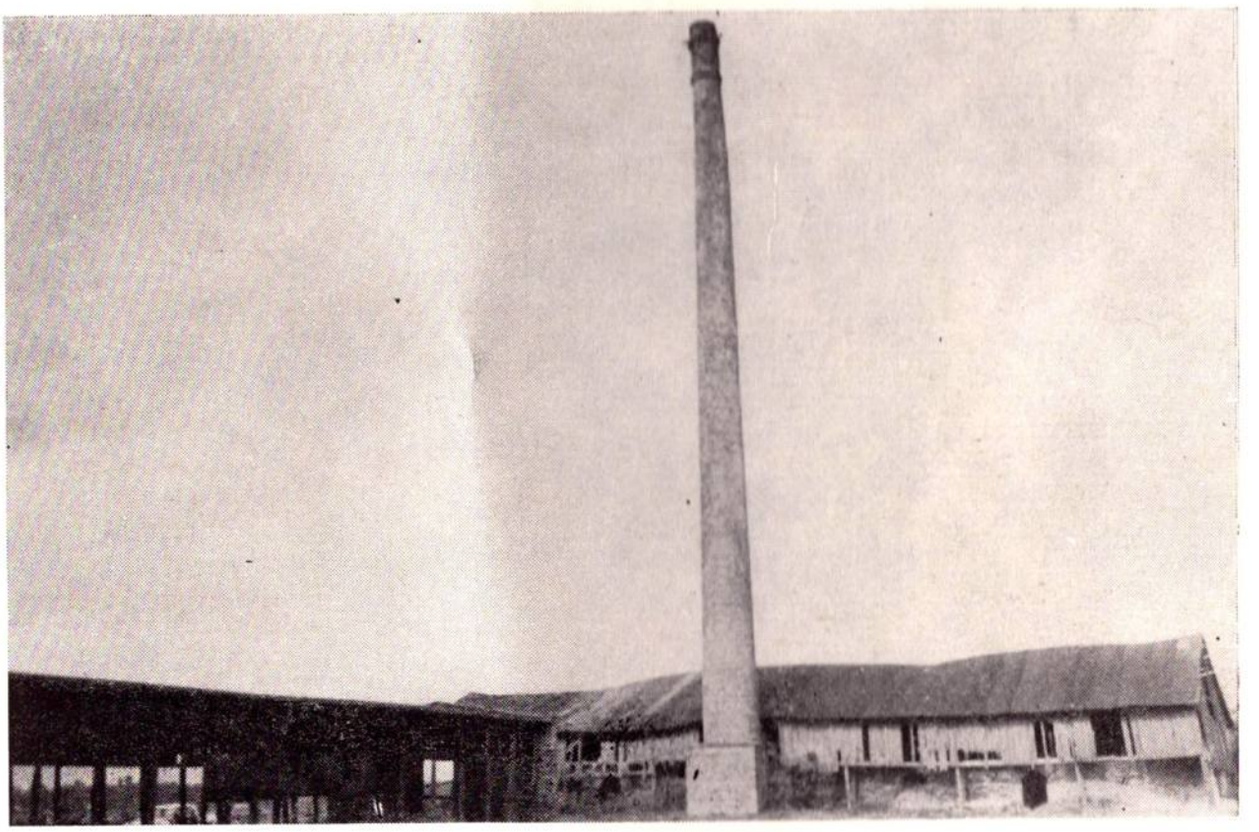

56. Piorunówek. Cegielnia

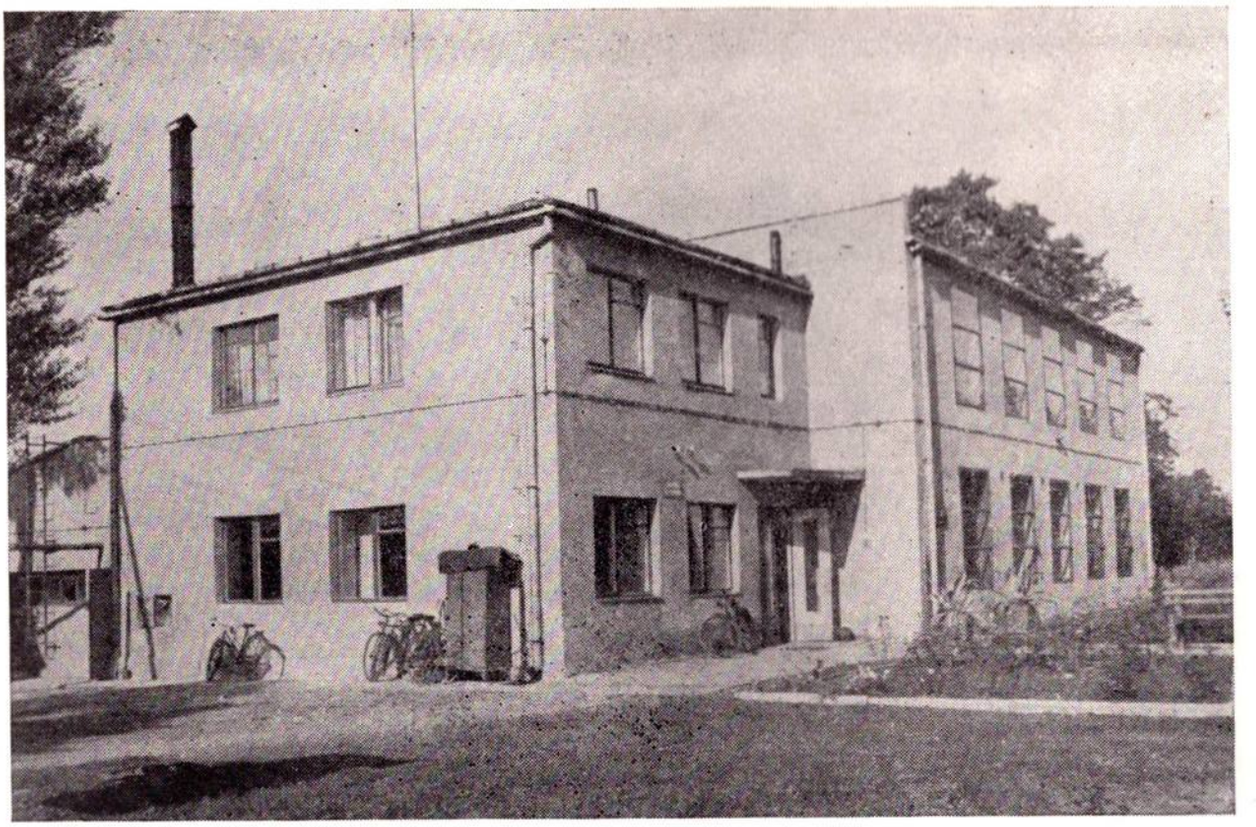

57. Pruszków. Dawny młyn wodny zbożowy, obecnie wytwórnia gazy młyńskiej

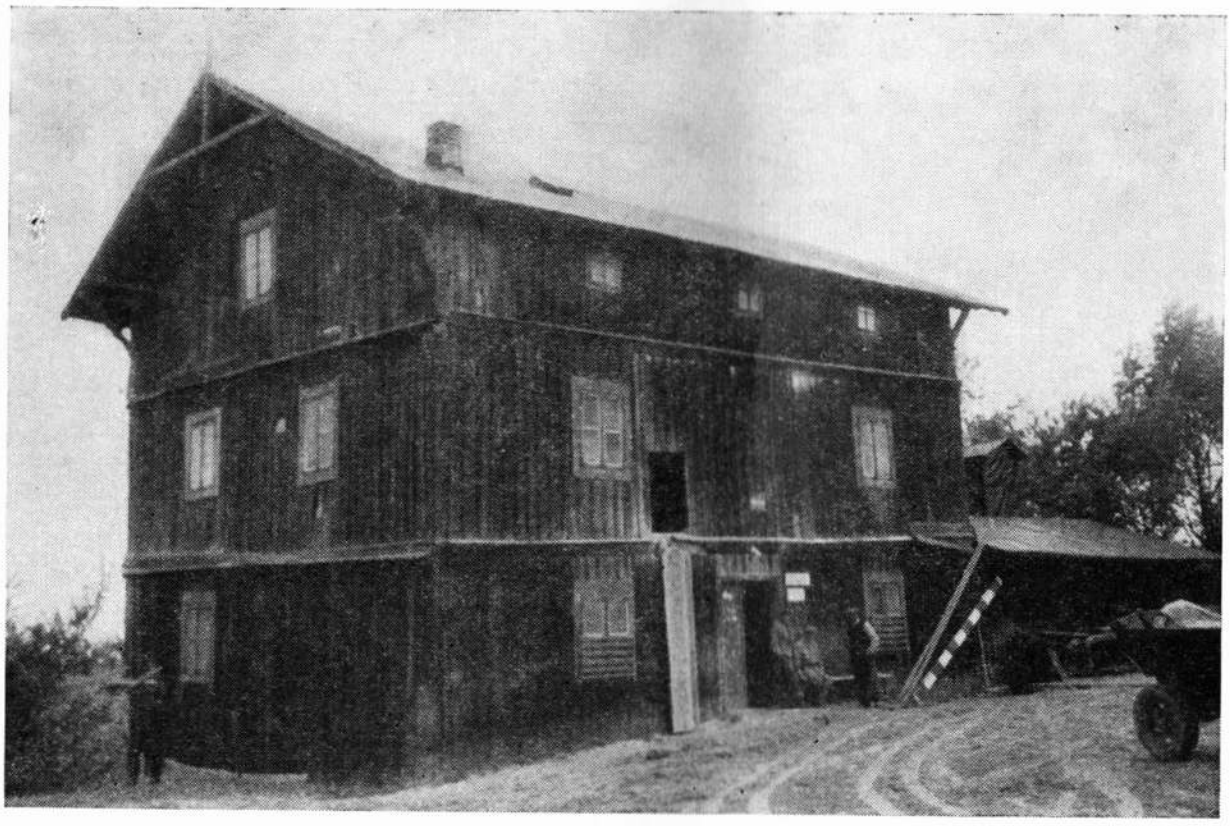

58. Rembieszów. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu

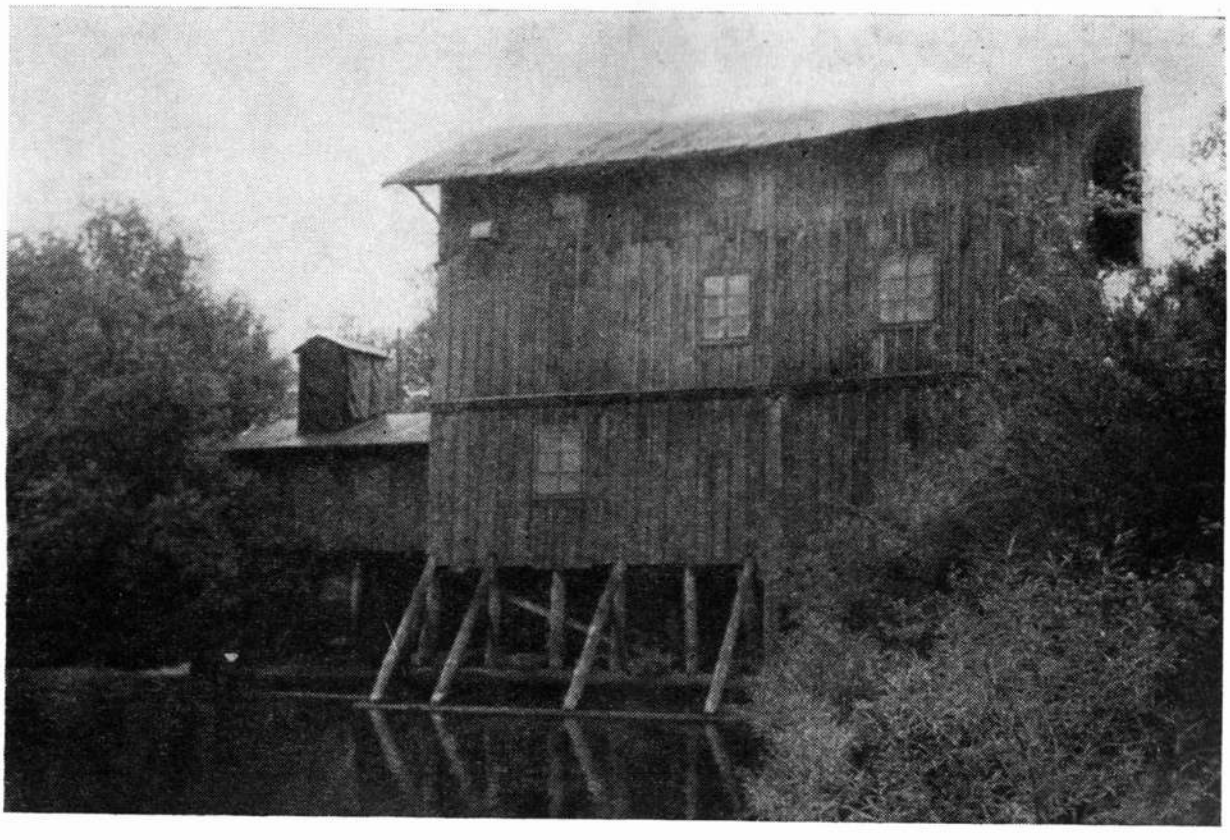

59. Rembieszów. Młyn wodny zbożowy, widok od tyłu

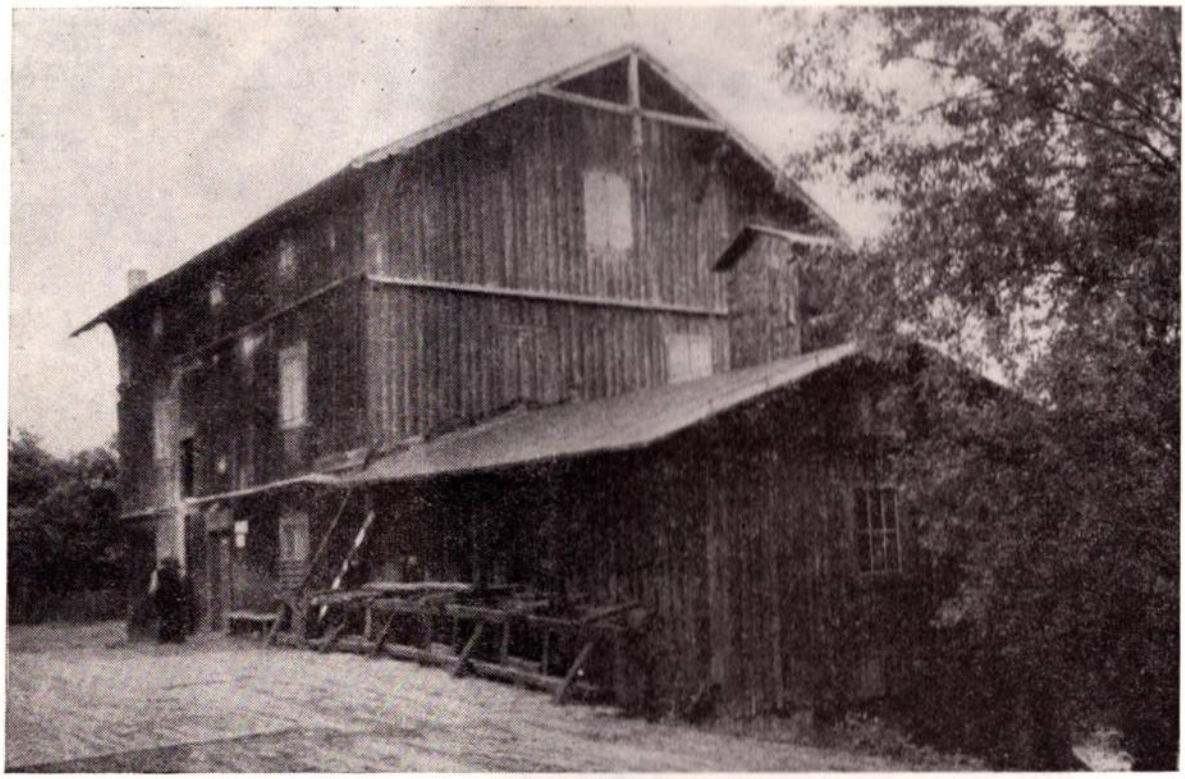

60. Rembieszów. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne

61. Sarnów. Młyn wodny zbożowy

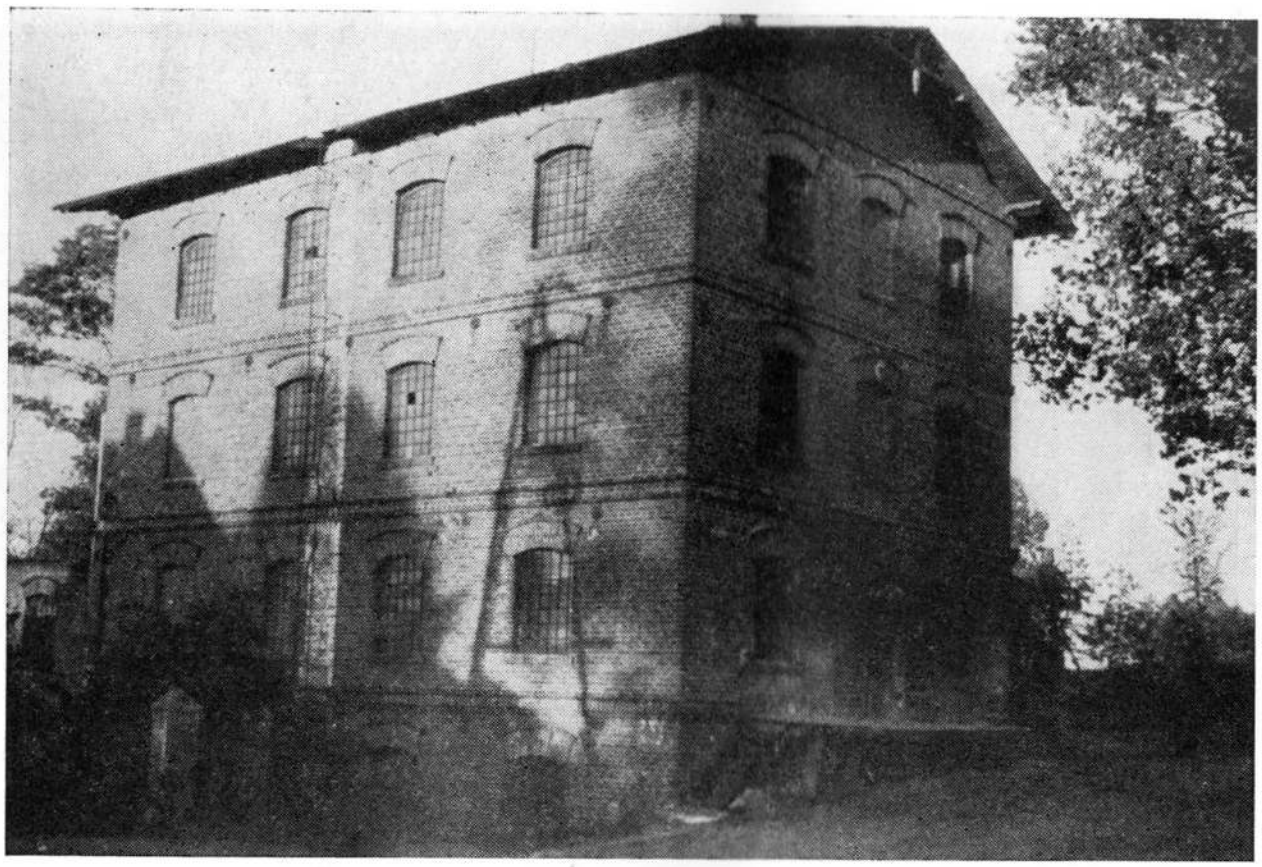

62. Świątniki. Budynek dawnej fabryki włókienniczej, później młyna wodnego zbożowego

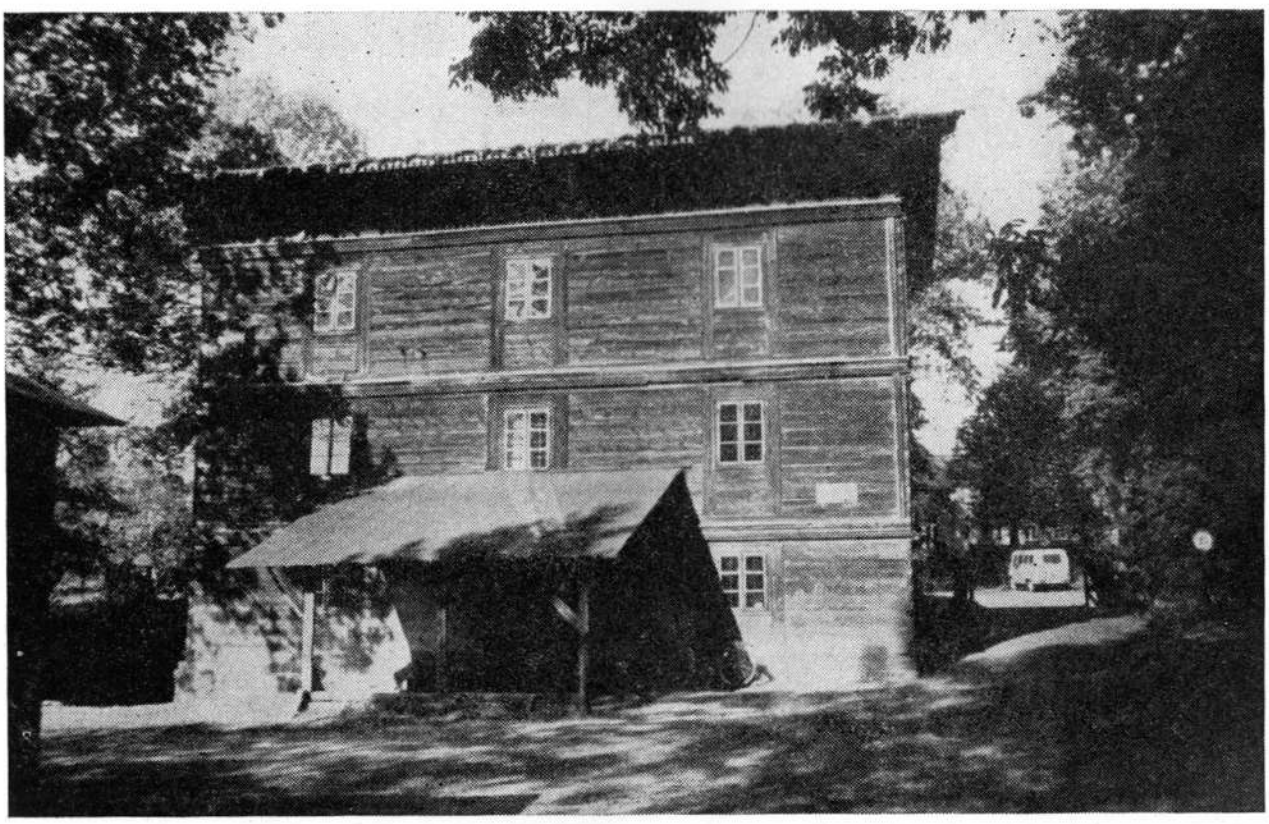

63. Talar. Młyn wodny zbożowy

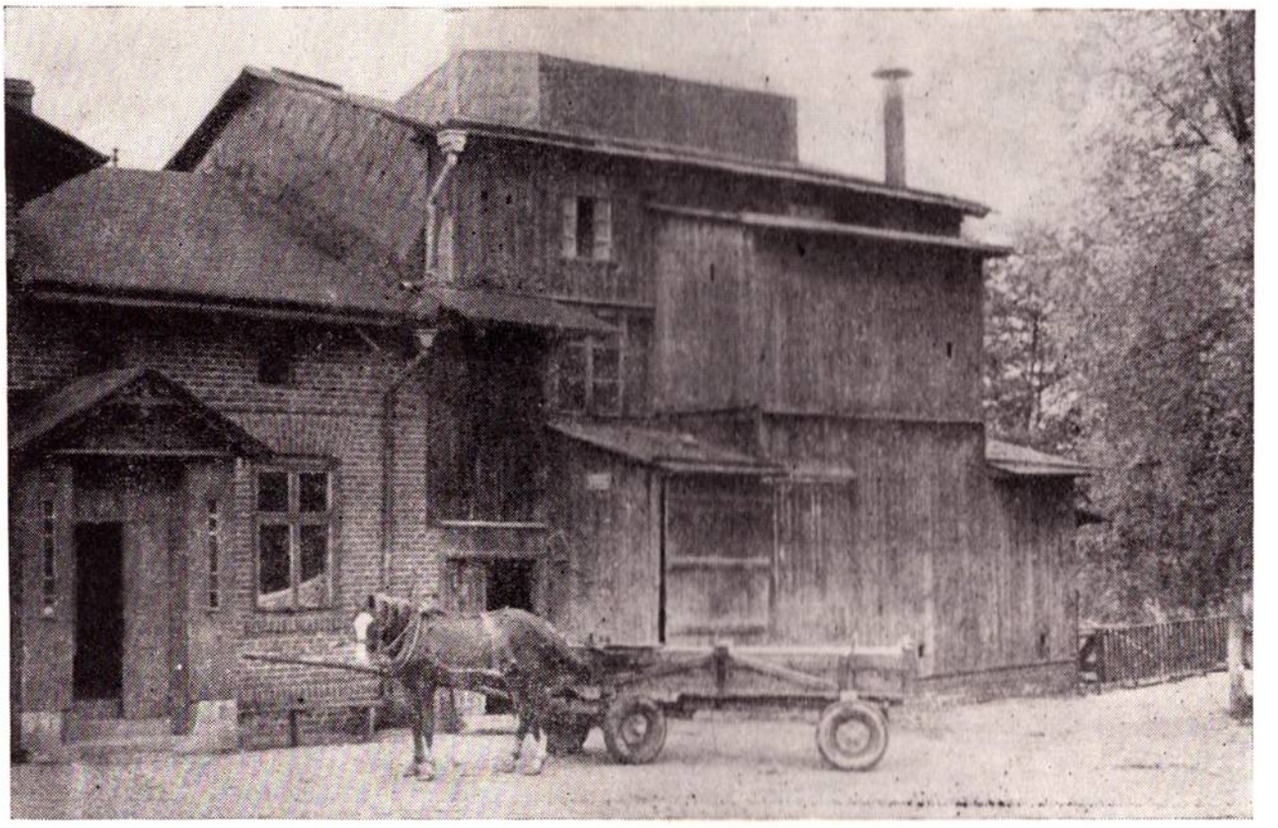

64. Wola Kleszczowa. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu

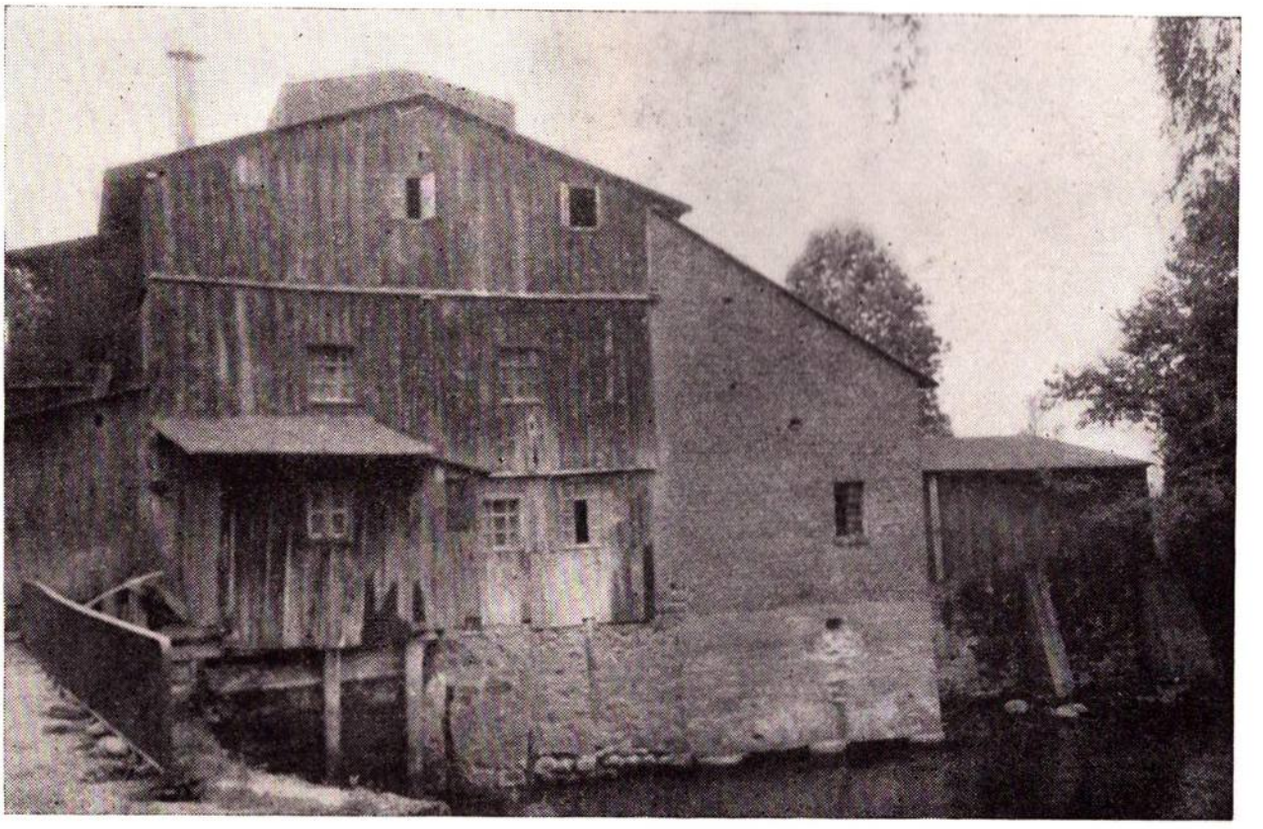

65. Wola Kleszczowa. Młyn wodny zbożowy, widok od strony wody

70. Zelów. Tkalnia i farbiarnia „Springela" przy ul. Piotrkowskiej

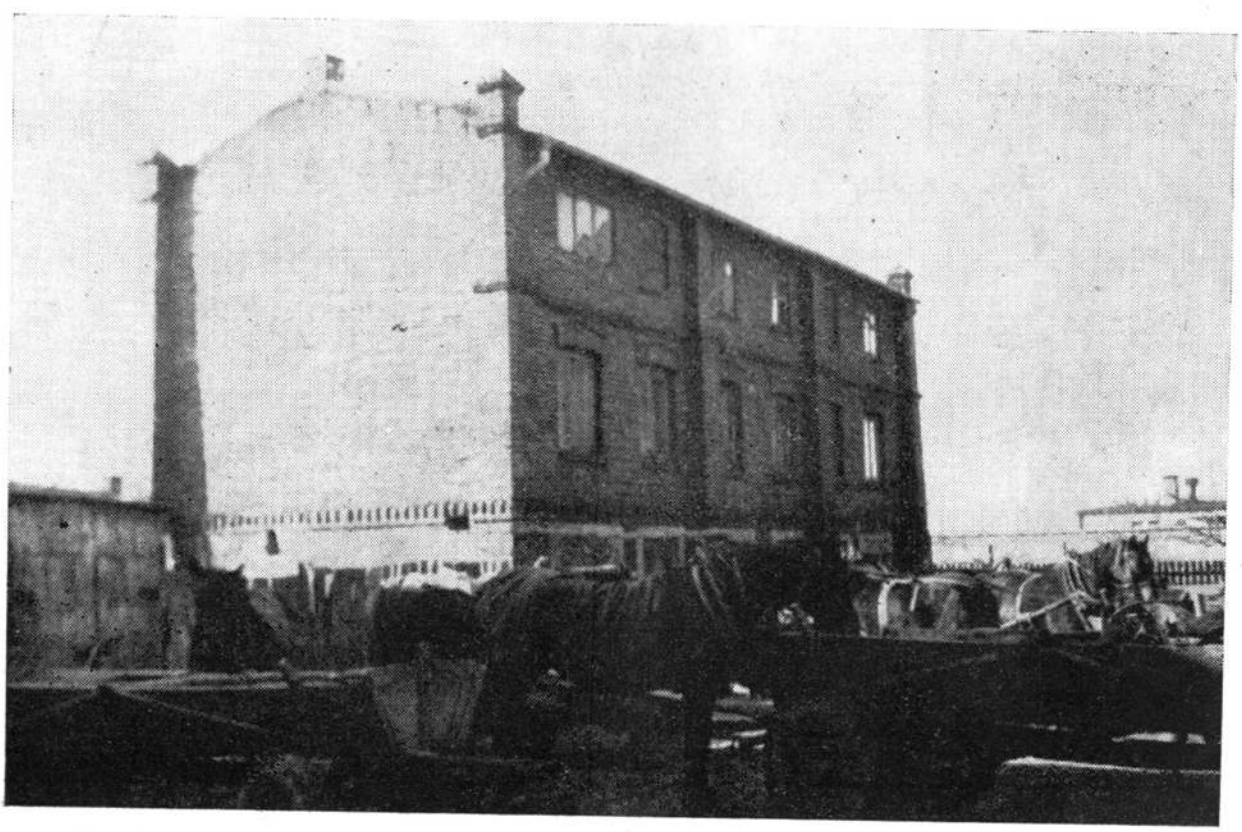

71. Zelów. Dawny młyn parowy, elektrownia, kaszarnia przy pl. Dąbrowskiego 15

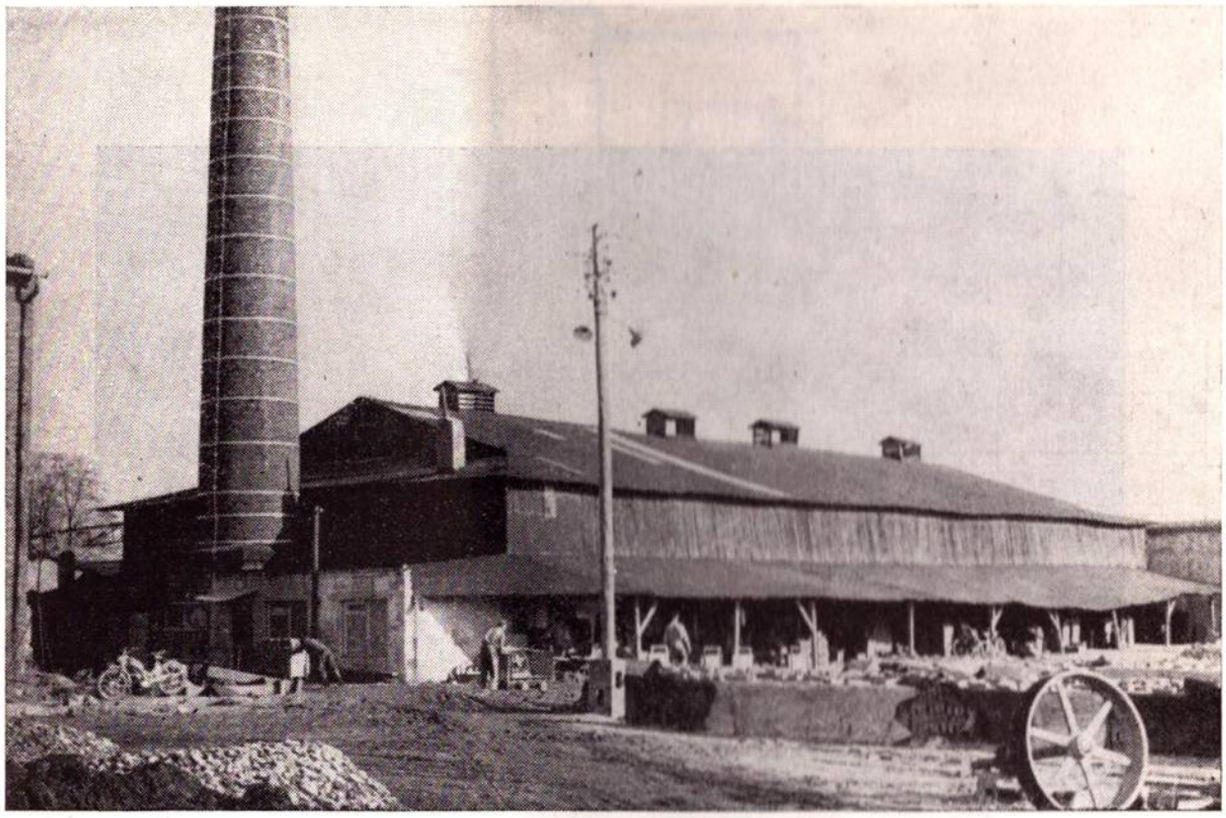

72. Zelów. Cegielnia przy ul. S. Żeromskiego

73. Zieleńczyce. Młyn wodny zbożowy, usytuowanie turbinowni

74. Zieleńczyce. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne

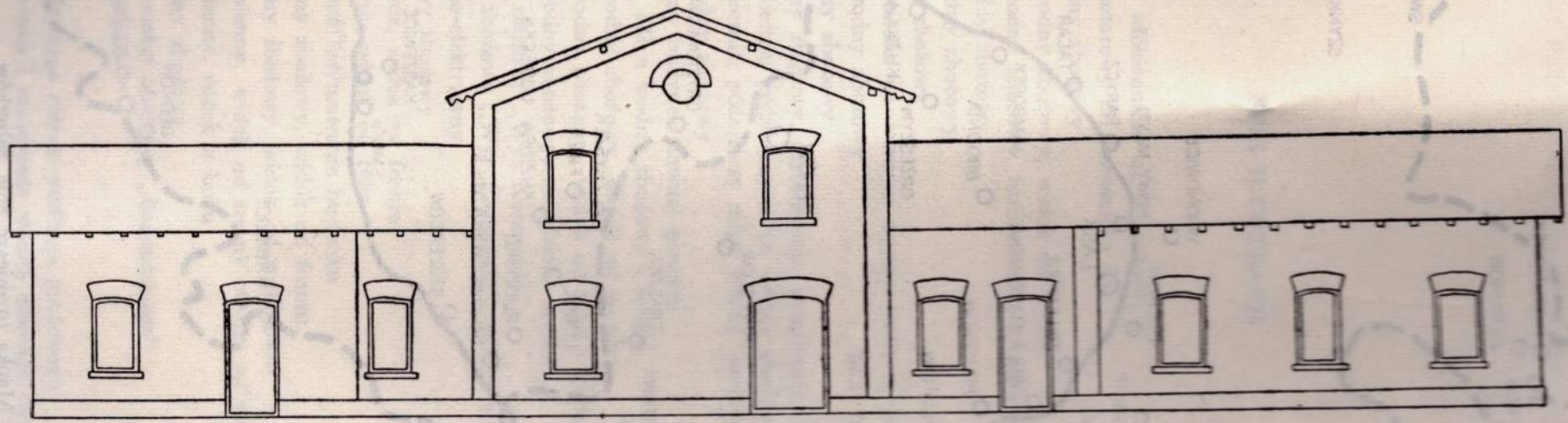

1. Słupia. Fronton gorzelni wg planu z 1981 r. Wydział Budowlany Piotrowskiego Rządu Gubernialnego nr 1732

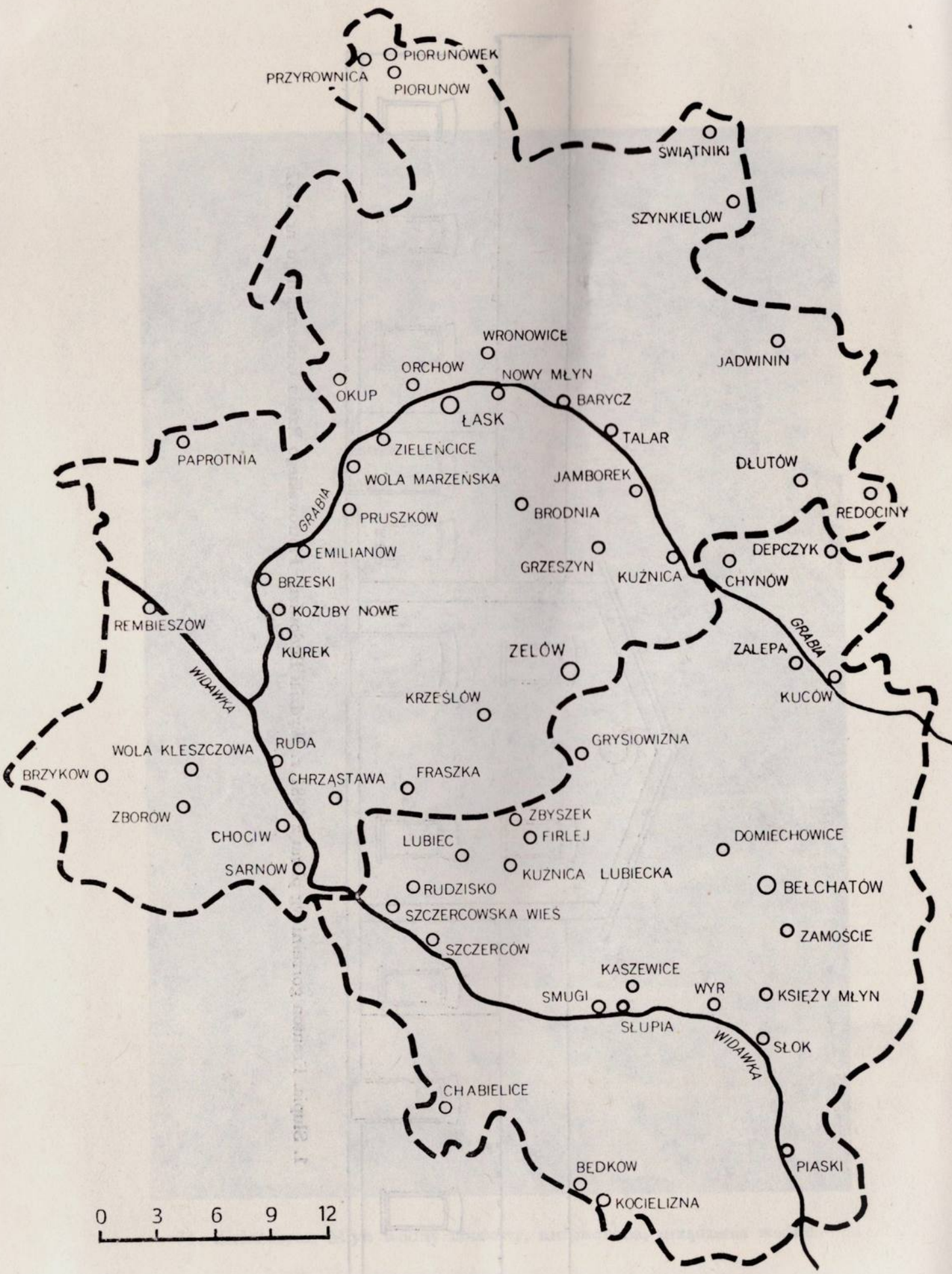

2. Mapka rozmieszc enia zabytków

SPIS ILUSTRACJI

Ryciny

1. Bełchatów. Zakłady włókiennicze ul. Kościuszki 6
2. Bełchatów. Młyn motorowy ul. Pabianicka 88
3. Będków. Młyn wodny zbożowy
4. Chabielice. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu
5. Chabielice. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne
6. Chynów. Młyn wodny zbożowy
7. Depczyk. Młyn wodny zbożowy
8. Firlej. Młyn wodny zbożowy
9. Grysiowizna. Pozostałości po dawnym młynie wodnym zbożowym
10. Kocielizna. Młyn wodny zbożowy
11. Kuców. Młyn wodny zbożowy
12. Kuców. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne
13. Lubiec. Dawna papiernia, późniejszy młyn wodny zbożowy, widok od pd. wsch.
14. Lubiec. Dawna papiernia, późniejszy młyn wodny zbożowy, widok od pn. wsch.
15. Rudzisko. Młyn wodny zbożowy
16. Słupia. Przebudowany budynek dawnej gorzelni
17. Szczercowska Wieś. Młyn wodny zbożowy i tartak
18. Szczerców. Młyn wodny zbożowy, widok od szczytu
19. Szczerców. Młyn wodny zbożowy, widok od strony wschodniej
20. Szczerców. Młyn wodny zbożowy, urządzenia wodne
21. Wyr. Młyn wodny zbożowy „Wyr Kaszewski"
22. Wyr. Młyn wodny zbożowy „Wyr Kaszewski", turbinownia, urządzenia wodne
23. Zalepa. Młyn wodno-elektryczny
24. Barycz. Młyn wodny zbożowy
25. Brodnia. Krochmalnia, widok od frontu
26. Brodnia. Krochmalnia, widok od tyłu
27. Brodnia. Krochmalnia, usytuowanie budynku
28. Brzeski. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu
29. Brzeski. Młyn wodny zbożowy, widok od turbinowni
30. Brzyków. Piec wapienny, widok od strony otworu odbiorczego
31. Brzyków. Piec wapienny, widok z boku
32. Chociw. Młyn wodny zbożowy
33. Chrząstawa. Młyn wodny zbożowy „Barasińskiego"
34. Dłutów. Młyn motorowy
35. Dłutów. Gorzelnia
36. Emilianów. Mury dawnego młyna wodnego zbożowego
37. Emilianów. Turbinownia i urządzenia wodne dawnego młyna

38. Emilianów. Część mieszkalna dawnego młyna, prawdopodobnie budynek dawnej fabryki włókienniczej
39. Fraszka. Młyn wodny zbożowy
40. Krześlów. Gorzelnia, widok od frontu
41. Krześlów. Gorzelnia, widok od tyłu
42. Kurek. Młyn wodny zbożowy
43. Kuźnice. Młyn wodny zbożowy
44. Łask. Młyn wodno-motorowy „Utrata"
45. Łask. Młyn motorowy przy ul. Narutowicza
46. Łask. Olejarnia przy ul. S. Żeromskiego 4
47. Łask. Garbarnia, gręplarnia i farbiarnia przy ul. Tylnej 9
48. Łask. Zakład mechaniczny przy ul. 9 Maja
49. Nowy Młyn. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu
50. Nowy Młyn. Młyn wodny zbożowy, widok od tyłu
51. Orchów. Fabryka kleju
52. Paprotnia. Wiatrak, koźlak, widok od frontu
53. Paprotnia. Wiatrak, koźlak, widok od tyłu
54. Piorunów. Młyn wodny zbożowy
55. Piorunów. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne
56. Piorunówek. Cegielnia
57. Pruszków. Dawny młyn wodny zbożowy, obecnie wytwórnia gazy młyńskiej
58. Rembieszów. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu
59. Rembieszów. Młyn wodny zbożowy, widok od tyłu
60. Rembieszów. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne
61. Sarnów. Młyn wodny zbożowy
62. Świątniki. Budynek dawnej fabryki włókienniczej, później młyna wodnego zbożowego
63. Talar. Młyn wodny zbożowy
64. Wola Kleszczowa. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu
65. Wola Kleszczowa. Młyn wodny zbożowy, widok od strony wody
66. Wola Marzeńska. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne
67. Wronowice. Gorzelnia
68. Zborów. Młyn wodny zbożowy, widok od frontu
69. Zborów. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne
70. Zelów. Tkalnia i farbiarnia „Springela" przy ul. Piotrkowskiej
71. Zelów. Dawny młyn parowy, elektrownia, kaszarnia przy pl. Dąbrowskiego 15
72. Zelów. Cegielnia przy ul. S. Żeromskiego
73. Zieleńczyce. Młyn wodny zbożowy, usytuowanie turbinowni
74. Zieleńczyce. Młyn wodny zbożowy, turbinownia, urządzenia wodne

Tablice

1. Słupia. Fronton gorzelni wg planu z 1891 r.
2. Mapka rozmieszczenia zabytków

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Illustrations

1. Bełchatów. Etablissements textiles, rue Kościuszko 6
2. Bełchatów. Moulin mécanique (à moteur), rue Pabianicka 88
3. Będków. Moulin à eau à céréales
4. Chabielice. Moulin à eau à céréales, vue du côté de la façade
5. Chabielice. Moulin à eau à céréales, la chambre de la turbine, les installationshydrauliques
6. Chynów. Moulin à eau à céréales
7. Depczyk. Moulin à eau à céréales
8. Firlej. Moulin à eau à céréales
9. Grysiowizna. Vestiges de l'ancien moulin à eau à céréales
10. Kocielizna. Moulin à eau à céréales
11. Kuców. Moulin à eau à céréales
12. Kuców. Moulin à eau à céréales, la chambre de la turbine, les installations hydrauliques
13. Lubiec. Ancienne papeterie, par la suite moulin à eau à céréales, vue du côté sud-est
14. Lubiec. Ancienne papeterie, par la suite moulin à eau à céréales, vue du côté nord-est
15. Rudzisko. Moulin à eau à céréales
16. Słupia. Le bâtiment transformé de l'ancienne distillerie
17. Szczercowska Wieś. Moulin à eau à céréales et scierie
18. Szczerców. Moulin à eau à céréales, vue du faîte
19. Szczerców. Moulin à eau à céréales, vue du côté oriental
20. Szczerców. Moulin à eau à céréales, les installations hydrauliques
21. Wyr. Le moulin à eau à céréales „Wyr Kaszewski"
22. Wyr. Le moulin à eau à céréales „Wyr Kaszewski", la chambre de la turbine, les installations hydrauliques
23. Zalepa. Moulin hydraulico-électrique
24. Barycz. Moulin à eau à céréales
25. Brodnia. Amidonnerie, vue de la façade
26. Brodnia. Amidonnerie, vue par derrière
27. Brodnia. Amidonnerie, site du bâtiment
28. Brzeski. Moulin à eau à céréales, vue de la façade
29. Brzeski. Moulin à eau à céréales, vue de côté de la chambre de la turbine
30. Brzyków. Four à chaux, vue de côté de l'ouverture de réception
31. Brzyków. Four à chaux, vue de côté
32. Chociw. Moulin à eau à céréales
33. Chrząstawa. Le moulin à eau à céréales dit „de Barasiński"
34. Dłutów. Moulin mécanique (à moteur)
35. Dłutów. Distillerie
36. Emilianów. Murs de l'ancien moulin à eau à céréales

37. Emilianów. Chambre de la turbine et installations hydrauliques de l'ancien moulin
38. Emilianów. Partie habitable de l'ancien moulin, probablement und bâtimen tde Pancienne usine textile
39. Fraszka. Moulin à eau à céréales
40. Krześlów. Distillerie, vue de la façade
41. Krześlów. Distillerie, vue par derrière
42. Kurek. Moulin à eau à céréales
43. Kuźnice. Moulin à eau à céréales
44. Łask. Le moulin hydraulico-mécanique (à moteur) „Utrata"
45. Łask. Le moulin mécanique (à moteur) dans la rue Narutowicz
46. Łask. Huilerie dans la rue Żeromski au n° 4
47. Łask. Tannerie, carderie et teinturerie dans la rue Tylna au n° 9
48. Łask. Etablissement mécanique dans la rue du 9 Mai
49. Nowy Młyn. Moulin à eau à céréales, vue de la façade
50. Nowy Młyn. Moulin à eau à céréales, vue par derrière
51. Orchów. Usine de colle
52. Paprotnia. Moulin à vent orientable, vue de la façade
53. Paprotnia. Moulin à vent orientable, vue par derrière
54. Piorunów. Moulin à eau à céréales
55. Piorunów. Moulin à eau à céréales, la chambre de la turbine, les installations hydrauliques
56. Piorunówek. Briqueterie
57. Pruszków. Ancien moulin à eau à céréales, actuellement fabrique de gaze à tamiser
58. Rembieszów. Moulin à eau à céréales, vue de la façade
59. Rembieszów. Moulin à eau à céréales, vue par derrière
60. Rembieszów. Moulin à eau à céréales, la chambre de la turbine, les installations hydrauliques
61. Sarnów. Moulin à eau à céréales
62. Świątniki. Bâtiment de l'ancienne usine textile, par la suite moulin à eau à ceréales
63. Talar. Moulin à eau à céréales
64. Wola Kleszczowa. Moulin à eau à céréales, vue de la façade
65. Wola Kleszczowa. Moulin à eau à céréales, vue de côté de l'eau
66. Wola Marzeńska. Moulin à eau à céréales, la chambre de la turbine, les installations hydrauliques
67. Wronowice. Distillerie
68. Zborów. Moulin à eau à céréales, vue de la façade
69. Zborów. Moulin à eau à céréales, la chambre de la turbine, les installations hydrauliques
70. Zelów. La fabrique de tissus et teinturerie dite de „Springel" dans la rue Piotrkowska
71. Zelów. Ancien moulin à vapeur, centrale électrique, gruauterie (moulin à gruau) sur la place Dąbrowski au n° 15
72. Zelów. Briqueterie dans la rue S. Żeromski
73. Zieleńczyce. Moulin à eau à céréales, situation de la chambre de la turbine
74. Zieleńczyce. Moulin à eau à céréales, la chambre de la turbine, les installations hydrauliques

Tables

1. Słupia. Fronton de la distillerie d'après un plan de 1891
2. Carte indiquant l'emplacement des monuments

Cena zł 20.—